

Digitized by the Internet Archive
in 2015

GESCHIEDKUNDIGE OPSTELLEN

GESCHIEDKUNDIGE
OPSTELLEN

UITGEGEVEN TER EERE VAN

D^R. H. C. ROGGE

Oud-Hoogleeraar in de Geschiedenis aan de Amsterdamsche Universiteit.

1902

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF.

AAN DEN ZEVENTIGJARIGEN

HENDRIK CORNELIUS ROGGE

ALS BEWIJS VAN WAARDEERING ZIJNER VERDIENSTEN
VOOR DE BEOEFENING VAN DE GESCHIEDKUNDIGE

WETENSCHAPPEN WORDT DEZE BUNDEL OPSTELLEN
BIJ ZIJN AFTREDEN ALS HOOGLEERAAR GEWIJD DOOR :

W. P. C. KNUTTEL.

D. F. SCHEURLEER.

F. PIJPER.

E. W. MOES.

Y. H. ROGGE.

G. W. KERNKAMP.

Mr. L. M. ROLLIN COUQUERQUE.

H. BRUGMANS.

W. W. VAN DER MEULEN.

J. E. HEERES.

CORN. HOFSTEDE DE GROOT.

J. TE WINKEL.

A. W. SIJTHOFF.

Een vervalscht Nieuw Testament.

Vertalen en vertalen is twee; nergens komt dit wellicht helderder aan het licht dan bij den Bijbel. De wensch der vertalers om de geloovigen in de Heilige Schrift te doen vinden, dat wat hunne leidlieden verlangden dat zij er in vinden zouden, heeft tot de zonderlingste proeven van overzetting aanleiding gegeven. En zoo is het — vreemd genoeg — lang niet hetzelfde of men een Katholieken of een Protestantschen Bijbel in handen krijgt. De Hervorming had het gewijde boek onder het volk gebracht en de Katholieke kerk moest het gegeven voorbeeld wel volgen en vóór vertalingen in de volkstaal zorg dragen, wilde zij geen gevaar loopen dat hare volgelingen de kettersche bijbels ter hand namen en lazen. Aan deze behoefte dankte de zoogenaamde Leuvensche Bijbelvertaling haar ontstaan en zij is gedurende meer dan een eeuw voor de Fransch-sprekende Katholieken de Fransche bijbel bij uitnemendheid geweest.

Een der oudste Fransche vertalingen was die van Jacques Lefevre d'Étaples (Faber Stapulensis), die na reeds in 1523 het Nieuwe Testament te hebben vertaald, in 1528 een volledige overzetting van den Latijnschen tekst der Vulgata het licht deed zien. Ofschoon van Katholieke zijde als kettersch gebrand-

merkt, is deze de grondslag geworden van den lateren populairen Franschen Bijbel. Daartoe moest zij echter eerst gezuiverd worden en dit werk ondernamen twee Leuvensche godgeleerden, de Jezuïeten Nicolaas de Leuse en Frans van Larben. Hun werk verscheen omstreeks het midden der zestiende eeuw en mocht zich weldra in grooten bijval verheugen. Telkens weder zagen herdrukken het licht, ofschoon concurrentie niet uitbleef. Herhaaldelijk kwamen van Katholieke zijde nieuwe of verbeterde vertalingen van de pers. In hun bekeeringstijver toch werden de Roomsche geestelijken dikwijls voor het geval geplaatst, dat de Protestanten van hen wilden weten, op welke plaatsen in den Bijbel de leerstellingen en inzettingen der Katholieke kerk met zoo vele woorden worden geleerd of vermeld. De Hugenooten, van hunne jeugd af gewend om den Bijbel als den eenig waren grondslag voor hun geloof te beschouwen, wilden uit dien Bijbel de bewijzen bijgebracht zien, dat Rome de waarheid aan hare zijde had. Voor den Protestant behoeft het wel geen betoog voor welke moeilijkheden de priesters hier werden gesteld. Wij zullen nog gelegenheid hebben te zien tot welke vreemde tekstverklaringen dergelijke vragen aanleiding gaven. Want al behielp men zich met aantekeningen bij den tekst of met aanhangsels, waarin lijstjes gegeven werden van teksten, welke de Katholieke leer trachten te bewijzen, afdoende en alle tegenspraak wêrleggend waren zulke hulpmiddeltjes niet.

Sterker deed zich de behoefte gevoelen om den ketterschen bedillers het zwijgen op te leggen, toen, na een tijd van gruwelijke vervolging der Protestanten, het Edict van Nantes door Lodewijk XIV was opgeheven en de Hugenooten gedwongen werden in den schoot der moederkerk terug te keeren. Om zich het werk der bekeering te vergemakkelijken vond men een kostelijk middel uit. Men gaf den landlieden een Fransch Nieuw Testament in handen, waarvan de tekst zelf de bevestiging van de voornaamste leerstellingen der Katholieke kerk bevatte. Oogenshijnlijk was het eenvoudig een nieuwe druk van de Leuvensche vertaling; de titel luidde: „Le nouveau Testament De Nôtre Seigneur Jesus-Christ. Traduit de

Latin en François, par les Theologiens de Louvain. A Bordeaux, Chez Elie Routier, Marchand Libraire, rue S. James. M.DC.LXXXVI. Avec Approbation et Permission. in—8°. Achter den titel volgen de kerkelijke goedkeuringen van 11 Febr. 1661 en 17 Juli 1686. In de eerste, gegeven door twee „docteurs en théologie de l'Université de Bordeaux”, heet het „que la presente version Françoisise du Nouveau Testament Latin, reveu et approuvé de l'Eglise Catholique faite par les Docteurs Theologiens de l'Université de Louvain, et depuis par l'Ordonnance de Sa Majesté Tres-Chrétienne, reveuë et approuvée par plusieurs Docteurs en Théologie de l'Université de Paris, et par la permission des Superieurs et Magistrats, plusieurs fois imprimée, est tres-utile a tous ceux qui avec permission des Superieurs, seront capables de la lire”. De tweede goedkeuring is een permissie van den aartsbisschop van Bordeaux om dit N. Testament te drukken voor de boekhandelaars „la Veuve de G. De la Court, Jacques Mongéron—Millanges, Elie Routier, Simon Boé et N. De la Court”.

Uit de hier voor geplaatste approbatie van 1661 blijkt dat men deze uitgaaf heeft willen laten doorgaan voor een eenvoudigen herdruk der Leuvensche vertaling. Zij was echter heel iets anders. Wel heeft men werkelijk de Leuvensche vertaling tot grondslag genomen, maar men heeft er ingrijpende veranderingen of vervalschingen in aangebracht. En dit alles om den eenvoudigen lezer in den waan te brengen, dat de Mis, het Vagevuur, het Roomsche geloof, bedevaarten en bedevaartgangers, processies, het Sacrement des huwelijks, de hostie, het onderscheid tusschen doodzonde en vergeeflijke zonde, uitdrukkelijk met zoovele woorden in het Nieuwe Testament werden geleerd. Om dit aan te toonen laat ik hier volgen eenige teksten zooals ze in de Vulgaat — waarvan het Fransche Nieuwe Testament een vertaling heet te zijn — gevonden worden en daarna uit den Franschen tekst volgens de uitgave der Leuvensche vertaling van Plantijn, 1578 en van het N. Testament van Bordeaux. Bij het laatste laat ik de veranderingen en invoegingen gespatieerd drukken.

Vulgata
(Antwerpen,
Plantijn, 1605).

Leuvensche
vertaling

N. Testament van
Bordeaux.

Handelingen der Apostelen, XIII vs. 2.

Ministrantibus autem illis Domino et ieiunantibus.

Eux donc servans en leur ministère au Seigneur et jeusnans.

Or comme ils offroient au Seigneur le Sacrifice de la Messe et qu'ils jeûnoient.

Evang. v. Johannes, VI vs. 41.

Murmurabante ergo Iudaei de illo, qui dixisset: Ego sum panis vivus qui de coelo descendi.

Les Juifs donc murmuroyent de luy, pour ce qu'il auoit dict, Je suis le pain vif qui suis descendu du ciel.

Les Juifs donc murmuroient, pour ce qu'il auoit dit. Je suis le pain vif qui descend du ciel.

1 Corinthen, III vs. 15.

Si cuius opus arserit, detrimentum patietur; ipse autem salvus erit; sic tamen quasi per ignem.

Si l'oeuvre d'aucun brusle il fera perte, mais il sera sauvé, toutefois ainsi comme parmi le feu.

Si l'oeuvre de quelqu'un brûle, il en portera la perte, mais il sera sauvé quant à luy, ainsi toutefois comme par le feu du Purgatoire.

2 Corinthen, VIII vs. 19.

Non solum autem, sed et ordinatus est ab Ecclesiis comes peregrinationis nostrae.

Et non seulement cela, mais aussi il a esté élu des Eglises compagnon de nostre voyage.

Et non seulement cela, mais aussi il a esté ordonné par les Eglises compagnon de nôtre Pèlerinage.

1 Timotheus, V vs. 10.

In operibus bonis testimonium habens si filios educavit, si hospitio recepit...

Ayant tesmoignage d'avoïr faict bonnes oeuvres, si elle a nourri ses enfans, si elle a logé les estrangers...

Ayant témoignage d'avoïr fait de bonnes oeuvres, si elle a nourry ses propres enfans, si elle a logé les Pelerins...

3 Johannes, vs. 5.

Charissime, fideliter facies quidquid operaris in fratres, et hoc in peregrinos.

Bien-aimé, tu fais fidelement tout ce que tu fais envers les Frères et ce envers les estrangers.

Bien-aimé, tu âgis en vray fidelle en tout ce que tu fais envers les frères et envers les Pelerins.

Hebr., XI vs. 30.

Fide muri Iericho corruerunt circuitu dierum septem.

Par Foy les murs de Iericho tombèrent, apres qu'ils eurent esté environnés par sept iours.

Par la foy les murs de Jericho tomberent apres une Procession de sept jours tout autour.

2 Corinthen, VI vs. 14.

Nolite jugum ducere cum infidelibus.

Ne vous accouplez point avec les infideles.

Ne vous joignez point par Sacrement de Mariage avec les Infidelles.

1 Corinthen, VII vs. 10.

Iis autem qui matrimonio iuncti sunt, praecipio non ago sed Dominus, uxorem a viro non discedere.

Et aux mariés ie leur commande, non point moy, mais le Seigneur Que la femme ne se départe point du mari.

Mais à ceux qui sont conjoints par le Sacrement de Mariage, je leur commande...

1 Timotheus, IV vs. 3.

Prohibitium nu-
bere ...

Defendans de se
marier ...

Condamnans
le Sacrement de
Mariage...

Hebr., X vs. 11.

Et omnis quidem
sacerdos praesto est
quotidie ministrans,
et easdem saepe offe-
rens hostias.

Tout prestre donc
assistoit chacun iour
administrant et of-
frant souvente fois
les mesmes sacrifices.

Et tout Sacri-
ficateur se présen-
te chaque jour sacri-
fiant, et offrant les
mêmes hosties.

1 Petrus, II vs. 5.

Et ipsi tamquam
lapides vivi superae-
dificamini, domus
spiritualis, sacerdo-
tium sanctum, offerre
spirituales hostias,
acceptabiles Deo per
Jesus Christum.

Vous aussi comme
pierres vives, soyez
édifiés pour maison
spirituelle et sainte
Sacrificature, pour
offrir sacrifices spiri-
tuels agreables à
Dieu par Jesus
Christ.

Vous aussi comme
des pierres vives estes
edifiez pour estre une
maison spirituelle,
une sainte sacrifica-
ture pour offrir des
Hosties spirituelles
agreables à Dieu par
Jesus-Christ.

1 Johannes, V vs. 17.

Omnis iniquitas
peccatum est et est
peccatum ad mor-
tem.

Toute iniquité est
peché; et est péché
a mort.

Toute iniquité est
peché mais il y a
quelque péché
qui n'est point
mortel, mais ve-
niel.

Toelichting hebben deze teksten wel niet noodig; er blijkt voldoende uit, dat dit Nieuwe Testament vooral bestemd was voor de eenvoudige, onontwikkelde schare. De Hugenoot, ver-

trouwd met zijn Bijbel, zal zich door zoo grove verdraaiing van den werkelijken zin niet van de wijs hebben laten brengen. En toch zijn de aangehaalde voorbeelden misschien nog niet de brutaalste vervalschingen. Een der curieuste staaltjes van de eigenaardige manier van werken van deze bekeerders, is wat zij te lezen geven op 1 Timoth. IV vs. 1—3. Het is bekend, hoe daar wordt medegedeeld dat de Geest zegt, dat er in latere tijden menschen van het geloof zullen afvallen door den invloed van booze geesten, leugensprekers, die den menschen zullen verbieden te trouwen en hun bevelen zich te onthouden van spijzen, welke God voor allen geschapen heeft. Maar onze Katholieke Bijbel-herzieners weten er heel wat anders van te maken. Zij laten den Geest eenvoudig waarschuwen tegen de latere Calvinisten, die hier als ten voeten uit geteekend worden. Daarom wordt het geloof bij hen het Roomsche geloof en de leugensprekers zijn zij, die het Sacrement des huwelijks veroordeelen, evenals het zich onthouden van spijzen of het vasten. Hoe zij dit kunststukje geleverd hebben, moge weder blijken uit een vergelijking der verschillende lezingen van deze teksten.

1 Timotheus IV vs. 1—3.

Spiritus autem manifeste dicit, quia in novissimis temporibus discedent quidam à fide, attendentes spiritibus erroris, et doctrinis daemoniorum,

In hypocrisi loquentium mendacium et cauteriatam habentium suam conscientiam,

Or l'Esprit dit notamment qu'ès derniers temps aucuns se revolteront de la foy.

Enseignans mensonges en hypocrisie, estans cauterizés en leur propre conscience.

Or l'Esprit dit clairement qu'ès dernierstems quelques uns se separeront de la foy Romaine, s'adonnans aux esprits d'erreur, et aux doctrines enseignées par les diables.

Disans des choses fausses par hypocrisie, ayans aussi la conscience cauterisée.

Prohibentium nubile, abstinere a cibis quos Deus creavit ad percipiendum cum gratiarum actione fidelibus, et iis, qui cognoverunt veritatem.

Defendans de se marier, commandans de s'abstenir des viandes que Dieu a créées, pour en user, avec action des graces aux fideles enz.

Condamnans le Sacrement de Mariage, l'abstinence des alimens que Dieu a créés pour les fidelles et pour ceux qui ont connu la verité pour les recevoir avec action de graces.

Ergenden de Calvinisten zich aan de schilderijen in de Katholieke kerken, ook hier wist men raad. Als zij maar eens aandachtig lazen wat er in den brief aan de Galaters geschreven stond, dan zouden zij zien, dat deze menschen in hunne bedehuizen geschilderde afbeeldingen van den Gekruizigde hadden gehad. Leest slechts:

Galaten III vs. 1.

O insensati Galatae, quis vos fascinavit non obedire veritati, ante quorum oculos Jesus Christus praescriptus est, in vobis crucifixus.

O Galates mal-aduisés, qui vous a ensorcelés, pourquoy n'obeissiez à la vérité, devant les yeux desquels Jesus-Christ a esté par ci-deuant pourtraict et crucifié en vous?

O Galates insensé, qui vous a ensorcelez, pour faire que vous n'obeissez point à la vérité, n'avez-vous pas Jesus-Christ portrait devant les yeux comme crucifié entre-vous?

Voor een kleinigheid vervaard waren onze vertalers niet, integendeel zij stonden eigenlijk voor niets. Daar had men nu bijvoorbeeld een tekst als Colos. II vs. 18, waar tegen de vereering van Engelen gewaarschuwd wordt. Dat kon zoo niet blijven staan, want de een of andere neuswijze Protestant mocht daaraan eens een argument tegen de Katholieke kerk willen ontleenen, of misschien wel durven beweren, dat ook de vereering

der heiligen hier veroordeeld wordt. Om nu alle lastige kwesties te vermijden was het maar beter zoo'n strijdlustigen Calvinist de troeven uit de hand te slaan, vóór hij er zich van bedienen kon en daarom gaf men aan dien zin een andere wending. Dat men nu den tekst heel iets anders liet zeggen dan hij bedoelde deed er minder toe. En men vertaalde:

Brief aan de Colossens II vs. 18.

Nemo vos seducat,
volens in humilitate
et religione angelo-
rum, quae non vidit
ambulans, frustra in-
flatus sensu carnis
suae.

Que nul ne vous
seduise a son plaisir
par humilité et reli-
gion des Anges, s'in-
gerant és choses qu'il
n'a point veuës.

Que personne ne
vous seduise à son
plaisir sous pretexte
d'humilité, et de
Religion donnée
a Moïse par des
Anges, s'ingerant
és choses qu'il na
point veuës, estant
temerairement enflé
du sang de sa chair.

Het hier gegeven lijstje vormt slechts een bloemlezing uit de eigenaardige veranderingen en verbeteringen in deze vertaling aangebracht. Zij behooren tot de meest typische, maar de lijst zou heel wat langer worden indien alle wijzigingen in den tekst voorkomende vermeld moesten worden. In den breede zijn zij nagegaan in een ten jare 1690 uitgegeven boekje van den lateren Anglicaanschen bisschop Richard Kidder, getiteld: *Reflections on a French Testament printed at Bordeaux, An. Dom. 1686. Pretended to be Translated out of the Latin into French By the Divines of Louvain. Lond., 1690, in—4°.* Vele der daar behandelde veranderingen berusten echter op de Vulgaat of zijn in elk geval van vroegere dagteekening. Voor den niet-Katholiek is het een uitgemaakte zaak dat de vertaling der Vulgaat lang niet vlekkeloos is. Een staaltje van slordige vertaling — om het nu zoo maar te noemen — vinde hier een plaats als voorbeeld hoe de overzetting aan de leerbegrippen dienstbaar werd gemaakt. In den Brief aan de

Hebreërs XI vs. 21 lezen wij: „Door geloof zegende Jakob bij zijn sterven elk der zonen van Jozef en aanbad hij [leunende] op het bovenste van zijnen staf”. De Grieksche tekst heeft uitdrukkelijk: *καὶ προσεκύνησεν ἐπὶ τὸ ἄκρον τῆς ράβδου αὐτοῦ*. De Vulgaat maakt er echter van: et adoravit fastigium vergae ejus. Dat men er zoo doende onzin van maakte, deed er niet toe; want men kreeg door deze vertaling een bevestiging van den beeldendienst. Wellicht springt dit niet zoo dadelijk in het oog, maar dan leze men wat Pierre Frizon, „penitencier et chanoine de l’Eglise de Reims” hierover schrijft. De man heeft in 1621 een Fransche vertaling van den Bijbel het licht doen zien. Daarin luidt naar de Vulgaat, evenals in andere Katholieke vertalingen, de tekst aldus: „Par foy Jacob en mourant benit chacun des fils de Joseph, et adora le bout de sa verge”. In de Hugenootsche vertaling had men daarentegen overeenkomstig het oorspronkelijke de juiste lezing gegeven: „Par foy Jacob en mourant benit chacun des fils de Joseph, et adora sur le bout de son baston”. Dit laatste nu is, volgens Frizon, een bewijs hoezeer de Protestanten hunne vertalingen vervalschen. Hij schrijft: „Et icy, et en la Genese (XLVII, 31) dont ce passage est extraict, nous lisons adora le bout de sa verge et non pas adora sur le bout de son baston. Ils en veulent contre l’honneur deu aux images, disant que Jacob adora appuyé sur son baston. Mais escoutons le Pape Adrian II escrivant à l’empereur Constantin VI du nom et à l’Imperatrice Irene: Jacob finalement de son propre mouvement, baisa l’extremité de la verge de son fils Joseph, ce qu’il fit par amour de la Foy, comme le temoigne l’Apostre. Ainsi nous devons donc rendre honneur à nostre Seigneur et aux Saints depeignant leurs images. Leontius euesque de Neapolis en Cypre, en son Apologetique contre les Juifs: Si tu m’accuses de ce que i’adore le bois de la Croix comme nostre Seigneur, pourquoi n’accuses tu point Jacob qui adora l’extremité de la verge de Joseph?”¹⁾

¹⁾ Zie O. Douen, Notes sur les altérations Catholiques et Protestantes du Nouveau Testament traduit en françois (Revue de Theologie, Strasbourg, 3e Serie VI.)

Dit verdraaien van den oorspronkelijken tekst mag men in dit geval echter den Franschen vertalers niet verwijten, want zij hielden zich aan de Vulgaat, welke voor hen de grondslag moest zijn. Maar reeds lang vóór 1686 heeft men, ook door onjuiste vertaling van den Latijnschen tekst, veranderingen in den zin en de beteekenis der Bijbelwoorden gebracht met de bedoeling ze als bewijspplaatsen voor de inzettingen der Katholieke kerk te doen dienen. Ook daarvan zij hier één voorbeeld medegedeeld. In den tweeden Brief aan de Corinthiers, II vs. 10 leest onze Bijbelvertaling: „Dien gij nu iets vergeeft, [dien vergeef] ik ook; want zoo ik ook iets vergeven heb, dien ik vergeven heb, [heb ik het vergeven] om uwentwil, voor het aangezicht van Christus” De Grieksche tekst heeft *ἐν προσώπῳ Χριστοῦ*, en de Vulgaat maakt er van: *in persona Christi*. Maar nu moest deze plaats strekken ten bewijze dat de Kerk in de plaats van Christus het recht had de zonden te vergeven en op het voetspoor van enkele zijner voorgangers vertaalde dus Frizon: „Or à celuy à qui vous auez pardonné quelque chose, ie pardonne aussi; car quant à moy, si i'ai pardonné quelque chose, à qui i'ay pardonné, ie l'ai faict à cause de vous au lieu de Christ”. En dit niet alleen, maar hij maakte er den Hugenooten een verwijt van, dat zij hadden vertaald: „deuant la face de Christ” en beweert: „Ce passage sert aux Indulgences contre lesquelles les huguenots, apres Martin Luther, ont un appel comme d'abus qui n'a iamais esté releué, et ne pourra iamais estre; ils le falsifient pour cette considération.”

Uit de Fransche Bijbelvertalingen der zestiende en der zeventiende eeuw zou men tal van dergelijke voorbeelden kunnen bijbrengen om te doen zien, hoezeer men van Katholieke zijde getracht heeft voor de kerkleer steun te vinden in den Bijbel. Ik geloof niet dat men daarbij altijd aan kwade trouw heeft te denken. Weinig bekend met het Grieksch en doordrongen van de waarheid der kerkelijke leerstellingen was wellicht menig vertaler zoo bevooroordeeld, dat hij niet onbevangen meer vertalen, maar de bijbelteksten slechts bezien kon door den bril van zijn dogmatiek en ze dan per slot van rekening liet

zeggen, niet wat zij werkelijk te zeggen hadden, maar wat de vertalers meenden, dat zij zeggen wilden. Ook Protestantsche vertalers zijn wel in dit euvel vervallen.

De kroon op al die verdraaiingen vormt echter het Nieuwe Testament van Bordeaux; zoo brutaal is men bij de vervalschingen vroeger nooit te werk gegaan.

Voor enkele plaatsen had evenwel ook deze vertaling reeds voorgangers, met name voor le Sacrifice de la Messe in Handel. XIII vs. 2. Men vindt het woord Messe reeds in de vertaling van François Veron (Parijs, 1647). Deze Veron „docteur en théologie, prédicateur et lecteur du roy pour les controverses” was Jezuiet geweest, maar uit de orde getreden om zich geheel aan de bestrijding der Protestanten te kunnen wijden. Hij werd Curé te Charenton en heeft een lange lijst van geschriften de pers doen verlaten, nagenoeg allen gericht tegen bekende predikanten. Op zijn ouden dag gaf hij zijne vertaling van het Nieuwe Testament, waarin op de aangehaalde plaats het woord Messe gevonden wordt, door hem hier ingevoegd, omdat — zooals hij beweerde — de Calvinisten hem dikwijls hadden gevraagd, uit welke plaatsen der Schrift bleek, dat de Apostelen de Mis hadden bediend. Hij meende zijne vertaling te kunnen verdedigen, o. a. door een beroep op Erasmus, die hier *sacrificantibus* heeft. Hiertegen heeft reeds de Katholieke priester Richard Simon de opmerking gemaakt, dat dit beroep niet opging, daar Veron zich had te houden aan de Vulgaat; welke *ministrantibus* vertaalt ¹⁾. De eerste, die deze vertaling trachtte ingang te doen vinden was — volgens Simon — de Jezuiet Cotton, die in zijn Genève plagiaire de stelling verdedigd had, dat het Grieksche *λειτουργειν* vertaald moest worden als *sacrifier* of *dire la Messe*. Dat Veron's vertaling niet onopgemerkt bleef, bewijst het vlugschrift van Lucas Jansse in 1647 uitgegeven: *La Messe trouvée dans l'Écri-*

¹⁾ Richard Simon, *Histoire critique des versions du Nouveau Testament*. Rotterdam, 1690. v. 4°. Blz. 357.

ture Sainte, herhaaldelijk herdrukt, o. a. achter Mestrezat's pamflet: *Véron ou le Hibou des Jésuites*.

Van dit Nieuwe Testament van Bordeaux kwam in 1767 een exemplaar in het bezit der Utrechtsche Universiteits-bibliotheek. Aan dit exemplaar is toegevoegd een uittreksel in handschrift uit een der *Lettres Pastorales* van Jurieu, waarin een aantal vervalschingen in dit Nieuwe Testament in het licht worden gesteld ¹⁾. De Resolutiën van de Vroedschap van Utrecht ²⁾ maken op den 2^{den} Maart van het genoemde jaar melding van deze aanwinst in de volgende bewoordingen: „In dank aangenomen voor de bibliotheek het legaat van wijlen Ds. Guiton te Maastricht, bestaande in een zeer zeldzame vertaling van het Nieuwe Testament door de Jezuiten, waarvan alle exemplaren op één na zijn vernietigd en wier bestaan later door de Jezuiten is ontkend. Volgens den wil van den schenker zal het boek in een gesloten kast worden bewaard en alleen vertoond in tegenwoordigheid van den Bibliothecaris of Custos.” Het is mij niet gelukt uit te vinden, van waar Ds. Guiton de wetenschap had, dat deze vertaling het werk der Jezuiten is geweest en dat zij het bestaan er van later hebben ontkend. Deze bewering laten wij dus voor hetgeen zij is. Mogelijk hebben de Jezuiten er de hand in gehad evenals zij hebben medegewerkt aan de herroeping van het Edikt van Nantes. Maar in elk geval vergistte onze predikant zich, als hij meende het eenig overgebleven exemplaar van deze uitgave te bezitten. Ds. Guiton heeft het lot gedeeld van velen vóór en na hem, die zich vermeiden in den waan de gelukkige eigenaars van een unicum te zijn, terwijl een nader onderzoek aan het licht bracht, dat er heel wat exemplaren van het zoogenaamde „unicum” bestonden. Zeldzaam is het boek zeker en dit vindt zijn oorzaak in het feit, dat men zelfs van Katholieke zijde over een zoo brutale

¹⁾ *Lettres Pastorales, adressées aux fidèles persecutés de France. Seconde année. XX. Lettre. Rott., 1687 in—4°.*

²⁾ Uitgegeven door Mejuffr. Lucie Miedema. (Werken van het Historisch Genootschap. Nieuwe Serie. No. 52.) blz. 357.

vervalsching verontwaardigd was. Dit blijkt uit een handschriftelijke aantekening in het exemplaar, waarvan de Leidsche Universiteits-bibliotheek de gelukkige bezitster is en welke ons mededeelt: „Non seulement les Réformez, mais même quantité d'honnêtes gens d'entre les Catholiques furent extrêmement indignés d'un pareil Procédé, et l'Archevêque de Bourdeaux du nom duquel on avait abusé pour autoriser une Supercherie si indigne et si scandaleuse, fit aussitôt supprimer cette Edition, qui est devenue d'une Rareté extraordinaire”. Volgens een mededeeling van den heer Douen zouden er acht exemplaren zijn overgebleven ¹⁾).

Behalve de exemplaren der universiteits-bibliotheeken van Leiden en Utrecht is mij nog een derde bekend in de bibliotheek van Genève. Het laatste heb ik niet kunnen vergelijken maar Douen heeft er een beschrijving van gegeven ²⁾. Deze drie exemplaren geven ons een kijkjen achter de schermen en laten ons zien hoe men bij de vervalsching is te werk gegaan. Vooraf zij opgemerkt dat er ook titeluitgaven hebben bestaan met ander adres. Wij zagen dat het privilege van den aartsbisschop van Bordeaux aan verschillende boekverkoopers werd gegeven. De mij bekende exemplaren noemen allen als den uitgever: Elie Routier, maar Benoit vermeldt in zijn *Histoire de l'Edit de Nantes* een exemplaar bij Jacques Mongeron Millanges. Hetzelfde doet N. A. F. Puaux ³⁾, die Jacques Millanges als uitgever noemt. Nu is het mogelijk dat de laatste niet zelf een exemplaar onder de oogen heeft gehad, maar eenvoudig Benoit gevolgd.

Het exemplaar uit de bibliotheek van Genève heeft een zeer curieuse merkwaardigheid. De beruchte tekst Hand. XIII vs. 2, waar de Mis gevonden wordt, komt voor op blz. 364. Nu komt het blad, dat de bladzijden 363 en 364 bevat, tweemaal voor, maar ontbreekt het voorgaande met de bladzijden 361 en 362.

¹⁾ Zie: Bulletin de la société de l'histoire du Protestantisme français, 1862, blz. 417.

²⁾ Revue de Théologie, 3e Série. VI, blz. 114 en 115.

³⁾ N. A. F. Puaux, L'anatomie du Papisme, blz. 111.

Wat was het geval? Het oorspronkelijke, en door een fout van den binder nu nog aanwezige blad met blz. 364 gaf van deze plaats de lezing van de oude Leuvensche vertaling. En de inhoudsopgave boven het hoofdstuk luidde: „S. Barnabas et Saul séparez pour prêcher. Sergius Paul converty. Soulevement contre Paul par des femmes...” Nu werd den binder ter verwisseling een nieuw blad gegeven, waarop het bewuste vers 2 veranderd was, zoodat la Messe, met hoofdletters gedrukt, in den tekst werd gebracht en de inhoud aldus was aangegeven: Le sacrifice de la Messe. Sergius Paul converty. Soulevement contre Paul par des femnes”. De binder heeft zich vergist en in plaats van het oorspronkelijke blad met de bladzijden 363 en 364 dat met 361 en 362 weggenomen, zoodat het laatste ontbreekt en het andere tweemaal — ongewijzigd en gewijzigd — voorkomt.

Ook het Leidsche en het Utrechtsche exemplaar hebben eigenaardige verschillen. Het eerste — uit het legaat Marchant afkomstig — heeft de verbeterde (!!) lezing van het exemplaar van Genève, n.l. la Messe in den tekst en met hoofdletters gedrukt. Nu zijn de brave bekeerders, in hun ijver om het den Hugenooten, die in den schoot der moederkerk mochten terugkeeren, gemakkelijk te maken, tot de slotsom gekomen, dat het woord Messe — al was het ook met hoofdletters gedrukt — nog niet genoeg in het oog viel. Men verzon er iets anders op, zooals het Utrechtsche exemplaar ons doet zien. Het blad met de bladzijden 363 en 364 werd weer uitgescheurd en daarvoor in de plaats een carton geplakt, waar op den rand naast het woord Messe — nog altijd met hoofdletters gedrukt — een kruis vet was gedrukt, zoodat, wanneer men het boek bij deze bladzijden openslaat, de aandacht dadelijk door deze plaats getrokken wordt. Hetzelfde deed men bij 1 Timotheus IV vs. 1. Het Leidsche exemplaar heeft daar natuurlijk de toevoeging *Romaine* bij *foy*, maar zonder eenig bijzonder kenteeken. In het Utrechtsche exemplaar is ook dit blad door een carton vervangen, waarop weder bij dezen tekst in den rand een kruis vet gedrukt is.

Volgens de aantekening in het Leidsche exemplaar is de

aartsbisschop van Bordeaux er zelf ingeloopt en heeft hij waar-schijnlijk in den waan verkeerd een privilegie te geven voor een eenvoudigen herdruk der Leuvensche vertaling. De verontwaardiging ook van Katholieken deed hem de uitgave onderdrukken. Al heel spoedig na de uitgave zullen dus de exemplaren uit de circulatie verdwenen en zeldzaam geworden zijn. Dit verklaart dat men van dit Nieuwe Testament zoo weinig melding vindt gemaakt. Van Katholieke zijde zal men liever niet aan het bestaan er van herinnerd zijn, maar zelfs Simon, die toch zijne geloofsgenooten niet spaart in zijn reeds aangehaald werk, waar hij hen op onjuiste vertalingen betrapt, zwijgt er van. En ook Lelong ¹⁾ noemt het niet. In zijn chronologische lijst van bijbel-uitgaven vinden wij op 1686 geen druk van Bordeaux. Wel noemt hij op 1687 een herdruk van de Leuvensche vertaling te Bordeaux in in—8° en in—4° uitgegeven, maar daarmee kan ons exemplaar niet bedoeld zijn.

¹⁾ J. Le Long. *Bibliotheca Sacra*. Parisiis, 1723. in—fol°.

Het Vlaardingsche Zangverschil.

1775—1778.

In zijn beroemd *Epistre au lecteur* voor Marot's psalmberijming van 1542 wijdt Calvin eenige hoogst merkwaardige regelen aan de muziek. Hij erkent: „le chant a grand force et vigueur d'esmouuoir et enflamber le cueur des hommes pour inuoquer et louer Dieu d'un cueur plus vehement et ardent.” Maar juist die „vertu secrette et quasi incredible” maakt haar gevaarlijk. „Parquoy nous deuons estre d'autant plus diligens à la reigler en telle sorte qu'elle soit utile et nullement pernicieuse.”

Voorzeker heeft het in zijne kerk aan zulke voorzichtige beteugeling niet ontbroken. Zorgvuldig is er voor gewaakt, dat de muziek er de vleugels zou uitslaan. Vervuld met afschuw en vrees voor alles, wat herinnerde aan den gehaten katholieken eeredienst, duldde men haar slechts in den vorm van allerprimitiefst gemeentegsang. Het is bekend hoeveel moeite het heeft gekost dat gezang door een orgel te laten begeleiden. Zelfs dit instrument scheen menigeen nog afgodisch en paapsch toe. En het is opmerkelijk hoe die vrees voor dat paapsche is

blijven bestaan tot in het einde der 18de eeuw. In de strubbelingen, waarvan hier het een en ander zal worden medegedeeld, hooren wij dezelfde verwijten als toen men omstreeks 1630 den gemeentezang door het orgel wilde gaan begeleiden.

In de Calvinistische kerk heeft de muziek een bestaan geleid als van een plant, waaraan lucht en licht ontnomen was. Het kon niet missen of er moest een toestand van deerniswaardig kwijnen uit volgen.

Dat die niet uitbleef is gemakkelijk aan te toonen. Wie de geschriften voor het orgelgebruik in den bekenden strijd van Const. Huygens kent, weet hoe bevoegden over den toenmaligen kerkzang dachten, en de invoering der orgels heeft weinig gebaat.

In de 18de eeuw zijn de klachten talloos. „Onze gemeene luiden denken dat het wel zingen bestaat in hard te gillen en te schreeuwen,” klaagt Justus van Effen (1). „Iedereen, die maar een weinig kennis van de zangkunst heeft” erkende den bedroevenden toestand volgens den Denker (2). De Onderzoeker (3) spreekt van „dit gezang, dat veeleer den naam van een gebulk verdienen zou”. Burney (4) maakt in zijne reisbeschrijving bij zijn bezoek te Amsterdam slechts melding van de *long and tiresome psalms* *). Van Iperen (5) wint er zich over op en deelt mede dat het „de meest algemeene, doch belagchelike gewoonte” was: „de noten onnoodig uit te rekken, in den mond te draajen, te kauwen en door ettelyke verlagingen en verheffingen tusschen de tanden en 't gehemelte slangsgewijze henen te slingeren en te dwarrelen.”

Geen wonder dat telkens aangedrongen werd op het aanbrengen van verbeteringen en in 1774 schenen de omstandigheden daartoe bij uitstek gunstig. Na jarenlang overleggen en twisten hadden de Staten-Generaal eene nieuwe psalmberijming tot stand gebracht, die alom moest worden ingevoerd ter vervanging van Datheen's verouderd en gebrekkig dichtwerk. Het oogenblik, waarop de gemeente deze nieuwe psalmen in

*) Eigenaardig dat Lustig bij zijne vertaling deze qualificatie eenvoudig weglief.

handen zouden krijgen, scheen zeer geschikt om ook het zingen te herzien.

Het laat zich in weinige regelen vertellen wat dit psalmgezag was:

De preek werd er door voorafgegaan en gevolgd. Er was eenmaal aangenomen dat De Psalmen gezongen moesten worden, en hieraan hield men zich stipt. Zij werden in de volgorde, zooals zij in den bijbel voorkomen, afgezongen, niet een uitzonderd. Hoogstens dat bij de Christelijke feestdagen er naar gestreefd werd iets toepasselijks te vinden. Buiten die psalmen was alles uit den booze: juist in 1775 begon men te pogen ook andere liederen in te voeren.

Ziedaar wat er gezongen werd.

Als melodieën dienden uitsluitend de wijzen, door Marot en De Bèze indertijd bijgevoegd. Maar hoe waren die allengs ontaard! Alle noten werden gezongen als van gelijke waarde. De regels sloten zonder pauzen onmiddellijk aan elkander, zoodat de geheele strofe een ziellooze reeks gerekte noten van dezelfde lengte vormde. En hoe langzamer, temiger, hoe mooier! Daar het lang aanhouden van een noot evenwel bezwaarlijk valt, ontstond er vanzelf een gegalm en voortdurend zakken en stijgen, dat het gezang voor muzikale ooren ondraaglijk maakte.

Terecht zegt een tijdgenoot:

„Men rekte ook iedere noot zo lang uit, dat het verband verloor, en van het geheel niets meer gevoeld konde worden (6).”

Hoogst billijk was dus de eisch om 1^e. halve noten te gaan zingen, 2^e. het tempo te versnellen en 3^e. pauzen in te voeren na de regels, ten einde eenigszins tot een muzikaal phraseeren te geraken.

Over het algemeen schenen de predikanten wel geneigd tot deze wijzigingen mede te werken en het is aan een hunner, dat wij een boekje te danken hebben met raadgevingen welken weg bij die verbetering te bewandelen. De schrijver was de Rotterdamsche dominee Petrus Hofstede, later zeer bekend geworden in den patriottentijd (7). Hij had het recht zich

bevoegd te achten tot het geven van raad in dit vraagstuk: „de Grieken verhalen”, zegt hij, „dat zeker herder, door het eten van een lauriertak, in een oogenblik, een dichter werd. Dat is een fabel; maar het is waar, dat onze Gemeente, als in eenen dag, het musicaal zingen geleerd heeft”.

Dat baarde natuurlijk opzien en het schijnt dat men bij hem van alle kanten kwam aankloppen. „Dewyl men zig nog daaglyks met die vraag by my vervoegt, en de beantwoording van een en dezelfde zaak op den duur begint te vervelen, (behalven dat ze my van veel tyd berooft)” gaf hij dit boekje uit.

De toedracht der zaak was nogal eenvoudig. Er werden besprekingen gehouden met den kerkeraad, de kerkmeesters, de organisten, de voorzangers, en zangliefhebbers en weeskinderen werden er toe aangezet zich te oefenen. Ds. Hofstede hield een gematigde preek om de zangverbetering aan te prijzen, zonder te scherp op Datheen en het toenmalige gezang af te geven, en op Nieuwjaarsdag van 1775 werden geoefende zangers in de verschillende hoeken der kerken geplaatst.

De proef slaagde uitnemend en onmiddellijk.

Blijkbaar was de geest der Rotterdamsche gemeente gunstig gestemd.

Ook op andere plaatsen ging het goed. Van Iperen haalt er verschillende voorbeelden van aan, bij welke gelegenheid wij vernemen dat hier en daar bij deze plechtigheid muziekkuitvoeringen in de kerk zijn gehouden. Geroemd werd vooral Goes. Maar in verschillende steden stuitte men op groote moeilijkheden. Te Axel moest er eene boete van *f*20 gezet worden op het zingen, langzamer dan de voorzanger, te Westkappel werden de godsdienstoefeningen door de tegenstanders van het nieuwe gezang verstoord en moest een timmerman uit de gemeente verbannen worden. Te Zaamslag, Vrouwenpolder en andere plaatsen hadden ook strubbelingen plaats, maar nergens was het erger dan te Vlaardingen en Maassluis. De Nieuwe Nederl. Jaarboeken van 1776 zeggen ook: „Voornamelijk ten platten Lande en in 't byzonder zyn de zeelieden in de Zee-dorpen bekend voor groote liefhebbers van de psalmen met

uitgerekte noten te zingen, of liever uit te bulken". In Maas-luis werd herhaaldelijk het preeken verstoord door geschreeuw en geloei, dat een enkele maal door den organist „door het gebruiken der zwaarste orgeltooncn" overstelpt werd, doch hiermede was de nieuwe zang natuurlijk niet ingevoerd. Aanvankelijk keerde men tot het oude tempo terug, maar in de gemeente bleken de aanhangers der verbetering vrij talrijk. Allerlei onderhandelingen werden gevoerd, een middenweg werd gezocht, doch onder de lagere volksklassen, de visschers en sloopstimmerlieden waren onverzettelijke drijvers. In 1776 kwam het tot een formeel oproer. Bij sommigen werden de ruiten ingegooid en veel vernield; enkele personen werden mishandeld. De voorzanger bleef voor dood liggen. Verscheidene burgers konden zich slechts door de vlucht voor de volkswoede redden en de Regeering werd gedwongen te gelasten, dat de oude zang zou worden hersteld. Toen gingen de Staten van Holland er zich mede bemoeien. De ambachtsvrouw, de Douairières, Van Wassenaer, geb. Van Boetzelaar, trad op als middelaarster en het einde was eene publicatie, waarbij amnestie werd verleend met uitsluiting van 4 belhamels, (nummer een was eene vrouw, Kaat Persoons, anders genaamd Kaat Frans), die voor 12 en 6 jaar uit het land werden verbannen.

Te Vlaardingen kwam het niet tot zulke hevige buitensporigheden, maar het geheele verloop van den strijd, die er meer dan drie jaren duurde, is er niet minder merkwaardig om. Zoowel op huiselijk als op staatkundig gebied geeft het een zeer leerrijk inzicht in de toenmalige toestanden en aan de bekende 18de-eeuwsche Hollandsche liefhebberij in het schrijven van pamfletten hebben wij verschillende bronnen te danken, waaruit een duidelijk beeld van het geschil is op te maken.

Drie boekjes zijn vooral lezenswaardig, het eene van een voorstander der nieuwe zangwijze, het andere van een fel tegenstander, het derde van een der hoofdpersonen. Het eerste is eene reeks van 15 brieven (8), geteekend E. D. Z., en is over het algemeen vrij gematigd en goed ingelicht, het andere, dat

iets later het licht zag, draagt tot titel: Vlaardings Zangverschil (9).

De schrijver noemt zich E. D. G. Z. en is niemand minder dan Jacob van Dijk (10), een meermalen in wedstrijden bekroond Vlaardingsch dichter, hartstochtelijk tegen de versnelde zangwijze gekant. Behalve dat hij dit boekje dichtte, 91 bladzijden in Alexandrijnen, tokkelde hij de lier nog ter eere van Schipluiden (11), waar men zich, naar het schijnt, met goed gevolg tegen de invoering had weten te verzetten *).

Geen der drie schrijvers geeft blijk iets voor het vraagstuk uit een muzikaal oogpunt te voelen. De strijd loopt meer over de welvoeglijkheid. Van Dijk evenwel, die steeds van Pindus en Apollo droomt, poogt soms het gebied der muzikale aethetica te betreden en vervalt dan in schitterend bombast:

De toonen welker klank den Zanger kan bekoren,
Doen hun betrekking tot de nevenstaande horen,
Door keurig scheppen en neerdrukken van den toon,
Waar uit het koorgezang ontleent haar Godtlyk schoon,
Een buiging die zo min de eenvoudigheid kan weren,
Als 't buigen der eclipse in 's Hemels kromme spheren.
.
Zo moest een lange ry meetkundige getalen,
Door grooter exponent van maat verstoken zijn.

De man liefhebberde ook in de wiskunde!

Maar tegenover dien bombast kwamen de korte zangers soms ook heel vermakelijk voor den dag: zoo werd door hen aangevoerd, dat Christus na het avondmaal kort had gezongen, omdat

*) Hij was oorspronkelijk baggerman en turfdrager, doch werd later een Vlaardingsche letterkundige beroemdheid. Hij bezong de meest verschillende onderwerpen: De verheerlijking van Jezus Christus op den berg, Het nut der lugtbollen, De beste burger, Een wiskundige droom (verheerlijking van het decimale stelsel) enz. Bij het uitreiken van een eerepenning in 1785 sprak men hem in dichtmaat toe. De aanhef was:

Regt tijdig liet gij praam en baggerbeugel varen
Van Dijk, de schoonste kunst wenkte u naar 't lauwerland!

Zoo iets werd toen in vollen ernst gedicht en genoten!

er geen tijd was om het langzaam te doen. Ook de engelen te Bethlehem zouden kort hebben gezongen. De snellere zang vorderde zóó de aandacht der zangers, dat zij geen tijd hadden rond te kijken! Ook kan men door sneller zingen een des te langer loflied aanheffen! En toen 20—21 Dec. 1776 een geweldige storm en vloed over Holland losbarstte, zag een dominee hierin de hemelsche straf voor den strijd tegen den korten zang.

Het derde boekje, „Opregte Aanteekening” (12) geheeten, is van de hand van den voorzanger Buiteweg, die een hoofdrol in de onlusten vervulde. De inhoud valt niet mede, want hij bestaat in hoofdzaak uit officieele documenten. Trouwens hij zegt zelf niet in debat te willen treden.

Bovendien bezit het gemeente-archief van Vlaardingen een dikken bundel brieven op dit geschil betrekking hebbende, alsmede de resolutieboeken der Twee Geregten, terwijl in het Rijksarchief te 's Gravenhage te vinden is wat het Hof van Holland met de zaak heeft uit te staan gehad.

De kerk te Vlaardingen stond onder het gezag van het college de Twee Geregten, bestaande uit een schout, twee burgemeesters en zeven schepenen wegens Vlaardingen en een schout en zeven schepenen wegens Vlaardinger-Ambacht. Bij de keuze van een voorzanger werden hieraan voor de stad drie schepenen toegevoegd (13).

De regenten van het Ambacht werden aangesteld door den ambachtsheer, toen de heer P. C. van Leiden, die tevens baljuw der stad was en aldaar een burgemeester benoemde. Hij woonde te Leiden en liet zijn gezag uitoefenen door den substituut-baljuw Nicolaas van der Werf, die tevens burgemeester was. Het is noodig dit voorop te stellen, omdat het hoofdzakelijk aan dezen eigenaardigen toestand te danken was, dat deze onlusten meer dan drie jaren zouden duren.

De Staten-Generaal hadden tegen het begin van 1775 de invoering der nieuwe psalmberijming gelast en de Twee Geregten hadden dientengevolge „ter bevordering en uytbryding van Gods Eer en stigtinge der Kerke Gemeentens” den 2^{den} April als datum hiervoor aangewezen. Te Rotterdam had dit bij den aanvang van het jaar plaats gehad en daarbij was, zooals hierboven gezegd, dank Ds. Hofstede's goede leiding, gelijktijdig de verbeterde zangwijze ingevoerd. Velen in Vlaardingen wenschten nu dat voorbeeld te volgen en daartoe had zich een gezelschap gevormd, dat zich drie avonden per week in de stads-school van Meester van Keulen oefende. Maar de kerk had geen orgel en daardoor had feitelijk de voorzanger het heft in handen. Dit ambt werd bekleed door den parochiaal-schoolmeester Anthony Buiteweg, een man van ruim zeventig jaar, zeer naijverig op zijn gezag, een onverbeterlijken drijver en door-en-door een lange zanger. Zijn vriend Van Dijk roemt hem hemelhoog en verhaalt, dat zijn

welbesnede tong,
En klinkende orgelkeel, met allen eerbied dong
Naar 't Hemels koormuzyk van Isrels zangerscharen.

Als schoolmeester zou hij zoo hebben uitgeblonken, dat van heinde en ver de leerlingen toestroomden:

Ja zelfs 't verwaant Brittanje en Vrankryk wulps van zeden
Zat aan zyn voeten met ontzag en eerbied neer!

De zalvende brieven van zijn hand aan den baljuw, te Vlaardingen aanwezig, verzwakken niet den ongunstigen indruk, dien men door den loop der gebeurtenissen van hem krijgt.

Men wist, dat de substituut-baljuw op zijn hand was; vandaar dat er besloten werd eene poging te doen hem welwillend te stemmen. Het zanggezelschap vaardigde de heeren A. van der Linden van den Heuvel en Dirk Speleveld af om hem te bezoeken en te trachten hem voor de nieuwe zangwijze te winnen. Ook de predikanten Roering en Van Beveren

Esveld deden een poging om hem te overreden, zoo ook Mr. Van Keulen, maar de oude man schepte hen met eenige phrases af en bleef bij de oude zangwijze.

De voorstanders der verbetering, korte zangers of halve toonders genoemd, besloten toen langs een omweg hun doel te bereiken. Met het einde van den winter hielden de Zondagavondpreeken op en kwam hiervoor eene catechisatie in de plaats, die niet als kerkdienst werd beschouwd en waarbij niet altijd gezongen werd. Geschiedde dit wel, dan zong een der catechisanten voor.

In die catechisatie werd onder leiding der predikanten de korte zang beoefend, ja deze gingen zoo ver in hun steun, dat zij vooraf de psalmen opgaven, die in de volgende godsdienst-oefening zouden worden gezongen.

Buiteweg had weldra bemerkt wat er gaande was en besloot de tegenpartij vóór te komen. Plotseling begon hij op een Zondag in Mei snel voor te zingen met het gevolg dat er onmiddellijk verwarring ontstond, waardoor hij Ds. Roering kon toevoegen: „ziet ge wel, ik heb het geprobeerd en het gaat hier niet”.

Doch in de catechisatie scheen de ijver zeer aan te wakkeren. Men beweert, dat het gewone getal der bezoekers, 40—50, thans krom tot 400! „Tot merkelyk voordeel van de Diacony”, merkt de nuchtere en practische briefschrijver op.

Het kon niet uitblijven dat deze partij zich in den kerkdienst bij het zingen bemerkbaar maakte door het drijven tot sneller tempo en Buiteweg, die begon te vreezen niet baas te kunnen blijven, beklagde zich bij den president-burgemeester Van der Werff. Van dezen wist hij gedaan te krijgen, dat aan Van Keulen verboden werd zijn school voor de zangoefeningen af te staan. Dit moest tevens eene wraakneming zijn voor eene benoeming tot boekhouder, die aan Van Keulen's zoon te beurt was gevallen, terwijl Buiteweg's schoonzoon daarnaar solliciteerde.

Doch met het sluiten der school was Buiteweg niet tevreden. Hij ging bij Burgemeesters vragen, hoe hij moest

zingen en lokte daardoor den 20sten Mei 1775 de volgende publicatie uit:

De Heeren Gecommitteerde Leeden van de twee Geregten van Vlaardingen en Vlaardinger-Ambagt, geïnformeert werdende, dat veele lieden in deese Gemeeynte, geneegen zyn de nieuweberymde Psalmen gaaauer te zingen als na gewoonte, waardoor ligtelyk wanorder soude kunnen werden veroorzaakt,

Soo hebben de Gemelde Heeren goedgevonden de Gemeeynte te verzoeken, om den Voorsanger te volgen, en bij iedere Reegel eenigsints op te houden, om alle disordre voor te komen.

Actum Vlaardingen den 20 Mey 1775.

In kennisse van my Secretaris

M. DE VOOGHT.

Deze publicatie ging mank aan twee gebreken. Vooreerst ging zij uit van HH. Gecommitteerden, terwijl het de vraag was of niet het geheele college haar had behooren uit te vaardigen. Vandaar dat velen haar onwettig beschouwden. Ten tweede werd ten opzichte van het tempo de voorzanger oppermachtig gemaakt. De eenige concessie aan de nieuwe richting was het voorschrijven eener pauze na elken regel.

Buiteweg las Zondag den 21sten Mei 1775 deze publicatie in de kerk voor, begon korte pauzen in te voeren, doch versnelde het tempo niet. E. D. Z. erkent, dat de korte zangers dientengevolge zoo begonnen te jagen, dat het „niet altoos zonder eenige ongeschiktheid toeging”. Zij slaagden er voorts in, nu het schoollokaal gesloten was, een pakhuis en zolder op de Haven, vroeger als noodhulp-kerk gebruikt, van de Wed. Abraham van der Linden, te huren, om wekelijks een avond te oefenen. In de catechisatie bleef de korte zang in gebruik en de predikanten stelden zich openlijk aan de zijde der korte zangers.

Ook de heeren der Twee Geregten zagen in, dat het zóó op den duur niet ging. Bij Ds. Van Beveren Esveld had een bijeenkomst plaats in tegenwoordigheid van burgemeester Van der Werff en eenige kerkeradsleden. Het gevolg hiervan was, dat Buiteweg in de kerk voor de Heeren eene proeve moest afleggen: daarbij werd in drie verschillende tempo's gezongen.

De keus viel op het gematigde en men kwam overeen dat het daarbij zou blijven.

En zoo verscheen de tweede publicatie:

De Heeren Gecommitteerde leeden van de Twee Geregten van Vlaardingen en Vlaardinger-Ambagt, naader geïnformeert sijnde, dat eenige lieden in deese Gemeeynte geneegen zijn de nieuweberymde Psalmen in de kerk gaauwer te zingen als naa gewoonte, waardoor ligtelyk wanordre soude kunnen werden veroorzaakt, soo hebben gemelde Gecommitteerde anderemaal goed gevonden de Gemeeynte te versoeken den Voorsanger te willen volgen, en bij iedere reegel eenigsints stil te houden, om alle disordre voor te komen.

Actum Vlaardingen, den 5^{en} Augustus 1775.

In kennisse van mij Secretaris

A. D. VOOGHT.

Feitelijk kwam men hiermede geen stap verder. Aanvankelijk zong Buiteweg iets sneller, maar toch niet zoo snel als in de catechisatie gebruikelijk was. De rusten na elken regel werden geleidelijk ingekoort en weldra was de strijd weder even hevig. Burgemeester Van der Werff trok partij voor den voorzanger, de predikanten tegen hem en de nieuw aangestelde schout Philippus de Heer, het hoofd der Twee Geregten, verklaarde dat de Gecommitteerden buiten hunne bevoegdheid waren gegaan door zich het gezag in de kerk aan te matigen. Het werd noodig dat er ingegrepen werd, want den 15^{den} Oct. hadden de lange zangers onder leiding van Dirk Boer, J. van Dijk en Fr. Dekker gepoogd in de catechisatie hunne zingwijze door te drijven en (29 Sept.) in een Vrijdagavond-voorbereidingsdienst kwam het tot woorden tusschen Ds. Esveld en Buiteweg. Deze ziende, dat de korte zangers de overmacht kregen, sloeg midden in een vers zijn boek toe en ging zitten. Ds. Esveld, onmachtig iets anders te doen, zei daarop aan de gemeente, dat, nu de voorzanger ophield, hij met de godsdienstoefening zou voortgaan. Daarop stond Buiteweg op en riep, dat hij orders had om op te houden, wanneer er verwarring ontstond.

Dit optreden noopte den kerkeraad Buiteweg voor zich te dagen om hem te berispen over zijn onbehoorlijk gedrag tegenover den predikant en zijn wegloopen uit de kerk, zoodra het

gezang (ook bij den voorzang!) was afgeloopen. Doch de voorzanger trok zich hiervan weinig aan, zich voldoende beschermd achtend door „zijn regeering”.

Het volle college der Twee Geregten kwam daarop 25 Oct. bijeen, bij welke gelegenheid Ds. Esveld en eene deputatie uit den kerkeraad hunne klachten voorbrachten. Het resultaat was de volgende publicatie:

De Heeren van de twee Geregten der Steede Vlaardingen en Vlaardinger-Ambagt hebben goedgevonden, ten eynde soo veel mogelijk alle verdere disordre en verwerring door het Psalmgezag in de publieque godsdienst te prevenieren, als mede soo veel doenlijk is een ijder zijn genoeg te doen erlangen, de geliefde en Christelijke Gemeijnte der gereformeerde Kerk alhier renovatie te verzoeken, den Voorzanger presiselijk te volgen, en bij ijdere regel met eene behoorlijke distinctie eenigsints op te houden en voorts, iets rasser dan na gewoonte, (dog op geen andere wijze of toonen) te singen werdende den Voorzanger gelast sig hier na punctelyk te regelen. En ten einde alle ignorantie voor te komen, werden de WelEerw. Heeren Predikanten verzogt deze des Voor- en Namiddags in de Kerke alhier te publiceeren.

Gedaan ten Raadhuijse der Steede Vlaardingen, den 25^{en} October 1775.

In kennisse van my

Pns. DE HEER, Secr.

De korte zangers hadden terrein gewonnen, maar niet veel. Voorgescreven werd ten minste, dat „iets rasser” moest worden gezongen en de predikanten, niet de voorzanger, moesten de publicatie aflezen. Dit laatste was natuurlijk grievend voor Buiteweg, maar de restrictie „dog op geen andere wijze of toonen” was voor den koppigen grijsaard het middel om toch te doen wat hij wilde.

De bewoordingen waren, indien dit niet met opzet was geschied, buitengewoon ongelukkig gekozen. Hoe men „rasser” en toch niet op andere wijze zal zingen is niet duidelijk. Veruoedelijk werd bedoeld geen verandering in den rhytmus te brengen en de gelijkwaardigheid der noten te laten bestaan.

In elk geval: Buiteweg hield zich aan de restrictie en in plaats van den gehoopten vrede kwam er steeds feller strijd. Geen kerkdienst meer zonder verwarring in den zang. Zoowel de burgers als de regeering splitsten zich in twee partijen,

die elkander de heerschappij betwisten, doch voor het oogenblik tegen elkander waren opgewassen. Het hoofd der lange zangers was burgemeester Van der Werff, die door zijn uitvoerend gezag veel had in te brengen, maar de andere partij was toch reeds zoo sterk, dat Meester Van Keulen zelfs zijn school voor de zangoefeningen weder durfde openen. De lange zangers noemden die school, zinspelende op het paapsche gezang, „Leuvens Hoogeschool” en Buiteweg, wiens school juist aan de overzijde stond, zette toen ook zijn school voor oefeningen in zijn trant open.

Heel Vlaardingen scheen één zangschool en de twisten drongen overal in door:

Het werk, de koopmanschap, en dergelijke dingen,
Die werden 't zaamgevoegt met kort of langzaam zingen.

zingt Van Dijk en, wat erger is, hij erkent, dat Van der Werff

. gewoon hen te bestrijden
.
Met korte zingers uit hun tydlyk heil te kaatsen,
En brave lieden aan te stellen in hun plaatsen.

De dichter vindt dit blijkbaar alleszins billijk en geoorloofd.

In de kerk was het zoover gekomen, dat verschillende deftige burgers pas na het gezang binnentraden en zich vóór den slotzang verwijderden. Over het algemeen schenen de lagere klassen meer tot de lange zangers te behooren. Dit bleek ook uit hetgeen in December 1775 gebeurde.

De vloot was thuisgekomen en de aan wal blijvende visschers versterkten Buiteweg's aanhang in aanzienlijke mate. Het kwam tot eene uitbarsting. Den 10^{den} Dec. had 's morgens Ds. Van Waane van Maassluis de beurt van Ds. Roering waargenomen en daarbij weder aangemaand tot rustige opvolging der publicatie. Dit had de lange zangers erg geprikkeld en in den middagdienst hieven zij zulk een vervaarlijk geschreeuw aan, dat verscheidene bezoekers opstonden en weggingen. Eene groote verwarring ontstond. De korte zangers zwegen en Buiteweg zong onver-

droten voort. Ds. Esveld, die, ten einde het rumoer te doen bedaren, eenige woorden wilde spreken, verzocht den voorzanger op te houden, doch ontving van hem „met eene onverbiddelijke assurantie” ten antwoord, dat hij zijn gezang ten einde zou brengen.

De toehoorders begonnen partij te trekken, men raakte handgemeen en een paniek ontstond. Sommige vluchtten door de ramen der consistorie. De verwarring werd nog verergerd door het opdringen van binnentredende bezoekers. Eene vrouw viel in onmacht, een korte zanger kreeg een klap met een psalmboek en de domineesvrouw schreeuwde men toe: „je vent, die daar staat, heeft ons dat gebakken, wij zullen hem van den stoel afhalen — vermoorden”.

Zoo ver kwam het niet, maar de godsdienstoefening kon toch niet doorgaan.

Van Dijk verhaalt:

De korte zingers in het midden van het zingen,
 De blyde harpen aan de lage wilgen hingen,
 Zy beefden als een riet, bevuilden schier hun broek
 En maakten uit de Kerk zigzelve[n] schielijk 't zoek.

 Er wiert een tranenbeek gestort langs markt en straten
 De heerkunst schoot te kort in 't kunstig aderlaten.

Triomfantelijk stond Buiteweg weinig oogenblikken later in zijn deur een pijp te rooken, omringd door zijn vrienden, die zich nu heer en meester der gemeente waanden en 's avonds door de stad liepen om na te gaan of hier of daar ook kort werd gezongen. Dit optreden had uitwerking:

De kamerprekers in de stigtlyke oefeningen
 Besloten hun gesprek en beden zonder zingen
 Het pluimgedierte zweeg, er loeide stier noch koe
 En waar men haastig zong, was 't haastig mondjen toe.

Den volgenden dag meldt Van der Werff, die alles aan den dominee en zijn aanhang weet, aan den baljuw: „ik vreesse voor een oploop en temuldt want het volk is opsternaat boos

tegen het Ras salm gesang". (Taalkundig was de substituut niet zeer ontwikkeld). Van Leyden, die in zijne brieven steeds even voornaam blijft, antwoordde: „vermits er geen orgel te V. is in de kerk, weet ik geen middel om de stem van de gemeente te dwingen”.

De twee Geregten bleven er minder kalm onder. Reeds den 12^{den} Dec. was er vergadering, waarin de Schout melding maakte van de „verregaande troubles”. Wat te doen? Buiteweg ontslaan durfde men nog niet, maar toch werd hij „wegens zyn onbetaamelyke gedragingen contrarie de orders en publicaties na behooren gecorrigeerd en hem op het allersterkst gelast zig in het vervolg preciselyk” aan zijn lastgeving te houden.

Daags daaraanvolgende moest hij voor de Heeren in de kerk Ps. 1, 9 en 25 voorzingen. Men beproefde drie tempo's en koos het gemiddelde, en nadat deze psalmen „met de Heeren gecombineerd” nogmaals gezongen waren, werd deze zangwijze vastgesteld en de navolgende publicatie vastgesteld:

De Heeren van de twee Geregten der Steede Vlaardingen en Vlaardinger-Ambagt, in ervaring gekomen zynde, dat diverse persoonen aan de intentie van de publicatie van dato 25 Oct. 1775 concernerende het Psalmgezag, niet hebben geobedieerd, soo is 't dat Welgemelde Heere van de twee Geregten hebben goedgevonden, ter voorkoming van alle verdere confusien en afweeringen van reeds hooggaande en onbetamelijke beroeringen en desordre in de openbare godsdienst, de intentie van de gemelde Publicatie nader te explicieeren, soo als dezelve zijn doende bij dezen. Dat de geliefde en Christelyke Gemeente der gereformeerde kerk alhier, nogmaals werden verzogt den Voorzanger preciselyk te volgen, dewelke gelast is conform nu reeds bepaalde maat en wijze bij ydere regel met een behoorlyke distinctie optehouden, en voorts iets rasser dan na gewoonte te singen, zullende de Contraventeurs werden aangemerkt als oproerige openbare oproermakers, en verstoorders der waare en publicque Godsdienst.

Gedaan ten Raadhuijse der Stede Vlaardingen, den 13 Dec. 1775.

In kennisse van mij

PHS. DE HEER, Secr.

Ten slotte werd Buiteweg nogmaals voor geroepen om hem te recommandeeren „de Heeren Predikanten en verdere leden des Kerkeraads alle verschuldigde eerbied en agting te be-

wijzen". Hem werd verboden van de volgorde der psalmen af te wijken (hij had bij voorkeur op zich toepasselijke nummers laten zingen), gelast op feestdagen aan de predikanten te vragen wat gezongen moest worden, verboden hooge noten laag of lage hoog te zingen en geen plaatsvervangers aan te stellen. Alles op poene van deportement.

Maar de man had een harden kop.

Eerst liet Buiteweg, onder het voorwendsel van ongesteldheid eenige malen zijn ondermeester voor hem dienst doen, doch weldra trad hij weder te voorschijn en begon hij, steunende op de hulp van burgemeester Van der Werff, meer en meer tot den zoogen. „vaderlijken sang" terug te leiden. Want de substituut was geheel op zijn hand: in zijn brief aan Van Leyden d.d. 19 Dec. 1775 spreekt hij ronduit van den „schout, den dominee en de verdere oproermakers".

Heel kalm beriep Buiteweg zich op de publicatie, die slechts „iets rasser" voorschreef en „andere toon of maat" verbood. Verder wees hij er op, dat de aanhef- en sluitnoten in den regel heele noten zijn, dus lang moeten worden aangehouden. Een prachtig voorwendsel om den zang temend in te zetten.

Toen den 2^{den} April de avondcatechisatie weder begon, wisten dezelfde lange zangers, die de laatste bijeenkomst in October hadden verstoord, ook hier door hun geschreeuw het gezang in de war te sturen. Tevergeefs klaagde men bij burgemeester Van der Werff. Men vond bij hem zoo weinig troost, dat de predikanten besloten de catechisatie dien zomer te laten vervallen.

De strijd duurde den geheelen zomer voort. Van der Werff trad als burgemeester af, doch kwam bij het overlijden van een anderen burgemeester als oud-regent als plaatsvervanger weder in functie. In October werd A. van der Ham gekozen, die weldra bleek tot de nieuwe partij over te hellen. Doch de lange zangers streden onversaagd: zij wisten zelfs te bewerken, dat de weeskinderen geen catechisatie meer mochten bezoeken.

Den 8sten Dec., den verjaardag van het rumoer in de kerk, toen de visschers weder aan wal waren, ontstond opnieuw bij

de godsdienstoefening tumult. Ds. Esveld moest van den stoel afdalen en den voorzanger het zwijgen opleggen en liet de de gemeente zonder nazang naar huis gaan. De stemming was uiterst krijgsvuchtig: Frans Dekker, een van bovengenoemde drijvers, noemde den dominee hardop een „bliksemkind”, waarvoor hij met eene geldboete van 75 gulden gestraft werd.

En weder kwamen de Twee Geregten bijeen en weder kon men het niet verder brengen dan tot eene ernstige vermaning aan Buiteweg, die er aan herinnerd werd, dat hij den kerkeraad „verplicht was met submissie te eerbiedigen”.

Voorts verscheen de volgende publicatie:

De Heeren van de twee Geregten der Steede Vlaardingen en Vlaardinger-Ambagt, met de allergrootste indignatie ondervindende, dat de voorgaande Publicatien concerneerende Psalmgezang, en wel specialijk van den 25. October en 13. December beyde des gepasseerden Jaars 1775, gearresteerd en daarna in de publicque Gereformeerde Kerke alhier afgekondigd, niet werden geobedieerd, en daar door de heijlzaame oogmerken werden geannulleerd.

Soo is 't dat welgemelde Heeren van de twee Geregten hebben goedgevonden, tot voorkominge van alle verdere confusien en afweeringen van verregaande onbetamelyke beroeringen in de openbaare Godsdienst, een ijgelyk dien aangaande te gelasten, sig aldaar betamelyk te gedragen, den Voorzanger preciselyk te volgen, dewelke geordonneerd is bij continuatie wat rasser dan na gewoonte te singen, en bij ydere Rymregel, 't sy dezelve kort of lang is, met een behoorlyke distinctie te rusten, zullende de contraventeurs werden aangemerkt als turbateurs, en verstoorders der openbaare Godsdienst, en zonder eenige dissimulatie na merite exemplaarlyk gestraft, en waar toe de Heer Substituut Balliuw is versogt exact te vigileren.

En ten einde alle ignorantie te prevenieren werden de WelEerwaarde Heeren Predikanten versogt op Zondag eerstkomende, in den Voor- en Namiddag Godsdiensten, alvorens het Psalmgezang begind deze Resolutie in de Kerke alhier te publiceeren.

Gedaan ten Raadhuyze der Steede Vlaardingen, den 13^{den} December 1776.

Ter ordonnantie van dezelve

PHS. DE HEER, Secr.

De opdracht aan Van der Werff om te vigileren was voldoende om elke goede uitwerking te verijdelen.

Met de Kerstdagen moesten de predikanten de te zingen psalmen opgeven. Dit was Buiteweg's eer te na, waarom hij

die dagen zijn ondermeester liet voorzingen. Doch den 29sten Dec. trad hij weder voor en zong toen „lang”. Van der Werff deed alsof hij het niet bemerkte, maar de andere heeren met Van der Ham aan het hoofd, besloten in te grijpen. Buiteweg werd aangezegd voorloopig niet meer voor het pultrum te mogen komen. Nu meende de partij van den substituut-baljuw weder, dat zulk eene voorloopige schorsing had moeten uitgaan van het geheele college. Een prachtig geschilpunt voor de Twee Geregten in de vergadering van 31 Dec. 1776! En het bleek, dat de meerderheid op de hand was van Buiteweg. Vóór hem stemden de regenten van het ambacht en twee schepenen der stad. De minderheid, wijzende op het niet nakomen der publicatie, kon niets doen dan protesteeren tegen het herstel van den ouden voorzanger. Zij kregen daarom den naam van Protestanten. Het waren Van der Ham, De Heer, Ruyterus, Drossaart, Van Rijn en Klink.

Nu bleef er niets over dan het hooger op te zoeken. Van der Ham richtte zich schriftelijk tot den Baljuw; de lange zangers hadden reeds den 10^{den} Dec. 1776 Dirk Boer met een smeekschrift op hem afgezonden. De heer Van Leyden wist niet beter te doen dan tegen 4 Jan. al de leden van het college bij zich te ontbieden en zoo had op dien dag eene zitting der Twee Geregten te Leiden plaats.

Dat was geen kleinigheid voor de Heeren! Het water was dichtgevroren, dus men moest per as reizen, niettegenstaande er veel sneeuw lag. De Heeren van de stad zaten in Faetons, de regenten wegens het Ambacht behielpen zich met boerenwagens. Twee leden bleven wegens hoogen leeftijd thuis. De reis was te „fatigues”.

Zij werden deftig ontvangen: de twee partijen kregen elk een afzonderlijk vertrek om te vergaderen, en een advocaat was tot consult tegenwoordig. De Baljuw hoorde elk afzonderlijk aan.

Ten slotte kwam men tot een compromis: Buiteweg zou voor zes weken geschorst worden en voor plaatsvervanger meende de Baljuw wel iemand te weten. Bezegeld werd de

zaak met een gezamenlijk maal, er werd vriendschap gedronken en alles scheen op den goeden weg te komen.

Het werd 's avonds tien uren eer de Heeren te Vlaardingen terug waren, alwaar de menigte op de Hoogstraat met ongeduld hun komst verbeidde. De korte zangers haalden de Protestanten in sleden af, opdat zij, „stijf van 't rijden”, niet over de gladde straten zouden vallen. Er ging een groot gejuich op, „'t geen sommige de tranen uit de oogen perste"! De lange zangers waren onzichtbaar!

Nu begon het getob over den plaatsvervanger. De Baljuw zond niemand en meende, dat de ondermeester voldoende was. Dit wilden echter de korte zangers niet en met veel moeite slaagden zij er in zekeren Gerrit Gonda uit Schiedam te vinden. Deze trad in functie, maar nu vonden de lange zangers uit, dat hij van Vlaardingen geboortig was, terwijl was overeengekomen voor de onpartijdigheid geen Vlaardinger te nemen. Den 19^{den} Jan. had men een schoenmaker uit Delft, Christiaan Kloos, gevonden.

Inmiddels had de wijze, waarop Gonda in de kerk was bejegend, en de onverschilligheid van den substituut-baljuw dienaangaande, Vroedschap en Kerkeraad er toe gebracht eene deputatie naar Den Haag te zenden, eerst naar den Advocaat-Fiscaal, daarna naar het Hof van Holland. Het gevolg van dit den 17^{den} Jan. 1777 ingekomen beklag was, dat Van der Werff naar Den Haag werd ontboden, waar men hem „op het serieuste” recommandeerde er voor te zorgen, dat er geen stoornis plaats had. Men zag hem daarop den volgenden Zondag met een degen op zijde en gevolgd door twee dienders in de kerk heen en weer loopen.

Bovendien verzocht de Fiscaal en Procureur-Generaal IJsbrand 't Hoen in een beleefd, maar dringend briefje den 21sten Jan. 1777 den heer Van Leyden zijn substituut aan te manen goed te vigeleeren. Aan dit verzoek voldeed hij: Van der Werff kreeg een ernstigen brief, waarin verwondering werd uitgesproken waarom hij de verschenen paskwillen niet inzondering en het bezwaar tegen Gonda niet afkeurde.

Toen de zes weken der schorsing van Buiteweg ten einde liepen, was het noodig raad te schaffen. Vandaar de vergadering der Twee Geregten op 6 Febr. 1777. Ook de lange zangers begrepen, dat het beter was den ouden voorzanger ter zijde te stellen, en zoo kwam men tot zijne pensionneering op *f* 275. De schout wist er de woorden: „tot wederopzeggens toe” bij te voegen.

Zonder tegenspartelen nam Buiteweg dat ontslag niet aan. Eerst had hij *f* 400 pensioen gevraagd, toen was hij afgekomen op *f* 300 en nu gaf men hem maar *f* 275. Daartegen had hij bezwaar en wat later ook tegen de opzeggings-clausule. Het was de heer Van Leyden, waarschijnlijk in de hoop Vlaardingen tot rust te zien komen, die hem aanmaande er zich bij neder te leggen.

Toch kon de strijdbare man niet geheel zwijgen. Toen in April 1778 het eerste drietel „Brieven van een vriend aan zyn vriend” verscheen, gaf hij bovenvermelde „Opregte Aanteekening” uit.

Van dit boekje, dat zeer weinig om het lijf heeft, een verdediging moet zijn en toch niet wil heeten, heeft hij niet veel vreugde beleefd. Met veel ophef maakt hij gewag van een attest, hem door 24 tuigbare burgers gegeven, inhoudende dat hij niet langzamer dan volgens voorschrift zou hebben gezongen, doch weldra verschenen in de couranten advertentiën van twee personen, Alph. Caillou en Hendrik Korpershoek. De eerste verklaart met „allergrootste indignatie” te hebben gezien dat hij door Buiteweg als „medecomplie” wordt vermeld en de tweede dat de handteekening van zijn ouden vader waardeloos was, want dat deze zich zeer verheugd had over de aanstelling van den opvolger!

Het ontslag was een prachtig succes voor de Protestanten, maar wie gedacht had dat nu de vrede aanstonds zou terugkeeren had zich deerlijk misrekend.

Allereerst kwam nu aan de orde het benoemen van een nieuwen schoolmeester. Gegadigden werden per advertentie opgeroepen en er werd vier of vijf Woensdagen des namiddags

in de kerk zitting gehouden tot het inwachten van sollicitaties. Den eersten zittingdag 5 Maart verscheen er niemand; den tweeden evenmin. Het scheen of de liefhebbers aarzelden zich in dat wespennest te begeven. Maar den 19^{den} en 26sten kwamen er zelfs tien, en uit hen werd een drietal opgemaakt. Door de bepaling dat bij zulk een benoeming drie extra vroedschapsleden wegens Vlaardingen aan de Twee Geregten werden toegevoegd en de omstandigheid dat de stad over het algemeen op de hand van den korten zang was stond de kans dezer partij gunstig.

Toch schijnen de korte zangers zeer omzichtig te werk te zijn gegaan en mag men uit hetgeen E. D. Z. mededeelt afleiden dat men de Regenten wegens het Ambacht bij hun onderzoek naar den eersten candidaat, Meester I. H. Biechling te Hilversum, er eenigszins in heeft laten loopen.

Het examen had den 15^{den} April plaats. 's Morgens werd onder grooten toeloop van volk in de kerk gelezen en gezongen, 's middags werd op het stadhuis geëxamineerd in schrijven, lezen, rekenen en Fransch, en Mr. Biechling werd aangenomen. De lange zangers, die zijn proefzang goed hadden gekeurd, beweerden, dat hij reeds de tweede maal van de ware manier afweek. Eerst was het:

Een zang die waardig was de treffelijkste dichten
 Maar ach! maar eens; men zag en hoorde tot verdriet
 Den tweeden Rustdag die volschoone zangwijs niet,
 O Neen dezelfde man zong fluks met halve toonen.

De oorlog was volstrekt niet geëindigd, doch in een andere phase getreden. De lange zangers waren thans oppositie geworden.

Aan incidenten bleef het niet ontbreken. In de catechisatie, die den 9^{den} Maart 1777 weder begonnen was, wisten de lange zangers zich geducht kenbaar te maken en het kwam zoo ver, dat men tegen een vijftal schreeuwers een klacht indiende. Zij kwamen den 10^{den} April voor de schepenbank, maar daar liet de substituut-baljuw zich weer gelden. Hij weigerde een eisch te doen. De schepenen veroordeelden tot 2 boeten van

25 en 3 van 6 gulden, maar Van der Werff weigerde tot uitvoering van het vonnis over te gaan. Het kon niet anders of zoo iets moest verderfelijk werken: aanmoedigend voor de onruststokers, beleedigend voor de schepenen.

Ook was omstreeks dien tijd door Ds. Roering nog een poging gedaan den substituut over te halen tegen de lange zangers op te treden. Verder dan een belofte zijnerzijds kwam het niet. De toestand bleef ongewijzigd.

Den 15^{den} Mei had de verandering in de Regeering plaats en de zangstrijd zou ook daar zijne gevolgen doen voelen. De vroedschappen kozen leden tegen den zin van den baljuw, waarop deze niet beter te doen wist dan den door velen gehaten Van der Werff, die, zooals gezegd, slechts waarnemend was, weder tot burgemeester aan te stellen. De uitslag der benoemingen was dat voor de stad van 7 schepenen 3 Protestanten waren en van het Ambacht slechts 2.

Nu werd de positie van Biechling zeer moeilijk, want de nieuwe meerderheid begon met, naar beweerd werd volgens een oude keur, uit haar midden twee schoolverzoekers te benoemen, in het bijzonder belast met het toezicht op den schoolmeester. De Protestanten wisten niets anders te doen dan eerst het opmaken eener instructie te eischen. Maar dit verkoos Van der Werff niet, die de benoeming wist dóór te drijven.

Weder zochten de Protestanten hulp en raad in Den Haag, doch daar wist men er niet beter op dan aan te raden af te wachten tot deze scholarchen iets zouden uitrichten. Die raad schijnt niet slecht te zijn geweest, want het heeft allen schijn of Van der Werff en de zijnen van dit baantje ten slotte geen gebruik durfden maken. Men hoort er ten minste niet meer van, hoogstens dat een der benoemden op straat door een jongen werd nageroepen: dag, heer scholarch!

In het Ambacht, bij gelegenheid van het doen eener rekening, waarbij volgens gewoonte de ambachtsheer met de schepenen een maal hadden, kwam het weder tot eene botsing tusschen Van der Werff en de twee korte zangers. De substituut dronk „conditie by conditie” met het doel de andere dronken

te maken. Wie er schuld had is natuurlijk niet uit te maken, maar het draaide uit op vuistslagen en een aanklacht voor het gerecht.

En in de kerk ging het den ouden gang. Den 27sten Juli 1777 preekte Ds. De l'Orme van Schiedam, bij welke gelegenheid hij door het geschreeuw bijkans niet aan het woord kon komen en verklaarde niet meer te Vlaardingen te zullen prediken. Onmiddellijk werd weder bij het Hof een klacht ingediend, dat den 30sten Juli besloot wegens deze „nieuwe combustien” weder den substituut te ontbieden.

Getuigen verklaarden, dat C. Starrenburg, B. van der Geer en W. Nieuwhof „bij continuatie ten minste anderhalve berusting (hadden) nagesleept”. De eerste had 5 of 6 noten nagesongen, de twee andere hadden „zelfs” nog eene nieuwe berusting aangeheven.

De Procureur-Generaal sprak den 2^{den} Augustus „’s Hof’s indignatie” over dit alles uit.

Van der Werff, waarschijnlijk eenigszins geprikkeld door de ontvangen vermaning, zond bij zijn terugkomst aan den schout het verzoek de Twee Geregten bijeen te roepen tegen 2 Aug. Deze evenwel weigerde, beweerende dat de baljuw in dit opzicht niets te verzoeken had, waarop Van der Werff zich als burgemeester deed gelden. Nu durfde de schout niet langer weigeren en zoo kwam het college bijeen, al bleef de schout de convocatie „zonder voorbeeld” noemen, vooral wegens het niet opgeven van het doel.

Toch was de bedoeling niet moeilijk te gissen. Van der Werff beweerde, dat Biechling te ras zong en wilde hem onder handen nemen. De Protestanten waren natuurlijk van tegenovergestelde meening en konden zich op de getuigenis der predikanten beroepen. Ds. Roering had onlangs op reis gehoord, dat er te Haarlem en Leiden nog rasser gezongen werd. Te ’s Gravenhage, waar men nog op den ouden toon zong, was het tempo bijna even ras als te Vlaardingen.

Zoo krachtig deden de predikanten zich hooren, dat ten slotte

de voorzanger slechts eene vermaning kreeg om zich vooral aan de publicatie te houden.

Het naslepen in den kerkzang bleef bestaan en Van der Werff, met den degen op zijde en twee dienders achter zich, liep wel in de kerk gedurende het gezang rond, maar hield zich doof en weigerde zelfs tot vervolging der „turbateurs” over te gaan.

De bezoekers van Biechling's zangoefeningen werden 's avonds bemoeilijkt. Er werd met steenen gegooid en men trachtte tegen hen op te dringen. Doch toen men den steenwerper wilde vervolgen, heette het, dat de wind „toevallig” het steentje in de ruiten had doen komen. De jongen kwam er af met een standje.

Doch de lange zangers rustten niet. Zij trachtten onder leiding van Dirk Boer eene verklaring te laten onderteekenen, om aan te toonen dat Biechling te ras zong, waarop natuurlijk de korte zangers een attest samenstelden van tegenovergestelde strekking. Dit laatste zou ongeveer 400 naamteekeningen hebben verworven.

De olopoojes bij de Zaterdagavond-oefeningen werden erger. Allerlei mannen gingen voor de deur staan, zoodat men er niet in of uit kon, en riepen den korten zangers toe: „de straat is ook van ons; wij behoeven voor jullie niet op zij te gaan”. Het werd zoo dreigend, dat zes personen, de heer Albert Van der Linden van den Heuvell aan het hoofd, bij den substituut hun beklag gingen doen en politiebescherming eischten. (7 Oct. 1777). Van der Werff antwoordde, dat men formeele klachten moest indienen, dat zij te veel praats hadden en hij hen niet behoefde na te loopen. Een relaas van dit bezoek werd weder naar Den Haag gezonden.

Inmiddels werd de toestand van den kerkzang voortdurend betreurenswaardiger. De lange zangers sleepten onverdroten en door dat slepen vielen de rusten achter de regels weg, want de andere partij wilde dat temen en slepen niet gedoogen. Na eenigen tijd zingen was de ééne partij soms bijna een geheel vers bij de andere ten achter. En het was zeer natuurlijk

dat door dien langen strijd de hartstochten zoo zeer aangewakkerd waren, dat, terwijl de een veel te langzaam, de ander veel te snel zong. Meester Biechling was geheel onmachtig baas te blijven. Zelf erkende hij, dat niet hij de gemeente leidde, maar dat de gemeente hem medesleepte. En zoo kwam het, dat de substituut-baljuw dan ook vaak zeer te recht kon verklaren, dat er te ras gezongen werd.

Mag men den briefschrijver E. D. Z. gelooven, dan werkten die twisten aanstekelijk. Hij weet ten minste te verhalen van ruzie in de Roomsche kerk tusschen den pastoor en zijn zangkoor en van moeilijkheden in de Remonstrantsche kerk, waar men het den voorzanger onmogelijk maakte. Zelfs deden de Vlaardingsche lange zangers eene poging ook te Kethel den gemeentezang te storen, maar daar werden zij spoedig verjaagd onder bedreiging met een pak slaag.

Den 30sten Nov. 1777, vooral des avonds, ging het in de kerk weer wilder toe dan in lang had plaats gehad. Onder aanvoering van Kees van Dijk en Boudewyn van der Geer werd er naar hartelust gesleept en geschreeuwd. Het verwekte zooveel ergernis, dat vier burgers eene klacht indienden. De substituut was wegens ziekte niet aanwezig.

Reeds den volgenden dag was rechte dag, doch het bleek, dat Van der Werff de getuigen wilde wreken. De markt stond vol volk, en in grooten getale kwamen de korte zangers opzetten. Inmiddels had de substituut eene klacht tegen Jacob van der Heiden, een van de nieuwe richting, op touw gezet, en toen hij den 8sten Dec. een eisch tegen Van Dijk en Van der Geer moest doen, weigerde hij dit onder voorwendsel van geen plakkaat tegen ongelijkheid in het zingen te kennen! En toen de schepenen eischten, dat hij op zou treden tegen de beschuldigen als turbateurs, verklaarde hij te betwijfelen of de publicatie der Twee Geregten eigenlijk wel rechtsgeldig was! En hij deed geen eisch; waarop de schepenen geen vonnis konden of wilden vellen.

Den 17^{den} Dec. was weder rechte dag, maar men vermocht Van der Werff niet van zijn stuk te brengen, vooral niet nu

inmiddels getuigen waren komen opdagen, die verklaarden, dat de beklaagden niet de rust verstoord hadden.

Een consult bij advocaten te 's-Gravenhage door heeren schepenen leidde tot niets en de zaak had geen voortgang.

In de zitting der Twee Geregten van 15 Jan. 1778 deed Van der Werff eene nieuwe poging om Biechling schaakmat te zetten. Hij stelde voor hem te gelasten zich te houden aan de publicatie van 25 Oct. 1775, waarin de uitdrukking „geen andere wijze of toonen” voorkwam. Het liep hoog, zoo zelfs dat er zeer krasse woorden vielen en de Protestanten zich verwijderden. De notulen vermelden, dat „Bijl en Bos, schepenen van het Ambacht in den beginne in het opgemelde protest mede geadvoueerd dog naderhand zoo door tusschenspraak van . . . v. d. W. als onder diverse debatten en confusien nevens de andere heeren in de resolutie geaccordeerd hebben”.

Doch de schout legde eenvoudig de resolutie naast zich neder. Natuurlijk berustte Van der Werff daarin niet en in de vergadering van 30 Jan. vinden wij dan ook een hevig protest tegen dit verzuim, maar de schout verklaarde, dat hij het uitbrengen der resolutie in strijd achtte met de publieke vrijheid der raden, enz., enz., en . . . bleef weigeren.

Inmiddels had er een voorval plaats, dat veel gerucht maakte. Een soldaat van de blauwe garde, tijdelijk te Vlaardingen, ging, hoewel Roomsch-Katholiek, 25 Jan. 'savonds naar de kerk om het gehaspel eens te aanschouwen en had, na het voorzang wéggaande, zich uitgelaten over het schandelijke van zulk gezang. Kees van Dijk en zijne vrienden hoorden dit en vielen op den soldaat aan, die daarop zijne sabel trok en om zich heen sloeg. De dienders pakten hem op en brachten hem voor den substituut.

Onmiddellijk waren een 20-tal Vlaardingers bereid een attest voor hem te teekenen, ten einde in zijn voordeel bij den krijgsraad te werken, waartegen Van der Werff en de zijnen eene contra-attestatie voor schout en schepenen wilden beëedigen.

Dit moest op de secretarie geschieden, doch nu kwamen de vriendjes opdagen, om schepenen te waarschuwen geen valschen

eed af te nemen. Er ontstond een vervaarlijk rumoer en geschreeuw der regenten en getuigen door elkander, waardoor ten slotte de attestatie niet tot stand kwam.

Volgens getuigen sprak de schout bij zijne weigering als volgt:

Ik passeer voor den donder en bliksem van zulke schelmen en valsarissen geen attestatie, want dezelve zoude valsch wezen, en zij zijn waardig op het schavot gegeesselt te worden.

Er bleef voor Van der Werff niets over dan zelf de verklaring aan te nemen, doch hiertoe was hij niet gerechtigd.

De soldaat werd in Den Haag vrijgesproken en vooral op aandringen van Van Leyden liet de substituut de quaesties der Twee Geregten voorloopig rusten. Zoo ver ging de baljuw, dat hij den substituut verbood in deze qualiteit hierin verder te ageeren. Deze ontzag zich niet in zijne brieven den schout een „schelm” te noemen en hem tegenover den baljuw in verdenking te brengen van diens rechten te willen bekorten.

Ten einde raad stelde Van Leyden aan zijn advocaat voor „van het Hof eene publicatie uit te lokken om de ingezetenen op het vriendelijkste te verzoeken vlugger te zingen”. Die weg is evenwel niet ingeslagen.

In de kerk geen verandering. Den 4^{den} Febr. 1778, bij den Woensdagavonddienst ging het bij het voorgezang weder zoo bar toe, dat de oude Ds. Roering geheel van zijn stuk raakte. Na het gebed was hem plotseling „de stoffe zijner prediking geheel ontschoten” en ofschoon zijn ambtgenoot hem trachtte te helpen, hij kon niet op zijn verhaal komen. Inmiddels liet men de gemeente weder zingen en het viel op hoe goed dit ging. Dit werd daaraan geweten, dat de belhamels, die steeds na het voorgezang wegliepen om voor het nagezang terug te komen, reeds waren vertrokken.

Prachtig is de voorstelling, die Van Dijk van het voorval geeft:

Dit schrikkelijk gedrag, die roepende ergernis
 Ging telkens voort, en klom tot in het hof der hoven,
 En tergde Gods gedult, die in het eind van boven,
 Met wonderdoende magt zijn volk te hulpe komt,
 En de oudste Leeraar op het spreekgestoelt verstoemt,

.

Zo wierd ook Roering na het plegtig voorgebed,
 Tot elks verbazing in zijn prediking belet,
 En schoon men Godes gunst voor hem wou neder troonen,
 't Was Godts gedult getergt op trippelende toonen,
 Hij stond te meer beschaamd voor 's Heeren aangezigt,
 En voor al 't volk, dat hier hun Godtsdienst had verrigt.
 Doch toen hem eindelijk een tekst werd aangewezen,
 Verklaarde hij die dat 's waar, maar anders als voor deezen.

Beide partijen, ten einde raad, hadden advocaten te hulp geroepen en deze stelden voor een „accomodement” te sluiten, doch de strijd had te lang geduurd en het wederkeerig wantrouwen was te groot geworden. Men nam proeven: de substituit teekende in de kerk met het horloge in de hand op hoe lang er over elk vers gezongen werd. De meester kreeg van zijn vrienden den raad te trachten al de naslepers in te wachten en dan te rusten, maar de heethoofden onder de korte zangers, de zaak niet vertrouwende, bleven jagen, als kooplui denkende dat wie overvraagt iets kan laten afdingen!

Van die aantekeningen van Van der Werff zijn enkele in rapporten bewaard gebleven en daaruit kunnen wij zien wat er aan is van dat snelle zingen. Den 5^{den} April 1778 zong men over Ps. 87 zonder rusten 6 min. Er werd een regel nagezongen. Over Ps. 97 v. 1 deed men 2 min. Een week later zong men over Ps. 25 v. 3 en 4 drie min. met naslepers, over Ps. 89 v. 1—5 11 $\frac{1}{2}$ min., en over Ps. 92 v. 1 2 $\frac{1}{2}$ min. Men besteedde aan Ps. 139 1ste deel 7 min. Sommigen deden hierover 8 à 9 min.

Vergelijkt men hiermede hoeveel tijd tegenwoordig b.v. in de Kloosterkerk over deze Psalmen gezongen wordt:

Ps. 87	4 $\frac{1}{2}$ à 5 min.
„ 97 v. 1	1 $\frac{1}{4}$ „
„ 25 „ 3 en 4	2 $\frac{2}{3}$ „
„ 89 „ 1—5	8 $\frac{1}{3}$ „
„ 92 „ 1	1 $\frac{1}{6}$ „

dan kan men hieruit afleiden ten eerste dat Biechling volstrekt niet snel gezongen heeft en ten tweede hoe die lange zang wel moet zijn geweest!

Zonderling dat men bij dat geharrewar niet gedacht heeft aan eenig instrument om het tempo te meten. De metronoom dagteekent wel is waar uit het begin der 19de eeuw, maar eigenlijk was dit instrument reeds beschreven en afgebeeld in een boekje van Loulié, „Eléments ou principes de musique”, te Amsterdam in 1698 verschenen.

Vooraf op aanraden van den Advocaat-fiscaal besloten de Protestanten te beproeven den gulden middelweg te gaan bewandelen. Het wachtwoord werd gegeven: „niet te ras, vooral niet rasser dan de voorzanger” zingen. Den 15^{den} Febr. werd de proef genomen, maar hoe zeer Meester Biechling al terughield, altijd waren er nog slepers. Biechling sloeg het boek toe, sprak de gemeente toe, alles vruchteloos. Zijn vijanden beweerden, dat hij gezegd had: „nu heb ik genoeg gewacht op dat vee”.

Een volgenden Zondag werd de proef herhaald. Over de pauze van Psalm 80, waarover vroeger 9 à 10 minuten werd gezongen, deed men er nu 19 en toch werd er nagesleept.

Het gevolg was dat de korte zangers hun vrijheid hernamen en den 22sten Feb. weder hun snel tempo doorzetten. De hulp der bemiddelende advocaten Gallé, Luiben en Van Zelderen werd afgewezen.

„Het ziet er te Vlaardingen hoe langer hoe dolder uit”, schrijft Van Leyden aan Gallé; „ik zie er hoe langer hoe minder uytkomst aen” (27 Febr. 1778). Zeer partijdig was hij niet, want telkens vermaant hij Van der Werff geen onderscheid te maken tusschen „zo die voor nieuwigheden zijn, als die te zeer aan de oude voet blijven hangen” en ten slotte wijst hij er meermalen op, dat hij niet treedt in den uitleg der publicaties. Hij heeft alleen te waken tegen feitelijkheden.

In de plaats zijner inwoning, Leiden, had hij in Juli 1776 met uitmuntend gevolg den nieuwen zang zien invoeren.

Maar voor Vlaardingen een middelweg te vinden scheen onmogelijk te zijn geworden; den 4^{den} Febr. 1778 schreef Gallé: „onbeschrijfelijk is de animositeit ter wederzijden” en geheel vruchteloos was het voorstel „wat lager, langzamer en met berusting” te zingen.

Den 29sten Maart had Ds. Roering de gemeente weder eens krachtig toegesproken over haar „Godonteerend” gedrag in de kerk, hetgeen eenige lange zangers, onder leiding van den schoolmeester Jan de Koe en den keurmeester van haring en visch Jan van Gijn prikkelde tot het opzettelijk zoo lang nazingen, dat zij nog bezig waren, toen de zegen uitgesproken was en de gemeente vertrok. Dit geschiedde den 5^{den} April. Onder het gehoor van Ds. Esveld was het den volgenden Zondag nog veel erger. Volgens E. D. Z. hief men aan het einde van den voorzang „het allerbarbaarste geluit of gebulk (aan) dat men bedenken kan”.

Het was zoo erg geworden, dat de predikanten begonnen te twifelen aan de mogelijkheid hun beroep verder uit te oefenen. Een nieuwe deputatie vertrok naar het Hof en vooral Ds. Van Beveren Esveld ging bij de autoriteiten rond, vragend om hulp. „De bevallige opregtheit zijn Eerw. eigen” scheen indruk te maken. Wederom werd Van der Werff ontboden, doch deze meldde zich ziek. Daarop eischte het Hof eene medische verklaring om het wegblijven te verontschuldigen en toen deze kwam, ging er een ernstig schrijven aan hem af, een „donderse brief” zooals hij zelf zei.

En toen het rapport van den geneesheer 21 April was ingekomen, werd de Baljuw zelf opgeroepen, die bij die gelegenheid beloofde „de goede ordre binnen Vlaardingen te zullen maintineeren”.

De ziekte van den substituut bleek niet voorgewend te zijn geweest, want 24 April 1778 overleed hij. Over en weer beseftte men ten volle wat die dood betekende.

Jakob van Dijk maakte een prachtig grafdicht.

Dit graf omvat het Lyk des grooten Van der Werff,
Die als een Offerlam der heerschezucht is gestorven;
Die Vlaardings Kerkgezang wou hoeden voor 't verderf,
En heeft voor Burgermin by veelen haat verworven.
Juicht, korte zingers, juicht en schatert om 's Mans dood!

Zyn vroomer Ziel verklaagt u aan by 't hof der Hooven
Daar hy in 't zalig Choor zyn dierbren naamgenoot,
Den Leidsechen Van der Werff ontmoete om Godt te looven.
Die pal stond zo als hy voor 't recht van Stad en Kerk,
Treurt, lange Zingers, treurt, stort tranen op 's Mans zerk.

De korte zangers juichten inderdaad: men voelde, dat men van een dwingeland verlost was. Met de noodige overdrijving en opwinding, aan die tijden eigen, schrijft E. D. Z.: „Aanmerkelijk is 't, dat op den dag zyner Begraafnis, een hevige Donderbui, verzeld met zware stortregen nederviel, en dat wel juist zoolang de statie duurde, dewijl 't voor en na dit uur fraai weder was”. De man vergat, dat men daaruit evengoed een hemelsche droefenis kon afleiden!

Dadelijk nam de baljuw zelf het bewind in handen en begon hij met de boeten te innen, die zijn substituut verzuimd had in te vorderen. De dienders werden aangemaand behoorlijk hun plicht te doen en de slepers, door den baljuw in persoon betrapt, werden ernstig door hem onder handen genomen.

En toen 15 Mei de Regeering werd veranderd, werd Van den Ham tot substituut-baljuw benoemd. Ook de tweede burgemeester Gerrit Drossaart was een korte zanger.

Het verzet was nu weldra gebroken. Van den Ham greep met krachtige hand in. Tot de hardnekkigste lange zangers behoorden de bovengenoemde Jan van Gijn en Jan de Koe, maar de eerste, die er zelf eene oefening op nahield en zijne vrienden tegen de predikanten opzette, werd bedreigd met ontzetting uit zijn ambt van keurmeester. De Koe verstoutte zich het psalmboek van Datheen te blijven gebruiken, zelfs op zijn school, doch de nieuwe substituut tastte ook daar toe. De meester werd op het raadhuis ontboden en toen hij ziekte voorwendde, moest de stadsdokter hem onderzoeken.

Den 14^{den} Juni, den bedestond voor de haringvaart, beproefden sommige lange zangers nog eens te slepen, maar tegen het krachtdadige optreden van Van den Ham durfde men ten slotte niet ingaan.

De predikanten begonnen weder hunne catechisatie, die zij bijna twee jaar gesloten hadden gehouden uit vrees voor opstootjes, en bij de heropening op 28 Juni 1779 hield Ds. Esveld eene plechtige toespraak om dank te zeggen voor het herstel der rust in de kerk.

Drie en een half jaar had de burgeroorlog geduurd en het

is de moeite waard te zien, hoe E. D. Z. de eer van Vlaardingen tracht hoog te houden. Natuurlijk werd er alom schande geroepen over dergelijke gebeurtenissen, maar niet geheel ten onrechte brengt Z. tot verdediging aan, dat in andere plaatsen de invoering van den nieuwen zang gesteund en geleid werd door de autoriteiten. En in Vlaardingen stond juist de man, die in vele opzichten oppermachtig was, aan het hoofd van het verzet, ten minste liet hij stilzwijgend de belhamels hun gang gaan.

In het hoog geroemde land der vrijheid zwaaiden toen ter tijd een legio duodecimo-tirannetjes hunne scepters en de grenzen van het gezag waren in sommige opzichten zoo scherp getrokken, in andere zoo vaag en onduidelijk omschreven, dat eene nadere kennismaking met hetgeen toen geschiedde telkens de vraag op de lippen brengt: hoe is het mogelijk, dat zulk een raderwerk nog bleef loopen!

De orkaan der revolutie, al zou hij ook veel wegvagen, dat beter overeind was gebleven, werd met den dag noodiger.

D. F. SCHEURLEER.

AANTEEKENINGEN.

1. De Hollandsche Spectator. 11 Jan. 1732.
2. De Denker. Amsterdam, 1774. XI 267.
3. De Onderzoeker. Amsterdam, 1769. I 217.
4. C. BURNEY, The present state of music in Germany, the Netherlands and United Provinces. London, 1773.
5. JOSUA VAN IPEREN, Kerkel. hist. van het psalmgezag. Amsterdam, 1778. II 451.
6. Nieuwe Nederl. Jaarboeken. Amsteldam, 1776 blz. 724.
7. P. HOFSTEDE, Brief aan den Hooggeleerden Heer J. J. LE SAGE TEN BROEK. Rotterdam, 1775.
8. E. D. Z. Brieven van een vriend aan een vriend wegens het berugte voorgevallene in het psalmgesang der Gereformeerde Gemeente te Vlaardingen. Dordrecht, z j. (Vijf drietallen).
9. E. D. G. Z. Vlaardings zangverschil of historisch verhaal van alles dat in den tijd van drie jaaren over het zingen der Lange of Korte Nooten aldaar is voorgevallen. Zijnde teffens een beoordeeling van de Lange of Korte Zangwijs, in Dichtmaat gebragt. Amsterdam, z. j.
10. P. G. O. SPRENGER VAN EYK, Geschiedenis en merkwaardigheden der stad Vlaardingen. Rotterdam, 1831/1832.

11. JACOB VAN DIJK, Nagelatene schriften. Amsterdam, 1832/1834.
12. Opregte Aanteekening, gehouden door ANTONY BUITEWEG, aangaande het voorgevallene wegens de zoogenaamde korte zangwyze te Vlaardinge ingevoert. 's-Hage, z. j. . . . (10 April 1778).
13. Handvesten, octroyen, privilegien en regten aan de stede Vlaardingen zoo by de Graaven als bij de Staaten van Holland en Westfriesland vergunt of bevestigt. 's-Gravenhage, 1772. blz. XC.

De godsdienstig-zedelijk inhoud van den Spiegel der Menschelijke Behoudenis.

Dit werk heeft een groote plaats bekleed in de onderzoekingen betreffende den oorsprong¹⁾ der boekdrukkunst, aangezien het door velen is erkend als het eerste drukwerk, dat door Laurens Jansz. Coster te Haarlem met beweegbare letters vervaardigd zou zijn. Doch in de moeilijke vragen omtrent herkomst en ouderdom zullen wij ons niet verdiepen. Handschriften bevinden zich in het Britsch Museum te Londen, exemplaren van de eerste drukken op het stadhuis te Haarlem, in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, in het museum Meermano-Westhreenianum aldaar, in het Britsch museum en elders. Naar een exemplaar der eerste Latijnsche editie, aanwezig in het Britsch museum, heeft Berjeau het geheele werk in „facsimile” uitgegeven¹⁾. Tot de alleroudste drukken behooren ook eenige met Hollandschen tekst. „Facsimiles” van een paar bladzijden naar verschillende uitgaven zoowel met Latijnschen

¹⁾ Speculum humanae Salvationis, le plus ancien monument de la xylographie et de la typographie réunies. Reproduit en facsimile, par I. Ph. Berjeau, Londr. 1861, fol.

als met Hollandschen tekst zijn openbaar gemaakt door Holtrop ¹⁾.

Het Hollandsch is proza. Het Latijn is berijmd. Reeds dit maakt het waarschijnlijk, dat de Latijnsche vorm de oorspronkelijke is. Dat toch een berijmde geschiedenis in proza wordt vertaald, valt gemakkelijker te begrijpen dan het omgekeerde. Ook zijn in den Hollandschen tekst verscheidene regels van het Latijn weggelaten. Aannemelijk is, dat een prozaïst bij het overbrengen van een Latijnsch kreupelrijm geen bezwaar maakte wat gemist kon worden zonder den zin te schaden — en dit geval deed zich telkens voor — over te slaan. Maar dat een Latijnsch pruldichter het noodig gevonden zou hebben zijn Hollandsche voorbeeld herhaaldelijk in uitvoerigheid te overtreffen, is moeilijk te gelooven. Bovendien is opgemerkt, dat het Hollandsch de vertaling uitmaakt van den Latijnschen druk, maar niet van een Hs., zoodat de oorspronkelijkheid van het Hollandsche proza als buitengesloten beschouwd dient te worden ²⁾.

De uitgave, waarvan Berjeau een „facsimile” bezorgde, bevat in het geheel 64 op ééne zijde bedrukte bladen. Zes bladen worden ingenomen door de Voorrede. Acht en vijftig bladen zijn in tweeën verdeeld. De bovenste helft is kleiner dan de benedenhelft. Op de bovenste helft staat eene afbeelding, op de benedenhelft de tekst. Iedere afbeelding is door eene architecturale lijst in tweeën verdeeld, zoodat te zamen 116 tafereelen voorkomen. Onder ieder tafereel wordt vermeld wat het voorstelt. Maar de tekst loopt door, heeft geen opschriften en is in geen hoofdstukken afgedeeld. Een zonderlingen indruk maakt dat verre van altijd onder ieder tafereel dat stuk van den tekst voorkomt, hetwelk er onmiddellijk betrekking op heeft: verscheidene regels slaan dikwijls op het tafereel, dat er naast staat. De overeenkomst met de „Biblia Pauperum” is hierin gelegen, dat ook in het „Speculum humanae Salvationis” de

¹⁾ J. W. Holtrop, *Monuments typographiques des Pays-Bas au quinzième siècle*, La Haye 1868, Pl. 1, 7, 14, 19, 25, 31.

²⁾ Berjeau in zijne *Introduction op het Speculum humanae Salvationis*, p. LXII.

hoofdinhoud bestaat uit typologische vergelijkingen tusschen het O. en N. Testament. Bij één tafereel uit het leven van Jezus worden hier zelfs drie typen uit het O. T. te pas gebracht.

De bedoeling om niet alleen te leeren maar ook te stichten, blijkt, behalve uit een aantal andere trekken, uit de gebeden, onderaan menig blad geplaatst. Het luidt bijv.:

„O bone Ihesu doce nos dulcedinem vite tue considerare,
Ut tecum mereamur in ea in perpetuum habitare.”

of:

„O bone Ihesu concede nobis ut in hoc seculo ita te diligamus,
Ut tecum in futuro seculo in perpetuo maneamus¹⁾.”

Een paar uitlatingen doen de vraag rijzen of de rijmelaar zich als lezers ook kloosterbroeders heeft voorgesteld? Zoo roept hij bij de mishandeling van Christus voor den Hoogepriester uit:

„O fratres si aliquis ex nobis talem alapham suscepisset
Et si posset quod Christus potuit, quid fecisset?²⁾”

Het rijmwerk, hoe kreupel, getuigt van groote vaardigheid in het gebruik van het middeleeuwsch Latijn. De beelden en gelijkenissen zijn naar den toenmaligen smaak met groot vernuft gevonden. Slechts bij hooge uitzondering is de schrijver hinderlijk plat. De schenker van koning Pharao, die drie wijngaardranken ontluiken zag, de druiven uitperste in 's vorsten beker en straks uit den kerker werd verlost, wordt voorgesteld als het type van Christus:

„Non tamen statim post Christi ortum humanum genus est liberatum,
Sed quum vinum sanguinis in cruce Regi celesti est oblatum;
Tertia die postquam hoc vinum in passione est expressum,
Genus humanum de captivitate diabolica est egressum.
Hoc vinum celestem Regem ita inebriavit
Quod omnes offensus humano generi liberaliter relaxavit³⁾.”

¹⁾ In de reproductie van Berjeau, fol. 50, 52.

²⁾ Fol. 43. ³⁾ Fol. 21.

Wat nu den geest betreft waarin het „Speculum humanae Salvationis” werd opgesteld, deze is door en door Roomsch, zonder een zweem van iets anders. Het werk zal gestrekt hebben om de lezers krachtig te bevestigen in de leer der Roomsche kerk. Voor zoover dit hen vertroosten of opbouwen kon, zal de lezing ten zegen zijn geweest. Maar van hetgeen de gemoederen kon voorbereiden op de Hervorming is hier volstrekt niets te vinden.

Eene enkele maal wordt op vrij uitnemende wijze gesproken over den ondoorgrondelijken wil Gods en 's menschen behoefte aan genade. Onder het tafereel van Eva's verleiding luidt het:

„Nullus autem homo praesumat investigare
 Cur Deus homines quos sciebat casuros voluit creare?
 Cur etiam ipsos angelos creare volebat,
 Quorum casum certissime prognosebat?
 Et quare cor Pharaonis regis voluit indurare
 Cor autem Marie magdalene ad penitenciam mollificare?
 Quare Petro ter neganti contritiones immisit,
 Judam autem in suo peccato desperare permisit?
 Quare uni latroni gratiam conversionis immisit
 Et socio suo similem gratiam dare non curavit?
 Quare unum peccatorem trahat et alium non trahat
 Nullus quantumcunque prudens investigare praesumat.
 Hec enim Dei opera et hujus similia
 Humanis ingeniis sunt inscrutabilia.
 Huiusmodi quaestiones Paulus breviter solvere videtur:
 Quemcunque vult indurat Deus et cui vult miseretur ¹⁾.”

Onder de ark van Noach lezen wij:

„Oportet enim nos carcerem inferni ingredi
 De quo non poteramus alicuius adiutorio eripi;
 Tandem pater misericordiarum et tocius consolacionis
 Clementer respexit statum nostre dampnacionis
 Et decrevit nos per semetipsum liberare ²⁾.”

En onder het Kruis:

„Per hoc satis convenienter innuebatur
 Quod omnis creatura per gratiam Christi sustentatur ³⁾.”

¹⁾ Fol. 8. ²⁾ Fol. 10. ³⁾ Fol. 53.

Doch de schering en de inslag is de leer der werkheiligheid. Verheft zich het gevoel tot eene heerlijke hoogte, zooals in de regels:

„Plus est compati afflicto quam bona temporalia erogare”,
 Quia compatiens afflicto videtur aliquid de se ipso sibi dare.
 Compati tenemur tam malefactoribus nostris quam amicis
 Exemplo Christi qui compassus est suis inimicis”

terstond daalt het weder tot de laagte van den loondienst, daar onmiddellijk volgt:

„Impossibile est illum misericordiam et gratiam non mereri
 Qui scit afflictis compati ex corde et misereri.¹⁾”

De hoofdzaak is, dat men de zaligheid door goede werken verdienen kan en moet. De doorgaande stemming wordt uitgedrukt door het gebedje:

„O bone Ihesu da nobis ita te diligere et tibi condolere
 Ut te in celis perhenniter mereamur videre²⁾”

en door het rijmpje:

„Fidelis sermo et omni acceptione dignus
 Per penitentiam meretur regnum celorum peccator malignus³⁾”

Hooggeklommen is de Maria-vereering. Van de 116 tafereelen zijn niet minder dan 36 gewijd aan de geboorte-geschiedenis. En alles beweegt zich hier, niet om de onbevleete ontvangenis van Christus, maar om die van Maria. Niet alleen in dit, doch ook in andere gedeelten heeten allerlei typen en voorspellingen, welke in de „Biblia Pauperum” op Christus worden toegepast, nu op Maria te slaan. Voordat aan Maria de geboorte des Heeren wordt aangekondigd, wordt aan den vader Ioachim de geboorte van Maria voorzegd⁴⁾. En deze gebeurtenis wordt door de noodige typen opgehelderd. Er is een hoofdgroep, niet alleen van de geboorte van Christus, maar ook van die van

1) Fol. 35. 2) Fol. 24. 3) Fol. 33. 4) Fol. 11.

Maria, met de bijbehoorende typen ¹⁾. Eerst wordt Maria in den Tempel den Heer voorgesteld, en daarna Jezus. En van beide gebeurtenissen worden drie typen afgemaald ²⁾. Maria is de spruit uit den stam van Isaï, op haar slaat de ark van Noach, ja zelfs (drieste verdraaiing van Jezus' eigen woord volgens Joh. VI) het manna in de woestijn ³⁾. Als Maria met het kind in Egypte komt, vallen niet alleen de afgodsbeelden daar in stukken ⁴⁾, maar de Egyptenaren maken een beeld van Maria en bewijzen hieraan goddelijke eer. Dit wordt beschreven met verwijzing naar Matth. II en de voorzegging van Jeremia (XLIII) ⁵⁾. De troon van Salomo was aangebracht boven zes trappen. Zoo was Maria verheven boven de zes trappen der zaligen, de patriarchen, profeten, apostelen, martelaren, maagden en belijders. Gelijk twaalf leeuwjes die trappen versierden, zoo werd Maria als koningin des hemels door 12 apostelen gediend. De Vader, de Zoon en de Heilige Geest scheidden nooit van haar ⁶⁾. Door Maria ontvangt de zondaar verlossing, het ware leven en den toegang tot het hemelsche vaderland:

„Benedicta sit tue conceptionis annunciatio,
 Per quam ortum habuit nostre captivitatis liberatio!
 Benedictus sit spiritus sanctus qui te in utero sanctificavit!
 Hec est beatissima Maria, vera stella maris,
 Fluctuantium ductrix, adiutrix singularis.
 Sine hac stella non poteramus hoc fervidum mare transire
 Nec ad portum celestis patrie pervenire;

 O peccator quicumque noli desperare!
 Hanc benedictam stellam oculis cordis contemplare ⁷⁾.”

In de opsomming der Tien Geboden wordt het verbod van het beeldenmaken verdonkeremaand:

¹⁾ Fol. 13, 14. ²⁾ Fol. 15, 25.

³⁾ In het Prohemium, fol. 2, en verder fol. 13, 25.

⁴⁾ Hetzelfde in de Biblia pauperum van Laib u. Schwarz, Zürich 1867, fol., Tab. 3.

⁵⁾ Fol. 27. ⁶⁾ Fol. 24. ⁷⁾ Fol. 12.

„Primum est: deos alienos non adorabis;
 Id est: unum deum coles et super eum nihil amabis;
 Secundum est: non assumes nomen in vanum dei tui,
 Idem non blasphememes nec iurabis indebite nomine sui;
 Tercium est: memento ut diem sabbati sanctifices,
 ut scilicet in eo mortaliter non pecces et opera illicita vites;
 quartum est: honora patrem et matrem ipsis non indebite obediendo,
 Necessaria ministrando et animarum eorum miserendo;
 quintum est: non occides opere, verbo, negligencia, cogitacione . . .
 Sextum est: non mechaberis, videlicet operando, loquendo, cogitando ¹⁾.”

Met nadruk wordt de eerbied voor de priesters ingescherpt:

„Melchisedech erat sacerdos et etiam princeps regalis,
 In quo pulchre praefigurabatur dignitas sacerdotalis;
 Sacerdotes enim possunt dici principes regales,
 Quia in dignitate praecellunt omnes principes imperiales.
 Excellunt etiam potestate omnes patriarchas et prophetas,
 Etiam quodammodo omnes virtutes angelicas;
 Sacerdotes enim sacramenta conficiunt quod angeli facere nequeunt,
 Nec patriarche nec prophete olim facere potuerunt.
 Per Mariam filius dei olim semel incarnabatur,
 Per sacerdotem autem sepius panis in carnem transsubstantiatur;
 Sacerdotes igitur propter sacramenta debemus honorare,
 Quos Christus confectores sui sacramenti dignatus est ordinare.
 O bone Ihesu da nobis ita sacramentum tuum venerari,
 Ut a te nunquam mereamur in perpetuum separari ²⁾.”

Christus heeft de eerste mis gecelebreerd ³⁾. God heeft de dagelijksche offerande van het bloed van Christus ingesteld ⁴⁾. Werd door de oude kerkvaders de bloeddoop van het martelaarschap van de hoogste waarde geacht, hier wordt de kracht van dezen doop gelochend, als hij niet voorafgegaan is door den waterdoop of ten minste door het verlangen er naar:

„Nec valet alicui baptismus sanguinis licet per mertirium,
 Si potest et non vult aque suscipere baptismum;
 Baptismus ergo aque sive fluminis est summe necessitatis
 Templum Domini celestis ingredi volentibus ⁵⁾.”

1) Fol. 25. 2) Fol. 38, verg. fol. 33. 3) Fol. 38. 4) Fol. 22. 5) Fol. 29.

Zoals men verwachten kan, wordt het sacrament der boete, met de biecht en de voldoening krachtig aangeprezen. Bij Jezus' intocht te Jeruzalem heet het:

„Laudes Domino clamosis vocibus decantamus,
 Quando in confessione peccata nostra cum gemitibus recitamus;
 Ramos palmarum ad laudem Dei portamus,
 Quando corpora nostra in satisfactione disciplina castigamus;
 Tunc vestimenta nostra ad honorem Dei prosternimus,
 Quando temporalia nostra erogamus Christi pauperibus¹⁾.”

Niet altijd zijn rijkdommen ten verderve. Velen dienen ze ter behoudenis. Immers met aalmoezen kan men zijne zonden afkopen:

„Verumtamen diviciae non sunt semper ad dampnationem,
 Sed multis prosunt ad eternam salvationem;
 Dicit enim Daniel Nabugodonosor regi:
 Peccata tua elemosinis redime; vitam salutarem dat ei²⁾.”

¹⁾ Fol. 35. ²⁾ Fol. 9.

De portretten in Opmeers Opus chronographicum.

In den aanvang der zestiende eeuw begint de onafgebroken rij van werken die opgeluisterd zijn door reeksen van portretten, want terecht hebben de samenstellers van geschiedkundige werken ingezien, dat het kennen van de uiterlijke gedaante der menschen een zeer voornaam hulpmiddel is om zich hunne persoonlijkheid voor den geest te roepen. Wanneer men iemands uiterlijk niet kent, verkrijgt zijn gestalte geen vleesch en bloed, blijft hij slechts een abstract begrip. En al is eene persoonsbeschrijving nog zoo nauwkeurig en uitvoerig, door de oogen dringt alles gemakkelijker tot ons door dan door de ooren.

Maar een hoofdvereischte is natuurlijk, dat een portret gelijkend zij, dat daartoe ten minste pogingen zijn aangewend. En dit laatste is zelfs zeer lang niet het geval geweest. Hoogst lichtvaardig hebben vele uitgevers van geschiedkundige werken steeds maar enkele typen gecopiëerd en er willekeurig den een of anderen naam onder gezet, zonder zich in het minst te bekommeren om de dwaasheden die zij daarmede verspreidden.

Een sterk sprekend voorbeeld hiervan in onze eigen litteratuur levert de bekende Divisie-kronijk van 1517, nog wel de uitgave van een voornaam uitgever, Jan Seversz. van Leiden.

Telkens zien wij dezelfde portretten met andere benamingen, b. v. slechts een paar typen voor alle bisschoppen van Utrecht. Nu stonden den uitgever vermoedelijk van hen geen vertrouw-bare portretten ten dienste. Maar dat was niet de oorzaak, want waar dit wel het geval was, blijkt hij even zorgeloos geweest te zijn. Van de fraaie, rijk geïllustreerde uitgave van den „Chevalier délibéré” had hij zich de houtblokken verschaft en deze deden herhaaldelijk dienst niet alleen om historische gebeurtenissen te illustreeren, maar ook voor portretten. Zoo zijn zoowel van Jacoba van Beieren als van Maria van Bourgondië de figuren ontleend aan dit werk. Een bekend portret van keizer Maximiliaan doet dienst voor Karel den Stoute, en dit in 1517, dus nog tijdens het leven van Maximiliaan.

Eene gunstige uitzondering maakt Pieter Opmeer met zijn *Opus chronographicum*, een werk dat maar zelden meer geraadpleegd zal worden, omdat de tekst volkomen uit den tijd is.

Pieter Opmeer was een merkwaardig man, en vreemd is het, dat aan hem nog geen monographie gewijd is. Vooral van de Roomsche-Katholieke schrijvers mag dit verwonderlijk heeten, want deze Amsterdammer moet hun wel sympathiek zijn. En wat de hoofdbron over zijn leven, een korte biographie door Valerius Andreas, inhoudt, is zeker nog voor tal van verbeteringen vatbaar. Volgens Andreas zou Opmeer b. v. ook ingenieur in dienst van prins Willem I geweest zijn, en zou hij later als militair raadsman in het leger van Valdez het beleg van Leiden meegemaakt hebben.

Wanneer wij dergelijke phantastische verhalen uit het levensbericht afzonderen, blijft er niet veel wetenswaardigs over.

Zoon van Pieter Opmeer en Maria van Akersloot en dus zoo van vaders- als van moederskant uit eene rijke en aanzienlijke Noordhollandsche familie gesproten, werd Pieter

Opmeer 13 Sept. 1526 te Amsterdam geboren. Nog jong verloor hij zijn vader, en zijne moeder, die als zeer vroom geschilderd wordt, vertrouwde zijne opvoeding toe aan Alardus en aan Nicolaus Cannius. Later volgde hij te Leuven de lessen van Petrus Nannius en te Doornik die van Claude Warin, maar reeds op 21-jarigen leeftijd keerde hij naar zijn vaderland terug en huwde Sophia Sasbout uit het bekende aanzienlijke Delfsche geslacht van dien naam. Rijk met middelen gezegend en waarschijnlijk afkeerig om eenig openbaar ambt te bekleeden, leefde hij voortaan voor de studie, en zooals meestal in die tijden, geen faculteit bleef voor hem gesloten. Geneeskunde, rechtsgeleerdheid en klassieke talen werden door hem met vlijt beoefend, maar te oordeelen naar wat hij later gepubliceerd heeft, waren vooral theologie en geschiedenis de vakken die hem het meest aantrokken. In het eerste werd hij door sympathie en omstandigheden een der krachtigste woordvoerders voor het oude geloof, maar zijn historische zin behoedde hem voor al te veel partijdigheid.

Te Amsterdam bleef hij wonen zoolang de tijden dit ge-
doogden, maar toen het daar voor ijverige Katholieken minder behaaglijk werd, trok hij naar Delft, de stad van zijne vrouw. Hier stierf hij ook 9 Nov. 1595, en hij werd er in de St. Hippolytus-kerk bijgezet, aan de noordzijde van het koor.

Hij was van een aangenaam uiterlijk, groot en fors, met een hoog voorhoofd en roode gelaatskleur. Beleefd in den omgang, was hij algemeen bemind. Tegenover zijn tegenstanders in het geloof gedroeg hij zich gematigd en fouten van zijn geloofsgenooten heeft hij niet verheeld, zijn zinspreuk „Sincere et caute” nergens verloochenend.

Van zijn groot fortuin maakte hij een goed gebruik, eensdeels om rijkelijk den armen te gedenken, vooral door het voorthelpen van behoeftige studenten, ten andere door veel over te hebben voor kunst. Zodoende mocht hij ook groote kunstenaars onder zijn vrienden tellen, als de schilders Maerten van Heemskerck, Pieter Aertsen, Antonio Moro en Frans Floris, den beeldhouwer Willem Tetrode en den plaatsnijder Philips Galle.

Van zijn zoons noem ik slechts Pieter, die zijns vaders letterkundige nalatenschap bewaarde en in 1611 het *Opus chronographicum* in het licht zond. In de opdracht aan de Aartshertogen Albertus en Isabella gaf hij ook eenigszins rekenschap van de portretten in het werk geplaatst: *Imagines autem ad vivum delineatas, Pontificum, Augustorum et clarorum doctrina militiæque hominum e Museis undique diligenter conquisitas & incredibili sumptu buxo insculptas damus.*” Nu blijkt hieruit niet, wie eigenlijk de verzamelaar van de portretten is geweest, en wie ze in hout heeft laten snijden, de vader of de zoon. Maar wanneer wij in aanmerking nemen, dat de vader tot zooveel kunstenaars in betrekking gestaan heeft, en een minnaar van oude zaken was, dan ligt het wel voor de hand, dat het oorspronkelijk diens werk geweest is.

Gaan wij thans de verzameling eens na, na eerst een blik geworpen te hebben op de beide in koper gesneden portretten van vader en zoon zelf, dat van den laatste tamelijk eigenaardig bij wijze van handteekening onder zijn opdracht geplaatst, terwijl dat van den vader aan het hoofd van Andreas' levensschets prijkt. Beide gravures, waarvan die van den jongen Opmeer het best geslaagd is, zijn vermoedelijk toe te schrijven aan de graveernaald van een der Wierixen.

Het pleit alvast voor den ernst van Opmeers bedoelingen dat van geen der patriarchen of koningen der Joden een konterfeitsel getoond wordt, en dat eerst Romulus de rij opent. Dat van hem en van Numa Pompilius toen te goeder trouw een portret gegeven werd, kan ons niet verwonderen; ze zijn, evenals van vele andere personen uit de oude geschiedenis, ontleend aan oude cameeën of beelden, en dikwijls geeft Opmeer rekenschap van zijne keuze. Zoo ontleende hij Heraclitus aan een beeld in de villa van den kardinaal de Medici en Thucydides aan een herme bij den kardinaal Caesius. Aan de keuze kan men trouwens reeds herkennen, dat Opmeer contrôle uitgeoefend heeft. Homerus b. v. ontbreekt; klaarblijkelijk vertrouwd hij de vele portretten niet, die men toen vaak in boeken aantrof.

De artistieke waarde is echter van deze houtsneden uiterst gering, of liever, ontbreekt geheel.

Na den val van het Westersch Romeinsche rijk worden de portretten schaarscher; nog een enkele Grieksche keizer, een portret van Mahomed, dat stellig door Opmeer niet gewantrouwd werd; een van Karel den Grooten, natuurlijk niet het juiste. De portretten van de latere keizers zijn alle zwakke copieën naar de bekende typen. Van een enkelen geleerde als van Rhabanus Maurus wordt een veel beter gesneden portret gegeven, vermoedelijk ontleend aan een geïllumineerd handschrift, evenals dat van Bernard van Clairvaux.

Maar het is mijn bedoeling niet de talrijke portretten alle op te noemen, ik wil slechts wijzen op diegene, die van eenige beteekenis voor de Nederlandsche geschiedenis zijn ¹⁾.

Van de graven uit het Hollandsche huis vinden we alleen den Roomschkoning Willem II vertegenwoordigd door een tamelijk phantastisch portret (p. 379), maar waarvan toch de keuze gerechtvaardigd schijnt: „*Eius effigiem ex libello precum ipsius, quem ei Albertus Magnus conscripsisse putatur, ab Elisabetha Nicolai Everardi Jurisconsulti filia & Joannis Secundi sorore imitatam hic exhibemus. Eratque valoris quinque librarum Hollandicarum.*”

Dionysius Carthusianus (p. 426) wordt ons voor oogen gevoerd in een portret, dat door den geleerden Karthuiser pater Ingold over het hoofd gezien is in zijne studie in den veertienden jaargang van Oud-Holland.

Bij het portret van Rudolphus Agricola (p. 436) geeft Opmeer wederom eene toelichting: *Miserat vero Rodolphi Agricolae effigiem Sibrando Occoni Viglius Zuichemus, quae ex ipsiusmet autographo fuit delineata. Nam inter ceteras artes liberales, in quibus ad miraculum excelluit, pictura etiam refertur cum primariis eius magistris certare potuisse. Quam*

¹⁾ Een volledige lijst van alle portretten van Nederlanders is te vinden in J. F. van Someren, Beschrijvende catalogus van gegraveerde portretten van Nederlanders, I, Amsterdam 1888 p. 2.

tamen sine ullo doctore, sola ingenii fretus praestantia, exacte conceperat." Het type komt overeen met het geschilderd portret dat in het Klaarkampster Weeshuis te Franeker hangt, en waarnaar een steendruk vervaardigd is in den Groninger Volks-Almanak voor 1843.

Boven hebben wij reeds gezien, dat Elisabeth Nicolai aan Opmeer een copie naar het portret van graaf Willem II verschaft heeft. Daar hij dus met haar in relatie stond, kan het ons niet verwonderen, dat zij van verschillende leden van hare eigen familie eveneens afbeeldingen zond, als van haar vader Nicolaus Everardi (p. 460), den Voorzitter van het Hof van Holland, en van hare broeders Everardus Nicolai, President van den Hoogen Raad te Mechelen, Nicolaus Grudius en Joannes Secundus.

Dat van Cornelis Suys (p. 461), den Voorzitter van het Hof van Holland, is vermoedelijk gevolgd naar een gedenkpenning.

Bij het portret van paus Adriaan VI (p. 465) vermeldt hij de schilderij, die Jan van Scorel te Rome van dien kerkvorst gemaakt heeft en die thans nog te Leuven bewaard wordt.

De vele schildersportretten zijn meest in goed geslaagde houtsneden gevolgd naar die in de bekende bundels van Hieronymus Cock en van Hendrick Hondius voorkomen. Alleen dat van Antonio Moro (p. 493) wijkt af, en het is niet onwaarschijnlijk, dat hieraan een welgelijkend portret van den grooten Utrechtschen schilder heeft ten grondslag gelegen, immers Opmeers vriendschap met Moro wordt uitdrukkelijk gememoreerd.

Ten slotte wil ik nog wijzen op het portret van een man, wiens gelaat wij zeker niet uit sympathie zoeken, maar wiens daad toch van zoo ingrijpend belang voor onze geschiedenis geweest is, dat wij het met belangstelling aanschouwen. Ik bedoel dat van Balthasar Gerards (II p. 115), hier in eene reproductie weergegeven.

Opmeer zegt niets omtrent de afkomst van dit portret,

maar hij woonde te Delft, toen de moord volbracht werd, en was dus wel in de gelegenheid, zich een afbeeldsel te verschaffen. Zelfs gaan wij niet te ver met aan te nemen, dat het

geteekend is door Christiaen Jansz. van Bieselingen. Ten minste Houbraken zegt in zijn *Groote Schouburgh* „David Flud van Giffen, *Predikant te Dordrecht*, heeft het portret van Balthasar Gerards, den *Moorder van Willem den I. Prins van Oranje*, onder zijne *Rariteiten* gehad, door dezen van Biezelingen naar 't leven afgeteekent, toen hij in banden was.”

E. W. MOES.

Nijmegen in 1795 ¹⁾.

In den nacht van 7 op 8 November 1794 trokken de laatste troepen van het leger, dat Nijmegen zou verdedigen, weg en reeds den volgenden morgen kwam de wachter van de Hunerpoort ten huize van den Raad G. C. In den Betouw vertellen, dat een Fransch officier met eenige adjudanten wenschte binnen gelaten te worden, ten einde te spreken over een overgave. In den Betouw kon alleen met den raads-secretaris De Beyer overleggen, want de overige Raden waren gevlucht, beducht voor de straf, die hun als aanhangers der stadhouderlijke partij boven het hoofd hing. De beraadslagingen duurden niet lang. Nijmegen viel in handen der Franschen en toen de vrees voor plundering wegens de verdediging door de vriendelijke woorden van den generaal-en-chef Souham was geweken, maakte de patriotische bevolking zich gereed de redders feestelijk binnen te halen en het feest der bevrijding te vieren. Wel werkten de proclamatiën van 9 en 10 November, waarbij aan de burgers en ingezetenen van de stad en het schependom leverantiën werden opgelegd, eenigszins storend op de vreugde, wel zuchtte men over de inkwartiering, maar toch heerschte op 30 November, den dag, waarop de Vrijheidsboom op de markt werd geplant, een groote geestdrift. 's Morgens vroeg was de boom gehaald

¹⁾ Zie de aantekening achteraan.

uit het dennenbosch van den Duckenburg en naar het stadhuis gebracht. Tegen drie uur in den middag stelde de stoet zich in beweging. Met moeite drong men door de menigte, die zich in de Burchtstraat had opgesteld, en schaarde zich in een kring om den boom. De tweede burgemeester Van Grasveld hield een toespraak in het Hollandsch en Fransch, waarop de Fransche repraesentant Bellegarde allervriendelijkst antwoordde, en toen een veertigtal jonge meisjes bloemen en palmtakken begon te strooien, geraakte het publiek in verrukking. De mensch kreeg zijne rechten, — zoo meende ieder. De eerewijn, geschonken op het raadhuis, en het bal, aangeboden in het lokaal van den kastelein Farquhar in de Ridderstraat waren oorzaak, dat de vreugde tot diep in den nacht aanhield. Langzamerhand nam de geestdrift af. De goede zaak kostte te veel en waar de beurs getrokken moet worden, krijgt de liefde gewoonlijk een gevoeligen klap.

Welk een ellende de Franschen vooral in 1795 over Nijmegen brachten, behoeft geen uitvoerig betoog. Het is hetzelfde klaaglied, dat wij in geheel Nederland vernemen. Van meer belang is de strijd, gestreden door de Protestanten en Katholieken, over de vraag, wie het bestuur in handen zou krijgen. Nijmegen, zoo prat op de voorvaderlijke rechten, de stad, die zich steeds boven Arnhem en Zutfen plaatste, het Protestantsche Nijmegen heeft na een jaar van zwaren strijd het loodje gelegd. De groote veranderingen in het bestuur zouden eerst later komen, maar door de inwendige twisten verloor Nijmegen reeds in 1795 het karakter van vroeger. De vorstin onder de steden van Gelderland werd onttroond en dat wel voor een groot gedeelte door de tweespalt in eigen boezem.

Toen op 15 November 1794 een gemeenschappelijke vergadering werd gehouden van raad en gemeente, kwamen de burgers Hubert en Neefs in qualiteit van commissarissen van den burger-repraesentant der Fransche natie binnen. Zij ontsloegen de regeeringspersonen onder dankbetuiging voor alle diensten en boden daarop een lijst aan, waarop aller namen weer te vinden waren. De heeren maakten bezwaren, omdat zij nog niet

ontslagen waren uit den eed aan de stad gedaan, maar de commissarissen vonden een dergelijk ontslag overbodig. Een nieuwe eed werd immers niet gevergd en het bestuur zou provisioneel zijn. Toch ging men naar den repraesentant. Volgens de macht, door de Nationale Conventie aan hem opgedragen, ontsloeg hij hen „ex plenitudine potestatis” uit den eed en de ampliatio van dien. Op zijn verzoek naar het raadhuis teruggekeerd hoorden zij de akte aan, waarbij het bestuur werd vastgesteld. Burgemeesters, Raden, Schepenen, Gemeenslieden enz. moesten binnen 24 uur hunne betrekkingen aanvaarden. Begrijpelijker wijze werd G. C. In den Betouw eerste burgemeester en voorzitter van den raad. Hubert en Neefs waren Katholiek. Zij hadden hunne geloofsgenooten niet vergeten bij de benoeming. Heftige ijveraars voor het Katholieke geloof als Sanders van Well e. a. kregen een plaatsje op de lijst, die geheel op hun instigatie door Bellegarde was opgemaakt. Voor de Protestanten, die in Nijmegen de gewoonte hadden de Katholieken te bestempelen met den naam van „smalle gemeente”, was dit een tegenvaller en als-het-ware een inbreuk op de aloude rechten, maar aan verzet dachten zij niet, te meer daar onder hen vele oranjeklanten waren, die hun geliefd Nijmegen in den steek hadden gelaten. Vergeleek men den toestand te Nijmegen met dien te Druten, te Bennekom, in het land van Maas en Waal, dan viel er waarlijk niets te klagen. Voor de Katholieken was deze benoeming een aanleiding om verder te gaan in hunne eischen. Daartoe was allereerst noodig, dat men zich aaneensloot en een sociëteit stichtte. Die sociëteit is opgericht en de notulen der vergaderingen worden bewaard op het Nijmeegsch archief ¹⁾.

Zondag 1 Maart kwamen eenige Katholieken bijeen en wierpen de vraag op, of het bij de tegenwoordige omstandigheden niet van het grootste gewicht zou zijn een sociëteit op te richten. Twee

¹⁾ Voor eenige nadere bijzonderheden over deze sociëteit en andere genootschappen te Nijmegen raadplege men het uitvoerig artikel van den Heer H. D. J. van Schevichaven, Provinc. Geld. en Nijm. Courant, 1898, 20 Maart.

eeuwen waren de Katholieken te Nijmegen onderdrukt, waarom zou men zich nu niet voorgoed van die overheersching bevrijden? De sociëteit Voorbeelden Trekken, reeds in 1786 opgericht, maar gesloten in 1787, was weer opnieuw in werking gebracht. Zich aan te sluiten bij dit genootschap ging niet, want het was gebleken hoe alle Katholieken stelselmatig werden geweerd. Woensdag 4 Maart koos men een bestuur en op 10 Maart zou er een vergadering zijn bij burger Haaps in de Steenstraat om de statuten vast te stellen. Het schijnt een weinig in het geniep gebeurd te zijn, vandaar dat de leden van Voorbeelden Trekken gemakkelijk de zaak konden verdacht maken. Het gevolg was, dat de vergadering, terwijl zij bezig was de namen der nieuwe leden op te schrijven, onverwachts door 25 Fransche soldaten werd verstoord. Er ontstond groote verwarring. Had zich niet een vijftal aangeboden tot een vrijwillig arrest, misschien zou het commando van te vuren gevolgd zijn, thans bleef het bij een beenbreuk van een der leden. Het stoken der Protestanten was zeker niet eerlijk, maar waartoe diende die geheimzinnigheid? De zaak liep met een sisser af. De vergaderingen mochten doorgaan, alleen overtuigde de commandant zich op 24 Maart, toen de concept-statuten werden voorgelezen, of de sociëteit werkelijk geene gevoelens koesterde strijdig met de Fransche constitutie. Het glas wijn, dat de vergadering hem aanbood, dronk hij leeg en de vrede was beklonken. Naam en cachet volgden 27 Maart. De sociëteit zou heeten Eendracht Maakt Macht en het cachet zou zijn: twee in elkander gevouwen handen. Nu alles zoo goed liep, kon men de hand der verzoening niet weigeren, welke de leden van Voorbeelden Trekken toereikten. Te zamen zouden de twee sociëteiten alles doen ter bevordering van vrijheid en gelijkheid, gegrond op de rechten van den mensch. Wat die samenwerking heeft beteekend, zal blijken uit het volgende.

De raad hield zich in deze zaak onpartijdig, ja zelfs belegde hij op voorstel van Sanders van Well een buitengewone vergadering om te zien, of niet de Katholieke sociëteit met die in den Doelen kon vereenigd worden, opdat de band van broeder-

schap nauwer werd toegehaald. Veel tijd echter voor de behandeling hiervan was er niet. Er waren belangrijker punten op de agenda. Buiten bespreking laat ik de veelvuldige zittingen, waarin gehandeld werd over de assignaten en de requisitiën van paarden, levenswaren, karren enz.; wij kennen de klachten en zuchten, die ten slotte toch niets hielpen. Een punt van meer gewicht roerde men aan in de vergadering van 25 Maart. Van Katholieke zijde kwam dit voorstel: de raad is door een repraesentant van het Fransche volk provisioneel aangesteld in een tijd, toen de vrije en onverhinderde volksstem zich niet genoegzaam kon openbaren tot het verkiezen hunner vertegenwoordigers. Thans zijn geproclameerd de onvervreembare rechten van den mensch en de daaruit voortvloeiende grondbeginselen van vrijheid en gelijkheid. Daarom moet de raad aan het college der Gemeenslieden voorstellen het volk bij publicatie „van den luyve” op te roepen ¹⁾. Een commissie uit den raad en de gemeente moet benoemd worden om aan te geven de plaats, waar en de wijze, waarop. Deze commissie, bestaande uit 8 leden, kwam tot stand. De taak, haar opgedragen, volbracht zij niet en heel wat strubbelingen vonden plaats, voordat het stemgerechtigd volk werd opgeroepen. Godsdienstijver alleen was hiervan oorzaak. De quaestie kwam hierop neer. De bevolking van het schependom, Hees, Hatert en Neerbosch, was overwegend Katholiek, en daarom wilden de Protestanten die bewoners niet toelaten tot een verkiezing van het stedelijk bestuur. Zij bewezen uit de geschiedenis, dat het schependom behoorde onder de jurisdictie van de stad en het eigendom was van Nijmegen, voordat het bebouwd en bewoond werd. Verder mocht de stad het huishoudelijk bestuur der drie dorpen regelen. Het schependom deelde in geen privilegiën, alleen werd het beschermd. Niemand

¹⁾ Hiertegen konden de echte Nijmegenars moeilijk bezwaar hebben. De ambten en gilden hadden in het Nijmegen van de 16de eeuw de regeering aangesteld, derhalve legde men zich gaarne neer bij een oproeping van alle echte burgers. De benoeming door de stadhouders was voor de zelfstandige inwoners steeds een ergernis. Zie over de geschiedenis vooral van het Sinter Claes gilde: Stadrechten van Nijmegen, uitgeg. door Mr. Krom en Mr. Pols, pag. LI vgg.

mocht zich in het schependom vestigen zonder consent van den magistraat. Aan een protest van het schependom ontbrak het niet. De buurtmeesters en gecommiteerden van Hees, Neerbosch en Hatert brachten herhaaldelijk hunne argumenten vóór de toelating op schrift en vonden krachtige bondgenooten in de vele Katholieken te Nijmegen. Men vergeleek de toestanden in de schependommen van Arnhem, Zutphen en Utrecht, en noemde de uitsluiting een schreeuwend onrecht. De rechten van den mensch werden met den voet getreden ¹⁾. Niet minder schermde de Katholieken te Nijmegen met deze phrase, vooral omdat zij daardoor kans zagen een groot aantal geloofsgenooten in de stad het burgerrecht te verschaffen ²⁾. Immers het was

¹⁾ Uit de geschiedenis putte het schependom zelfs zijne argumenten. Smetius en Arkstee moesten met hun autoriteit de geldigheid van het beweerde staven. Ja zelfs haalde men aan het eerste artikel van den „alden en nyen brief”, waarin wij lezen: „weere oeck iemandt van onsen raide inn onsen schependomb ende „gebiede woenhaftich, die sterek ende ryck genoegh weer mede tho raede te „gaen, ende to doen gelyck onse andere raeden” etc. Zie: Stadrechten van Nijmegen, uitgeg. door Mr. Krom en Mr. Pols, 1894, p. XLVII en p. 168.

²⁾ Op een vergadering van de sociëteit Eendracht Maakt Macht werd meegedeeld, dat eenige lieden zich bij request aan de municipaliteit der stad hadden geadresseerd en daarbij verzocht het burgerschap of een burgerbrief, met aanbieding daarvoor betaling te doen. De leden waren het er over eens, dat het meer dan schande was 25 gulden voor het burgerschap te moeten betalen. Men moest hiertegen protesteeren hetzij schriftelijk hetzij mondeling. Het resultaat van deze bemoeiingen is te vinden in het raadsignaat van 15 Juli. Twee Raden hebben geconfereerd met gecommiteerden uit de Gemeenslieden en stellen nu dit voor:

1°. Wie te Nijmegen wil wonen, moet als goed en achtbaar bekend zijn.

2°. Na één jaar en zes weken kan men tegen betaling van 25 gld. het kleinburgerschap krijgen; na drie jaar tegen betaling van 300 gld. het grootburgerschap.

3°. Alle punten, die in de ambts- of gildebrieven voorkomen uit hoofde van verschillenden godsdienst, worden ongeldig verklaard.

4°. Eerst na 15 jaren kan er sprake zijn van verpleging in het burgergasthuis. Dit voorstel nam de raad aan, maar tijdens de voorbereiding waren verscheidene nieuwe burgers binnengelooft. Daartegen komen de Gemeenslieden 27 Juli op en stellen zich niet aansprakelijk voor de gevolgen van de gods- en alimentatiehuizen.

In het rekenboek van 1795 vinden wij een post: Ontvangst van nieuw-aangenomen burgers sedert 22 Februari 1795 tot 24 December 1795. De post beloopt 1037 gld. 10 st. Daaronder staat: „Rendanten, ofschoon vernomen hebbende, dat „nog een aantal van circa 40 personen tot burgers zouden zijn aangenomen, hebben „echter daarvan niets ontvangen.”

in strijd met de rechten van den mensch, dat niet allen over denzelfden kam werden geschoren. Zoo wisten zij een aantal Katholieken aan het burgerrecht te helpen, die ter vergoeding van de bewezen diensten meeschreeuwden in het koor van hen, die opkwamen voor het stemrecht van het schependom.

De commissie, voor de samenroeping van het volk aangevozen, verklaarde haar onmacht in de raadszitting van 26 Juli. Daarom nam de raad het besluit, dat een mondeling verzoek van de provisioneel aangestelde regeering der stad ter landschapstafel ten spoedigste zou gedaan worden. Het college der Gemeenslieden concurreerde. De zaak nam haar gewonen loop. Nadat de gecommitteerden van Nijmegen in de vergadering van het Quartier voorgesteld hadden, dat een commissie uit de Landschap zou benoemd worden om de geschillen te vereffenen, droeg men de zaak op 28 Juli in de zitting van den Landdag voor. De afgevaardigden van de beide andere Quartieren gingen terstond op het voorstel in, en omdat de zaak spoedeischend was, werd een commissie benoemd, die nog zittende deze vergadering rapport zou uitbrengen. De commissie was aldus samengesteld:

uit het Quartier van Nijmegen	Van der Feltz,
	Van Oyen.
„ „ „ „ Zutfen	Colenbrander,
	Juchem.
„ „ „ „ de Veluwe	Crepel,
	Vitringa.

Deze zes mannen hebben hun best gedaan. Tot 8 Augustus hielden zij voortdurend conferentiën met de beide partijen, inzonderheid met de beide sociëteiten. Toenadering bleef uit. De Protestanten weigerden hardnekkig het schependom op te roepen, wel wetende, dat dan het geheele terrein verloren was; maar aan den anderen kant stonden de Katholieken op hun stuk. In hunne klachten tegen de drukkende lasten, door de Franschen opgelegd, gingen zij samen; te gelijk echter vochten zij tegen elkander dezen strijd zonder de inmenging dergenen, die hen bevrijd hadden van de tyrannie der stadhouders. Alleen

de Quartieren van Zutphen en de Veluwe mochten meespreken en op den Landdag hun goeden raad ten beste geven, mits Nijmegen er om vroeg. De hooge plaats, die Nijmegen altijd had ingenomen, en het gevoel van eigenwaarde der Nijmegenaars brachten mee, dat men liever in eigen kring zijne zaken beredderde. Het was dan ook niet aangenaam in den Landdag te moeten erkennen, dat de toestand te Nijmegen steeds meer gespannen werd. De andere Quartieren konden gaan twifelen aan die grootheid, waarin zij tot nu toe steeds hadden berust ¹⁾. Dit is de reden geweest, waarom de raad, toen de commissie niet slaagde, verdere inmenging van vreemden voorloopig afsloeg.

Het rapport, uitgebracht op 8 Augustus, stelde duidelijk de eischen der Protestanten en Katholieken tegenover elkander. De mannen van Voorbeelden Trekken wilden niet, dat het schependom meestemde tot organisatie der stadsregeering. Wel gaven zij toe, dat het één lid aanwees voor den schependoel, één voor de gemeente en één desnoods voor den raad. De tegenpartij verbond zich alleen tot de benoeming van burgers of ingezetenen van Nijmegen. Aangaande de quaestie, wie kiezers zouden zijn, week zij geen duim breedte. De bewoners der drie dorpen moesten opgeroepen worden. De vergadering ontbond de commissie niet, maar verzocht nogmaals een „tentamen concordiae” te beproeven. Vol moed togen zij wederom aan het werk en al hielden velen te Nijmegen deze heeren er liever

¹⁾ En in het Quartier én in den Landdag is men werkelijk begonnen den voorrang van Nijmegen te betwisten. Waarom moesten de quartiersvergaderingen steeds plaats vinden in Nijmegen, zoo vroegen de afgevaardigden van Tiel en Bommel Evenmin begrepen de afgevaardigden ter Landdag, om welke reden de eerste burgemeester van Nijmegen steeds voorzitter in hunne vergaderingen moest zijn. Hierin kwam verandering, al protesteerde ook de Nijmeegsche raad. Zie Quartiersrec. 3 April en 19 Juli 1795 en Raadsign. 23 Maart 1795. Hoe ver het ging blijkt uit deze twee voorstellen van Tiel en Bommel in het Quartier:

1°. Dat, daar thans uit gemelde grondbeginselen alle leenrechtelijke stelsels verbroken waren, het Nijmeegsch wapen tot deszelfs oude eenvoudigheid diende weder te keeren, latende de arenden van den Duitschen Keizer links en rechts wegvliegen.

2°. Dat de stad Nijmegen zich zal hebben te onthouden van in het vervolg eenige superioriteit onder de steden te betoonen.

buiten, toch werden zij beleefd in burgemeesterskamer ontvangen en confereerden daar opnieuw met de commissiën uit den raad en de gemeente. Het slot was, dat een volledig rapport van alles wat was voorgevallen ter tafel van de landschapsvergadering werd gebracht, m. a. w. men kwam geen stap vooruit en verknoeide zijn tijd. De commissie, benoemd tot associatie der geschillen, scheen er zich op toe te leggen de gisting nog wat aan te wakkeren. Er was bij de leden een streven merkbaar om de Protestanten te helpen en hierop vertrouwend heeft In den Betouw in den raad op 22 Augustus durven voorstellen, dat niet alleen in dezen tijd Raden en Gemeenslieden provisioneel op hunne posten moesten blijven, maar dat ook een provisioneele aanvulling gewenscht ware. Het voorstel werd aangenomen onder protest van vier Katholieken. Het schijnt, dat eenige Katholieke leden uit onnadenkendheid hebben vóór gestemd, ten minste in de raadzitting van 2 September voelde een der leden gewetenswroeging. Of het een brutale daad was, kan ongevraagd blijven. Voor hen, die de geschiedenis van Nijmegen kennen, is de handelwijze van deze Protestantsche Nijmegenaars verklaarbaar. Mannen als In den Betouw konden zich niet goed voorstellen, dat iemand zou opkomen tegen een besluit, genomen door den Nijmeegschen raad in concurrentie met de Gemeenslieden. Daarom ook antwoordt de raad eenigszins uit de hoogte, hoewel zeer beleefd, op de missive, gezonden door het Provinciaal College van Algemeen Welzijn, Politie en Finantiën te Arnhem ¹⁾. Onberekenbaar — zoo stond ongeveer in de missive — zijn de gevolgen. Wacht, totdat de Landdag geresolveerd heeft. De aanvulling geschiedt zonder autorisatie van de commissie tot vereffening der geschillen binnen Nijmegen. En het antwoord? „Wij kunnen ons niet persuadeeren, dat ten „aanzien van deze zaak, als pure domesticq, eenige autorisatie „van 's Landschaps Gecommitt. zoude kunnen in aanmerking „komen.” Door dit alles had de commissie het bij beide partijen verbruid. Toen 7 September de zitting van den Landdag binnen

¹⁾ De instructie voor dit college is te vinden in de Landdagsrecessen, 11 Maart 1795.

Zutfen begon en weldra het rapport van de commissie ter tafel kwam, vond In den Betouw, afgevaardigde van Nijmegen, het noodig zijne vrienden te Nijmegen even te waarschuwen voor het onvolledige verslag. Hij ried aan een commissie uit raad en gemeente te zenden, opdat de gerezen oneenigheden beter werden voorgesteld. Zes vurige Protestanten, Nijmegenaars in merg en been, trokken naar Zutfen, en wat zij den afgevaardigden onder het oog brachten weten wij gelukkig uit het raadsignaat van 16 September. Hun betoog zegt niet veel minder dan dit. Wat vermeten zich de Katholieken? Zij mogen blij zijn, dat zij in Nijmegen zoo vele vrijheden hebben. Voor hunne armen zorgen wij, want zij krijgen de geheele opbrengst van de vischmarkt, de oortjes aan de stadspoorten, de belasting op het geslacht, de wekelijksche collecten door de stad, een som van 900 gld. in plaats van vrijdom voor het gemaal, om niet te spreken van de groote uitdeelingen der Ellendige Broederschappen. Waarom dorst de commissie geen decisie te nemen en liet zij toe, dat door de leden van Eendracht Maakt Macht op 18 Augustus alles in de war werd gestuurd ¹⁾, toen men de burgers wilde oproepen om te beslissen over de vraag, of het schependom bij de stemming zou worden toegelaten?

De Katholieken zaten ook niet stil. Twee burgers uit Nijmegen vragen te Zutfen audiëntie, zich qualificeerende als gecommiteerden van een groot aantal burgers en ingezetenen van stad en schependom, met het verzoek, of zij mondeling hunne belangen mochten voordragen. Hun commissie werd geëxamineerd, maar niet voldoende bevonden, zoodat zij eerst na twee dagen worden binnen gelaten. Willekeurig noemen zij de han-

¹⁾ De aanstoker van dit opstootje was Mr. Lotichius, een bekende naam in Nijmegen. Deze advocaat komt reeds voor bij de handelingen van de commissie in Augustus. Behalve haatdragend, was hij ook oneerlijk. Hij had o. a. een valsche handteekening op zijn geweten. Evencens gaf hij den stoot aan de verregaande „dissentien en eigenrichtingen” in het land van Maas-en-Waal voorgevallen. Na het hooren van deze beschuldigingen besloot de Landdag op 6 Augustus den momboir te autoriseeren Lotichius in rechten te vervolgen. Eerst 17 October weet men hem te grijpen.

delingen van raad en gemeente. Tegen hun qualificatie verzetten zich twee Protestanten, waaronder W. H. van Burck, een man, die als leider der Protestanten zich tot op het laatst verzet heeft ¹⁾. Ten einde raad besluit de Landdag alle stukken in handen te geven van een nieuwe commissie. Lukt geen compromis, dan moest de commissie communicatief met het Provinciaal College een decisie nemen. In de commissie zaten:

van het Quartier van Nijmegen	Verweijde,
	Aalberts.
” ” ” ”	Zutfen
	Versteege,
	Van de Bodt.
” ” ” ”	de Veluwe
	Rhaeber,
	Leydekker.

Het lieve leventje begon weer: conferentiën op het raadhuis, besprekingen met de leiders der partijen. Men raadt ten sterkste aan zich te verzoenen, daar een decisie, die misschien noch Protestanten noch Katholieken volkomen behaagt, moet volgen, indien de minlijke schikking niet doorgaat. Bijna 14 dagen gaan hiermee voorbij en nog altijd is de toestand hetzelfde. Als de commissie op 17 October verslag uitbrengt, heeft zij in de eerste plaats er op te wijzen, dat een vereffening der geschillen tot de onmogelijkheden behoort. Er bleef dus volgens de opdracht over te decideeren. Nu vraagt de commissie, of zij hare decisie ter executie mag leggen, daar zij de bevoegdheid hiertoe niet kan halen uit de vorige resolutie van den Landdag. Uit angst voor de gevolgen, wanneer de burgerij van Nijmegen zich moest neerleggen bij een decisie dezer commissie, doet men nog een poging om langs vreedzamen weg het geschil te sussen. Het Quartier van Nijmegen zal uit zijn midden een commissie be-

¹⁾ Zelfs in 1796, wanneer de Katholieken het pleit gewonnen hebben, wil hij het hoofd niet buigen. Op 14 Februari 1795 was in den raad aangenomen, dat de twee rentambten van stads- en geestelijke goederen, benevens het penningmeesterschap van Heumen en Malden, voor één jaar zouden worden gesteld onder een Bureau van Directie, waarin o. a. Van Burek zitting nam. In 1796 weigert hij de boeken, die bij hem zijn, in te leveren en rekening en verantwoording af te leggen. Dwang is hiervoor noodig.

noemen, die in samenwerking met die van den Landdag zal confereeren of te Arnhem of te Nijmegen. Indien men niet slaagt, blijft de resolutie van 19 September van kracht, met dien verstande, dat de decisie ter Landschapstafel komt, waar over de executie zal gesproken worden.

Intusschen werd de toestand te Nijmegen steeds meer en meer onhoudbaar. De Katholieke bevolking weigerde aan de bevelen van de provisioneele regeering te gehoorzamen. Er is gebrek aan olie in de straatlantaarns, en de raad besluit met concurrentie der Gemeenslieden een belasting te heffen. Tusschen heffen en innen is een groot verschil, men sloeg de deuren dicht voor de neuzen van de ambtenaren. Waar de maatregelen van orde niet werden geëerbiedigd en de Raden in de vergaderingen aan smaad en hoon blootstonden, kon In den Betouw met zijne vrienden het niet langer houden. 7 October maakte hij bekend, dat zij na 24 uren aftraden. Wij krijgen nog even een kijkje op het Nijmegen van de 17de eeuw. De woordhouder der Gemeenslieden, Johan Vermasen, verzocht audiëntie op 8 October en verklaarde, dat een commissie uit de boekhouders en meesteren der respectieve gilden en ambten was verschenen in hun vergadering. Burger De Bruyn had het woord gevoerd en gevraagd, wat de raad begon en of hij het gevaar niet zag. Op zijn verzoek benoemden de Gemeenslieden een commissie en vroegen thans, of zij wilden aanblijven. In den Betouw gaf toe, mits de commissie van den Landdag uit Nijmegen verdween en zich niet meer bemoeide met zaken, die het bestuur van Nijmegen raakten. Waarom juist op dit laatste zooveel nadruk werd gelegd, kunnen wij begrijpen, wanneer wij in de raadsignaten lezen, hoe de commissie begin October uitdrukkelijk had verzocht om volledige lijsten met de namen der ingezetenen zoowel van de stad als ook van het schependom. De Protestanten roken lont, de minlijke schikking gelukte niet; welnu de commissie zou buiten raad en gemeente om een regeeringsreglement opstellen, een nachtmerrie voor al wat Protestantisch was in de stad van Keizer Karel. In principe was dus besloten te blijven. Echter bleef het ditmaal niet bij woorden.

Op 8 October stonden de leden van den Burger-krijgsraad bij de kanonnen ¹⁾. Een uitweg vond de raad op 10 October. De burgemeesters deelden in de zitting mee, dat de gecommiteerden uit de steden Tiel en Bommel, zich bevindende te Nijmegen ter gelegenheid van de quartiersvergadering, zich aangeboden hadden als mediateurs tusschen de commissie uit den Landdag en de stadsregeering. Zij stelden voor als middel tot associatie, dat voor den tijd van 14 dagen het college der Gemeenslieden het regimen van stad en landschap op zich zou nemen. Raad en commissie zouden zoolang buiten werking zijn. De raad en de gemeente in concurrentie met de meesteren van ambten en gilden keurden het plan goed. Het was niet veraf van anarchie.

Zoo mogelijk gaven de Katholieken nog minder om de besluiten van de Gemeenslieden. Er werd bij den Landdag onmiddellijk protest aangeteekend, toen twee Gemeenslieden op 13 October de zittingen te Zutphen gingen bijwonen en als reden gaf men op, dat aan hen alleen het huishoudelijk bestuur voor eenige weken was opgedragen.

Toen nu ook de Landdag op 17 October besloot twee leden van het Quartier van Nijmegen te verzoeken de geschillen te vereffenen, wendden zich Taay en Geukama, uit het Quartier hiervoor benoemd, tot de Gemeenslieden. Zij wilden met een commissie uit de gemeente en een uit de ambten en gilden naar Arnhem gaan en daar met het Provinciaal College onderhandelen. Ongelukkiger wijze bevonden zich onder de Nijmegenaars verscheidene leden van den krijgsraad. Met dergelijke

¹⁾ Toen de raad aftrad, benoemde de commissie zonder eenige qualificatie en zonder een woord met de Gemeenslieden gesproken te hebben 9 Katholieken tot Raden, ja zelfs neemt zij den eed af. Hierdoor ging de commissie buiten haar boekje. Dit vooral bracht het bloed van de meesteren der ambten en gilden aan het koken. Volgens contract van 1499 hadden zij de vrije verkiezing der regeering in handen. Wel-is-waar was dit recht sedert 1591 door de stadhouders hun ontnomen, maar in de stadhouderlooze tijdvakken kregen zij het herhaaldelijk terug. Toen de commissie beval de schutters, die op het raadhuis wacht hielden, te ontwapenen, weigerde de kolonel van den krijgsraad gehoorzaamheid.

personen, die op 8 en 9 October de kanonnen bevalen te laden en met geweld den raad wilden handhaven, verkoos men te Arnhem niet te spreken. Het plan van het Quartier liep in het honderd. De Protestanten hadden 8 October hunne kansen verspeeld en de Katholieken zagen de overwinning in het verschiet.

De zitting van den Landdag op 31 October is de belangrijkste geweest in dat jaar. De commissie deed verslag. Aan een minlijke schikking viel niet te denken en daarom had de commissie zich in betrekking gesteld met het Provinciaal College. Een concept-reglement voor de regeering van Nijmegen was het gevolg, dat thans ter executie aan den Landdag werd aangeboden. In hoofdzaak stemde men in met dit concept, alleen wenschte men voor ditmaal met het oog op de gisting een kleine verandering aan te brengen. De commissie stelde voor de groote massa uit stad en schependom te laten kiezen; de Landdag echter acht het gevaarlijk dit nu te beginnen, hoe ook de rechten van den mensch moeten gelden. Men beschouwt dit des te meer als noodzakelijk om te verhoeden, dat geene predominatie van godsdienst, welk struikelblok voor den oorsprong van alle Nijmeegsche verwarringen dient gehouden te worden, zal plaats hebben. Daarom stellen zij dit vast: de kiezers moeten dubbeltallen opmaken en daaruit zullen de commissie en het Provinciaal College een gelijk aantal Protestanten en Katholieken kiezen. Deze bepalingen gelden voor één keer. Voor groote publiciteit moest men zorg dragen.

Vervolgens kwam aan de orde een voorstel van het Quartier van de Veluwe, waarbij de verrichtingen van de commissie bij „expresse resolutie werden geapprobeerd en geloueed.” Het Quartier van Nijmegen heeft zijn aanteekening daartegen gereserveerd.

Ten slotte werd gedelibereerd over hetgeen 8 October was voorgevallen. Het Provinciaal College vroeg bij monde van een expresselijk daartoe afgevaardigde commissie voldoening voor de hoonende uitdrukkingen, voorkomende in een circulaire van den Nijmeegschen krijgsraad, welke inhield een uitnoodiging aan de gewapende burgerij van Arnhem om die van Nijmegen

ter verdediging der vrijheid de hand te bieden. De Landdag stelt deze zaak in handen van den momboir en laat den krijgsraad indagen. Het Quartier van Nijmegen protesteert.

Het reglement der commissie en de veranderingen van den Landdag voor de eerste verkiezing worden 2 en 4 November gepubliceerd. Nauwelijks was het bekend, of nieuwe verontwaardiging ontstond. Dat het schependom niet langer buitengesloten kon worden, begrepen de Protestanten en daartegen hadden zij niet langer bezwaren, maar hoe was het mogelijk, dat de commissie ging veranderen in de regeling der godshuizen? ¹⁾ De woede barstte opnieuw los, men schreeuwde moord en brand. Jaar in jaar uit hadden de provisoren, gekozen uit de rijkste en beste burgers, zonder eenige geldelijke vergoeding de belangen der godshuizen behartigd, en nu zou plotseling een andere regeling komen?

Zonder groot protest mocht dit niet doorgaan. Het eenige middel, dat men had, werd te baat genomen n. l. tegenwerking. Toen het Provinciaal College de Gemeenslieden beleefd uitnoodigde bij publicatie de oproeping der ingezetenen tot het doen van den eed als stemgerechtigd burger ter kennis van het volk te brengen, schreven zij terug, „Wij mogen niet „praesteeren eenige daden, waaruit gevolgen zouden kunnen „worden getrokken, alsof wij expresse hadden medegewerkt „tot de daarstelling van een bestuur binnen deze stad door „een landschapscommissie, die tot dat einde van wegens „deze stad niet verzocht, maar veeleer geëxcuseerd geworden is.” De momboir kwam er ook weer bij te pas, toen J. Scheers openlijk de commissieleden voor aristocraten en schelmen uitschold. Niettegenstaande hun tijd verstreken was, bleven de Gemeenslieden als raad fungeeren en zonden hunne gecommiteerden naar den Landdag. Zoo ook werden in de

¹⁾ Het burger-kinderen weeshuis, dat diende tot alimentatie van eenige weinige kinderen uit burger-ouders geboren, moet zijn bestemming verliezen. De tachtig gereformeerde kinderen en het personeel konden verzorgd worden op kosten van de Ellendige broederschappen. Daar het weeshuis door vele donatiën van gereformeerde burgers zeer rijk was, viel dit voorstel lang niet in den smaak.

vergadering van 16 November als afgevaardigden aangewezen Reinen en Van Burck. Het niet-toelaten van Van Burck, omdat hij lid was van den krijgsraad en in die functie door den momboir aangeklaagd, wekte nieuwe twisten op. De Gemeenslieden hielden strak en stijf vol, dat de Landdag niet het recht had den toegang te ontzeggen aan iemand, die met behoorlijke commissie afgevaardigd en reeds tot de zittingen van het Quartier was toegelaten. Ook de wijze, waarop de rechtsvervolging tegen den krijgsraad was aangenomen, beviel den Nijmegenaars niet ¹⁾. Al twistende en scheldende bleven de Protestanten zich verzetten tot einde November. Toen werd hun gedragslijn anders: zij weigerden grootendeels den eed af te leggen, zoodat zij tot geen post van regeering gequalificeerd waren. De commissie zat met de handen in het haar. Zij zag geen kans uit de weinige Protestanten, die den eed zwoeren, genoeg geschikte personen voor het bestuur aan te wijzen en met goed geweten konden zij niet de regeeringsposten wegschenken aan den eersten den besten. In hun rapport aan den Landdag verklaren zij openlijk, dat, als de Protestanten niet door bedreiging van zware straffen, desnoods verbanning, tot den eed gedwongen worden, zij hunne pogingen moeten opgeven en de zaak den Landdag ter fine van nadere voorziening voorleggen.

Wij zijn gekomen tot 12 December en tot het laatste stadium van den strijd. Op dezen dag hebben de Katholieken, die geen heil meer verwachtten van de bemoeiingen der commissie, een

¹⁾ Bij belangrijke zaken was het de gewoonte, dat alle drie Quartieren hun opinie zeiden, alvorens men iets besloot. De opening van twee Quartieren is niet voldoende, omdat de woorden van het derde Quartier verandering kunnen brengen. In dit geval was dit verzuimd. Op het einde van de zitting stelde Rhaeber voor nog even deze zaak af te handelen. De Quartieren van Zutten en van de Veluwe openden dadelijk en wilden den momboir gelasten den krijgsraad te vervolgen. Nijmegen zeide onmogelijk tijd te hebben dit zoo ter loops in het Quartier te bespreken en wilde de zaak verdagen. Toch werd het punt als aangenomen beschouwd. Later heeft de krijgsraad ingetrokken, wat hij 13 October gepubliceerd had. Op voorstel van het Provinciaal College wordt den momboir aangezegd de vervolging te staken, maar onder deze voorwaarde, dat de zaak voortgang zal hebben, indien niet binnen korten tijd te Nijmegen een minlijke schikking volgt.

regeering laten aanstellen door de kiezers uit de stemgerechtigde burgerij. In de publicatie, waarbij de namen der gekozen personen werden bekend gemaakt, wordt deze handelwijze verdedigd door het argument, dat de commissie niets tot stand bracht en daardoor de stad hoe langer hoe meer aan moedwil, verwaarloozing van politie en justitie en, wat het ergste was, aan een volkomen anarchie blootgesteld was. Op Zondag 13 December krijgt Nijmegen een nieuw stel Gemeenslieden, hoewel de andere niet aan aftreding dachten, en tot op 24 December bleven vergaderen, al was het dan ook niet in het raadhuis ¹⁾. Dit aanblijven was een onschuldig verzet. De aanhang van die heftige Protestanten nam bij den dag af, omdat men begreep, dat alle verdere pogingen nutteloos waren. Vooral nu de raad voor de helft uit Protestanten bestond en als eerste burgemeester de Protestant Doelman optrad, vonden velen het geraden wat water in hun wijn te doen en een vriendelijk gezicht te zetten. Het laatste teeken van leven gaf het oude bestuur op 21 December. Daar de commissie, zooals te begrijpen valt, de keuze op 12 December niet goedkeurde, zond zij een missive naar den Landdag, waarin zij meedeelde, dat zij niet was geslaagd en thans aan de vergadering overliet om maatregelen te nemen. Tot de zitting van 21 December, waarop dit ter tafel zou komen, wenschten twee commissiën uit Nijmegen toegelaten te worden, 1° Vermasen en Reinen, zich qualificeerende als provisioneele vertegenwoordigers, en 2° Doelman en Van Veerssen, zich noemende wettige vertegenwoordigers van het opgeroepene stemgerechtigd en beëdigd vrije volk van Nijmegen en Schependom. Vermasen en Reinen bleven buiten.

Wat moest de Landdag doen? De afgevaardigden waren ver-

¹⁾ De nieuwe secretaris, P. van Aernsbergen, gelijk met den raad op 12 December benoemd, had den stokmeester van het stadhuis de sleutels van de vergaderkamer laten afnemen, waarop de woordhouder Vermasen „tot voorkoming van dadelijkheid en altercatiën” liever verkoos de vergaderingen, zooals wel meermalen vroeger had plaats gehad, in Nijmegens Doelen te beleggen met instemming van alle leden.

standig, zij bedankten de commissie voor alle moeite, hoewel zij niet in den ruimsten zin den opgelegden last had volbracht, en besloten te berusten in de keuze van het Nijmeegsche volk, ten minste voor één jaar. Het bestuur zullen zij beschouwen als provisioneel en bij vacaturen moeten Katholieken door Katholieken en Protestanten door Protestanten vervangen worden.

Hiermee liep deze eerste en belangrijkste strijd af. Na dezen grooten stap zouden de Katholieken nog verschillende andere stappen doen tot het verkrijgen van volkomen gelijkstelling en met goed succes, maar toch kunnen wij met zekerheid zeggen: aan de eigenaardige positie van het Protestantsche Nijmegen is in 1795 de nekslag toegebracht. Hoe lang de Katholieken hebben moeten vechten, opdat al het verschil van vroegere tijden zou verdwijnen, blijkt hieruit, dat nog heden ten dage de gemoe-deren der Nijmeegsche raadsleden in opwinding geraken, wanneer enkele instellingen, bij de godshuizen in zwang, ter sprake komen. Geheel rust heeft het Katholieke Nijmegen zelfs nu nog niet.

Y. H. ROGGE.

AANTEEKENING.

Door mij zijn de volgende bronnen gebruikt:

1° de Raadsignaten van de jaren 1794, 1795 en 1796, die te vinden zijn in het stedelijk archief te Nijmegen.

2° de Recessen van het Quartier te Nijmegen, die van 1795 af gedrukt zijn.

3° de Recessen van den Landdag, eveneens sinds 1795 gedrukt.

4° het Resolutie-Boek van de Gemeenslieden der stad Nijmegen, beginnende 2 Febr. 1792 en loopende tot 6 Febr. 1795. (Arch. Nijm.).

5° de Resolutiën van den WelEd. Gestr. Burgerkrijgsraad van 1787—1796. (Arch. Nijm.).

6° Bundel, bevattende de notulen der Sociëteit Eendracht Maakt Macht. (Arch. Nijm.).

De „droogscheerders-synode”.

Een bijdrage tot de geschiedenis van de lakenindustrie in Holland
in de 17de en 18de eeuw.

Wanneer Van Bleyswijck, in zijne „Beschryvinge der stad Delft”, gewag maakt van het St. Adriaansgilde, het gilde der lakenbereiders, laat hij daarop volgen: „Dit gilde heeft een loflijk gebruyck, waerin het veele anderen overtreft, namelijk dat het in een geduyrige onderlinge correspondentie is met die van negen andere voornaemste steden van gansch Hollandt, als: Dordrecht, Haerlem, Leyden, Amsterdam, Gouda, Rotterdam, Alcaer, Hoorn en Enchuysen, welke tien met den anderen, volgens authorisatie van den Staet, in dato 17 Julij 1638, om de twee jaren, by tourbeurten, dan in d’een, dan in d’ander stad haer gedeputeerden op sekere bestemden tijd byeensenden. Die stad, wiens beurte het is om de nagebuyren t’ontfangen, is gewoon twee gecommiteerden uyt de magistraet tot haer assistentie te senden en de vergaderinge twee dagen lang van alle verteerde kosten binnen haer stadt te defroyeren, de reyskosten werdende by yder stad in ’t particulier voldaan. Op dese vergaderinge — die belachlijcker wyse de Synode der droogscheerders ¹⁾

¹⁾ Zoo werden de lakenbereiders genoemd, daar in hun bedrijf het werk van den droogscheerder, die het ruige laken moest glad knippen (scheren), het voornaemste was. Vgl. Dr. B. Dijksterhuis, Bijdragen tot de geschiedenis der heerlijkheid Tilburg en Goirle, p. 134, en A. J. M. Brouwer Ancher, De Gilden, p. 212.

genaemt werd — werden alle gravamina, 't gemene best van de rederye belangende, vereffent; de resolutiën, dienaengaende genomen, werden pertinentlijk genotuleert en, na gedane rapport aen de principalen, moeten gemeensamerhand by elck in sijn stadt onderhouden werden" ¹⁾).

Ook sommige stedebeschrijvers uit de achttiende eeuw — Boomkamp, Wagenaar, Van Mieris ²⁾ — vermelden kortelijk het bestaan der „laekenfabrikeurs-synode", maar voegen aan het bericht van Van Bleyswijck niet veel toe. Alleen vernemen wij van Wagenaar nog, dat de vergadering niet meer om de twee jaar, maar, sinds 1737, om de vier jaar gehouden wordt en dat men er „byzonderlijk agt geeft op het beteugelen der muit-zieke gasten, door dezelve alomme werk te weigeren."

In lateren tijd is slechts een enkele maal de aandacht der Nederlandsche historici door deze berichten getrokken. Van Rees haalt, in zijne „Geschiedenis der staathuishoudkunde" ³⁾, de door mij uit Van Bleyswijck geciteerde plaats aan, waar hij de bewering van Laspeyres bestrijdt, dat de Nederlandsche gilden zeer veel geleken op de Duitsche, vooral op die in de Hanse-steden; de vrijheid van arbeid en van mededinging, zoo toont hij aan, was in Noord-Nederland veel grooter dan in Duitschland en Frankrijk, ook dan in Engeland. Terwijl bovendien in Duitschland de gilden van verschillende steden met elkander briefwisseling onderhielden en gezamenlijk zich verzetten tegen de pogingen van de rijksdagen om het gildewezen te hervormen, vindt men in onze Republiek geen spoor van een geregeld verband tusschen gilden van dezelfde soort in verschillende steden; als eenig voorbeeld, dat hij daarvan ontmoet heeft, noemt Van Rees dan de droogscheerders-synode, die hij alleen uit het bericht bij Van Bleyswijck kent.

Ook wijlen de archivaris van Leiden, Mr. Dozy, bracht deze

¹⁾ Van Bleyswijck, p. 601.

²⁾ Boomkamp (Alkmaar), p. 120, Van Mieris (Leiden), IV, p. 53, Wagenaar (Amsterdam, fol^o. ed.), II, p. 440.

³⁾ Van Rees, I, p. 139, noot 2.

vergadering even ter sprake in zijn interessant „Overzicht van de geschiedenis der Leidsche nijverheid” ¹⁾, en voegde aan het reeds bekende een belangrijke mededeeling toe, n.l. wat de aanleiding was geweest tot de instelling der „Synode”. Bij placcaat van 17 Juli 1638 hadden de Staten van Holland gelast, dat voortaan de meesters van de lakenbereidersgilden in de steden hunner provincie geen droogscheerdersgasten in hun dienst mochten nemen, wanneer deze niet een gedrukt biljet konden vertoonen, voorzien van het stadswapen, waaruit bleek dat zij van hun vorigen meester in der minne gescheiden waren; op elke overtreding van dit gebod werd een boete van tien gulden gesteld. Verder bepaalden zij, dat „soo wanneer in eenige ofte meer der voorschreven steden eenige muyterye door de laeckenbereyders- ofte droochscheerdersgasten mochte komen te ontstaen, alsdan de overluyden van de andere gherustige steden, ter plaetse contentieux tot reparatie van de voorschreven meuytenatiën ontboden werdende, gehouden sullen wesen tot dien eynde aldaer te compareren ofte hunne gemachtichde te seynden, op een boete van 25 gulden, bij de non-comparanten te verbeuren” ²⁾. Vijf jaren na de uitvaardiging van dit plakkaat schijnt er voor het eerst aanleiding te zijn geweest, het laatste gedeelte ervan in praktijk te brengen. Mr. Dozy deelt ons althans mede, dat in Juli 1643 de dekens en hoofdmannen van het lakenbereidersgilde uit acht Hollandsche steden te Leiden bijeenkwamen, wegens een aldaar ontstane „mutinatie”; „zij beraamden”, zoo bericht hij verder, „gemeenschappelijke maatregelen tot cesseringe van deze en voorkoming daarvan elders, stelden uniformiteit van loon en werktijd vast, en besloten voortaan elke twee jaar in de maand Juli samen te komen, in 1645 te Dordrecht, en later naar rang en ouderdom der steden” ³⁾. Maar

¹⁾ Gedrukt in den „Catalogus der tentoonstelling van producten der Leidsche nijverheid” (1889). Vgl. aldaar, p. 34.

²⁾ Het korte bericht bij Dozy is door mij gecompleteerd uit Groot Placcaet Boeck, I, kolom 1176, 1177.

³⁾ Dozy, t. a. p. p. 34.

van deze verdere bijeenkomsten was hem niets bekend dan wat Van Bleyswijk en Van Mieris in hunne stedebeschrijvingen ervan verhalen.

Een buitenlander heeft de Nederlandsche historici het eerst gewezen op de mogelijkheid, om van de droogscheeders-synode iets meer te vernemen. Dr. Otto Pringsheim, wiens in 1890 verschenen „Beiträge zur wirthschaftlichen Entwicklungsgeschichte der Vereinigten Niederlande im 17^{en} und 18^{en} Jahrhundert” in zoo menig opzicht suggestief zijn en aan het onderzoek nieuwe paden wijzen, bracht in herinnering, dat eenige notulen van deze vergadering in het gemeente-archief van Haarlem berusten ¹⁾. Dit gaf mij aanleiding, inzage te vragen van deze „protocollen” of „compromissen”, zooals de notulen genoemd worden; de inhoud ervan wekte mijne belangstelling en deed mij besluiten, te beproeven of in de archieven der negen andere steden, die afgevaardigden naar de droogscheeders-synode zonden, wellicht protocollen van de overige vergaderingen — in Haarlem vond ik er maar zes ²⁾ — bewaard waren gebleven. Aanvankelijk had die poging weinig resultaat. Ik begon mijn onderzoek bij de steden, wier archief onder de hoede van een archivaris staat, maar ontving ten antwoord òf dat de gilde-archieven nog niet geordend waren, zoodat het onmogelijk was een beslist antwoord te geven op de vraag of er protocollen van de vergaderingen der lakenbereiders aanwezig waren, òf dat men met zekerheid kon zeggen dat zij niet bewaard waren gebleven. Te Amsterdam b.v. waren, naar Mr. Veder mij mededeelde, slechts enkele onbelangrijke papieren van het lakenbereidersgild over, en wijlen Mr. De Roever had daar in verontwaardiging deze aanteekening bij geschreven: „de commissarissen van dit gild hebben zich niet ontzien, de bescheiden

¹⁾ Pringsheim p. 70, noot 1.

²⁾ In het gemeente-archief van Haarlem berusten protocollen van de vergaderingen uit de jaren 1667, 1685, 1687, 1707 en 1727 (in de hier boven genoemde noot bij Pringsheim worden de jaartallen niet geheel juist vermeld); in het Rijks-archief te Haarlem vindt men er nog een van 1671.

en registers op een schandelijke wijze te vernietigen of te verminken." Het toeval wilde, dat ik het best slaagde in de steden, waar ik dat niet had durven verwachten, in Alkmaar en Hoorn; uit het Alkmaarsche archief werden mij een groot aantal protocollen ter inzage verschaft door de welwillendheid van den heer Bruinvis, en nog een grooter aantal vond ik zelf in het gemeentearchief van Hoorn. Bovendien bleken er later ook te Rotterdam nog enkele te zijn ¹⁾, zoodat ik ten slotte de geheele serie notulen van de vergaderingen — die, zooals boven gezegd is, van 1645 tot 1737 om de twee jaar, en na 1737 om de vier jaar werden gehouden, en waarvan de laatste in 1793 voorviel — bijna compleet had; van de 61 droogscheerders-synoden, die er, wèl geteld, in het geheel geweest zijn, zijn er slechts elf, waarvan de notulen verloren geraakt schijnen ²⁾. Het voorhanden materiaal is ruimschoots voldoende om er de geschiedenis van de „synode” uit samen te stellen, vooral daar wij herhaaldelijk over het verhandelde in een vergadering, waarvan de notulen ontbreken, worden ingelicht door het daarover medegedeelde in de bewaard gebleven notulen van een volgende bijeenkomst; immers, eenzelfde onderwerp sleept zich dikwijls door tal van opvolgende vergaderingen heen. Ter toelichting van de onderwerpen, die in de „Synode” ter sprake kwamen, heb ik bovendien van de in de noten aangehaalde literatuur gebruik gemaakt.

In de eerste plaats wil ik trachten een denkbeeld te geven van de vergadering als organisatie. Hoe zij ontstond, is uit

¹⁾ Op het Eerste Nederlandsche Philologen-congres, in 1898 te Amsterdam gehouden, deed ik eenige voorloopige mededeelingen over het resultaat van mijn onderzoek: zie de Handelingen van dat Congres, p. 192—196. Dr. C. te Lintum heeft uit de zes protocollen, die in het Rotterdamsche archief berusten, van de jaren 1693, 1697, 1717, 1737, 1753 en 1793, een en ander medegedeeld in zijn zeer lezenswaardig artikel: „De textielindustrie in Oud-Rotterdam”, verschenen in het Rotterdamsch Jaarboekje van 1900. (Ik citeer dit artikel voortaan naar de paginatuur van den overdruk).

²⁾ Die uit de jaren 1649, 1653, 1655, 1665, 1673, 1683, 1695, 1699, 1715, 1723 en 1729. Jammer dat het meerendeel hiervan uit de 17de eeuw is, want de protocollen uit de volgende eeuw zijn over 't algemeen minder belangrijk.

het voorgaande reeds gebleken. De protocollen zelve herinneren er voortdurend aan. Van het eerste tot het laatste beginnen zij aldus: „Uyt crachte van den compromisse, gemaect ende opgerecht by de gildens van de laeckenbereyders in de respective steden van Hollandt ende Westvrieslandt, in date den 18 Julij 1643, ende volgens de authorisatie ende macht, haer by placate van Haer Edel Groot Mogenden de Heeren Staten van Hollandt ende Westvrieslandt verleent op den 17 Julij 1638, tot weringe van de muytinatie, tergiversatie ende wederhooricheyt van de leer- ende andere knechten van de voorschreven neringe metten aencleven van dien, sijn, na voorgaende aen- ende uytschryvinge, met advijs ende approbatie van de Heeren Burgermeesteren ende Regeerders der stad¹⁾, binnen deselve stad in de Stadtsdoele²⁾ aldaer op de ordinare tweejarige byeencomste gecompareert ende verschenen de naerge- noemde gecommitteerden, voorsien ende gesterckt wesende met behoorlycke commissie ende volmacht van de Heeren hare respective principalen” — en dan volgen de namen van de afgevaardigden, gewoonlijk twee uit elke stad, terwijl van de stad, waar de vergadering gehouden wordt, het geheele college van deken en overliden³⁾ present is.

Het beroep op het placcaat van 1638 is eigenlijk niet geheel gemotiveerd. Immers, dit machtigde de overliden van de gilden alleen, bijeen te komen, wanneer ergens muiterij onder de arbeiders was ontstaan, om te helpen het geschil bij te leggen. De eerste maal, dat zij voor zulk een doel bijeengeroepen werden, te Leiden in 1643, hebben zij zelve echter bepaald, dat

¹⁾ De naam van de stad, waar de vergadering gehouden wordt.

²⁾ Meestal wordt de vergadering gehouden in een der Doelens, of in het Heerenlogement, soms in het Gildehuis (Leiden) of op het raadhuis (Enkhuizen). De maand van bijeenkomst was altijd Juli.

³⁾ In plaats van „overluyden” vindt men ook de namen „hoofdmannen” en „vindders”. Te Amsterdam maakte men onderscheid tusschen overliden en hoofdmannen: vgl. A. J. M. Brouwer Ancher, *De Gilden*, p. 127 vgg. De „vindders” waren belast met het opsporen van overtredingen der gildeordonnantien; soms waren zij tevens overliden: *ibid.* p. 163.

hunne vergaderingen voortaan geregeld om de 2 jaar gehouden zouden worden. De stedelijke regeeringen moeten dit goedgevonden hebben, want de vergaderingen worden altijd bijeengeroepen met toestemming van burgemeesteren der „gastgevende” stad; een van de secretarissen der stad had er de eereplaats ¹⁾, hield de omvraag en zorgde voor de notuleering ²⁾; de kosten van den maaltijd — die zoowel den eersten als den tweeden dag der vergadering besloot, en waaraan altijd verschillende magistratspersonen deelnamen — werden door de „gastgevende” stad gedragen, terwijl elke stad de reiskosten van haar afgevaardigden betaalde. Zoo droeg deze fabrikanten-bijeenkomst dus een officieel karakter.

Behalve geschillen tusschen patroons en arbeiders, kwamen nog allerlei andere onderwerpen op de vergadering ter sprake: het verbieden van den invoer van lakens, verbeteringen in de techniek van het bedrijf, het weren van de industrie op het platteland, het maken van uniforme bepalingen ten opzichte van knechts- en meesterproef of van het loon, het aantal knechts en leerjongens, dat elk meester in dienst zou mogen houden, arbeidsduur en overwerk. Wanneer de industrie hard achteruit begint te gaan — dat is, sinds het einde der zeventiende en den aanvang der achttiende eeuw — zien wij al deze onderwerpen langzamerhand plaats maken voor dit eene: hoe men den geheelen ondergang van het bedrijf zal kunnen verhoeden.

Uit den aard der zaak kon de vergadering op zeer weinig punten een besluit nemen, dat onmiddellijk in werking trad. Wenschte zij b.v. een verbod van den invoer van geverfde Engelsche lakens te zien uitgevaardigd of hernieuwd, dan moesten de overlieden van de gilden in de verschillende steden of zich onmiddellijk bij request tot de Staten wenden, of aan de regeering hunner stad verzoeken, dat deze ter Statenvergadering

¹⁾ Van de tegenwoordigheid van „twee gecommiteerden uyt de magistraet”, zooals Van Bleyswijck bericht (hiervóór, p. 85), is mij niets gebleken.

²⁾ Het origineele protocol bleef in de „gastgevende” stad; de overige konden voor drie gulden een afschrift krijgen.

voor hun belang in de bres sprong. Onder de dekens, vindere, overliden of hoofdmannen van de gilden treffen wij wel enkele magistraatspersonen aan, die dus zelf in vroedschap of Statenvergadering voor de belangen van de industrie konden pleiten, maar deze belangen kwamen vaak in botsing met die van de kooplieden. Voor de meeste besluiten der „synode” omtrent meesterproef en knechtsproef, arbeidsloon en arbeidstijd of dergelijke onderwerpen, was een ordonnantie of keur van de stedelijke regeering noodig; op den inhoud daarvan konden de gildebesturen zeker grooten invloed uitoefenen, maar juist daarom was het voor de minderheid in de „synode” ook mogelijk, in hare steden het uitvaardigen van zoodanige keuren tegen te houden, als de meerderheid der vergadering wenschelijk had geacht. Vandaar dat sommige onderwerpen voortdurend aan de orde blijven en altijd tot de desiderata blijven behooren. Nog een andere reden verklaart het dikwijls terugkeeren van hetzelfde onderwerp, het herhaaldelijk nemen van hetzelfde besluit: placaten en gildeordonnantien werden elk oogenblik overtreden.

De omstandigheid, dat de vergaderingen slechts om de twee jaar gehouden werden, droeg er zeker wel het meest toe bij, om het effect van de gevoerde beraadslagingen te verkleinen. Die tusschenruimte was veel te groot. Wel is waar correspondeerden de gilden tusschentijds met elkander, maar hoofdzakelijk over één onderwerp: zij deelden elkander de namen van oproerige arbeiders mede, die uit het bedrijf moesten worden geweerd. Herhaaldelijk gebeurde het, dat op een vergadering besloten werd, dat de leden een volgende maal — over twee jaar! en sinds 1737 over vier jaar! — advies over een of ander onderwerp zouden uitbrengen. Wij zullen dan ook zien, dat in de achttiende eeuw de maaltijd of het plezierreisje langzamerhand de eenige reden voor het voortbestaan der vergadering werd. Toch zijn de notulen van de vergaderingen uit dien tijd niet geheel zonder belang, omdat zij op treffende wijze den achteruitgang van de lakenindustrie in Holland aantoonen.

Op de eerste bijeenkomst, in 1643 te Leiden gehouden, waren slechts afgevaardigden van acht steden tegenwoordig:

Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Rotterdam, Alkmaar en Hoorn; Gouda en Enkhuizen, hoewel opgeroepen, waren niet verschenen ¹⁾ en werden daarvoor beboet in de eerstvolgende vergadering, die van 1645, te Dordrecht, waar voor het eerst afgevaardigden van de gilden der tien steden aanwezig waren. Gelijk bij de omvraag in de vergadering gestemd werd naar de rangorde van de steden in de Statenvergadering, zoo werd dezelfde rangorde in acht genomen bij het bepalen van de stad, waar de „synode” bijeen zou komen. Op de vergadering van 1645, te Dordrecht, volgde dus in 1647 een te Haarlem, in 1649 te Delft, in 1651 te Leiden enz. Tegen het bijwonen van de vergaderingen door lakenbereiders uit Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen bestond aanvankelijk dit bezwaar, dat in de genoemde steden de lakenbereiderij een vrij bedrijf was, nog niet in de banden van een gild geklonken. In 1647 werd dan ook besloten, dat de afgevaardigden uit de drie genoemde steden bij hunnen magistraat er ernstig op zouden aandringen om een gild te verkrijgen. Uit het compromis van 1651 ²⁾ blijkt, dat Hoorn er Enkhuizen een lakenbereidersgild hebben ingesteld, zoodat Alkmaar nu de eenige stad zonder een dergelijk gild was; het wordt opnieuw aangespoord, daarom te verzoeken. Maar de Alkmaarsche magistraat schijnt een zeer vrijzinnige nijverheids-politiek te hebben voorgestaan: zij weigerde tot de instelling van het gild over te gaan ³⁾.

Om die reden bleven de Alkmaarsche heeren van de vergadering, die in 1657 te Rotterdam werd gehouden, weg; maar de „synode” besloot te volharden in de resolutie, te Amsterdam in 1653 genomen en in 1655 te Gouda bekrachtigd ⁴⁾, en Alkmaar

¹⁾ Dit blijkt uit het compromis van 1645.

²⁾ Dat van 1649 ontbreekt.

³⁾ Ook te Amsterdam werden sedert het begin der zeventiende eeuw bijna geen nieuwe gilden meer opgericht: vgl. Mr. N. de Roever, *Uit onze oude Amstelstad*, Vierde Bundel, p. 74.

⁴⁾ Van beide vergaderingen ontbreekt het protocol, maar de genomen resolutie blijkt uit het protocol van 1657.

verbonden te rekenen aan het compromis van 1643; het werd opnieuw aangespoord, om een gild te vragen en ontving de mededeeling, dat de volgende vergadering, in 1659, te Alkmaar op zijn beurt zou worden gehouden. Aldus geschiedde ook, maar nog altijd was er geen gild. Immers, in de notulen vinden wij aangeteekend: „Alcmaer heeft versocht, dat sy voor confraters mochten werden aengenoomen ende in dier qualité op de vergaderinge erkent, soo voor nu als in toecoomende, 't sy dat sy haer gilde vercrygen off niet”.

De vergadering besloot, het verzoek in te willigen en aan Alkmaar sessie te geven, „mits vertoonende wettelycke authorisatie van de Heeren Burgemeesteren derselver stede; des sullen sy mede haer devoir doen om een gilde te becoomen”. Maar de „devoiren” baatten niet; in 1671 was de toestand nog steeds dezelfde, en de heeren van Alkmaar bleven weg van de „synode”. Desnietteenstaande besloot deze, Alkmaar ook voortaan te blijven oproepen; en om pressie uit te oefenen op de regeering der stad werd tevens vastgesteld, dat, zoo deze bleef weigeren een gild te verleenen, de leerknechten, die te Alkmaar geleerd hadden, door geen enkelen baas als gast, noch de gasten van daar als „winckelhoudende meesters”¹⁾ zouden worden toegelaten. Toen dit dreigement de regeering van Alkmaar al evenmin deed toegeven, werd op de vergadering van 1675 niet alleen de boycot over de Alkmaarsche leerknechten en gasten herhaald, maar tevens aan alle gasten uit andere steden verboden in Alkmaar te gaan werken. Maar ondanks dit alles bleef de magistraat onwillig zich te laten ringeloooren; en het eind van de geschiedenis was, dat de „synode” er in moest berusten, dat Alkmaar zonder lakenbereidersgild bleef; zij trok in 1679 alle vorige besluiten ten opzichte van de Alkmaarsche leerknechten en gasten in, en erkende Alkmaar als gewoon lid van de vergadering.

Onder de lakenbereiders heeft men twee categoriëen te onderscheiden: 1°. diegenen, die alleen fabrikant waren en geen

¹⁾ „Winckel” heeft hier natuurlijk de beteekenis van: werkplaats.

handelaar, die alleen werkten op bestelling van een lakenkooper en niet zelf handel dreven met het fabrikaat; 2°. de fabrikanten, „die haar eygen goet bereyden”, zooals het in een Amsterdamsche ordonnantie van 1661 heet ¹⁾, en dus zelf ook als lakenkooper optreden. Ook de notulen der „synode” maken ons aan dit verschil indachtig; en uit een vraag, die de afgevaardigden van Dordrecht op de vergadering van 1647 deden, zou ik willen afleiden dat de lakenbereiders, die ter „synode” verschenen, voor het meerendeel behoorden tot de tweede categorie, en dus fabrikant en koopman tegelijk waren. De Dordtsche heeren stelden nl. de vraag, „alsoo haer keuren noopende het bereydersambacht anders leggen als in andere steeden, off van wegen haer stadt op de tweejarige vergaderinge well sall mogen gecommitteert werden een persoon, die maer alleenich is een bereyder ende geen laeckenkooper ofte geen coopman van deselve neringe”. Met eenparige stemmen werd daarop geantwoord, dat er van Dordrecht niemand ter vergadering zou mogen worden gedeputeerd dan uit de negen personen, die het lakenbereidersgilde aldaar bestuurden, mits hij te gelijk een „laeckenkooper ofte een coopman van deselve neringe” was. Doch hiermede was de zaak niet afgedaan. In 1651 kwamen de heeren van Dordrecht er op terug, en deelden mede, dat in hunne stad twee „distincte gildens” waren, een van de lakenbereiders en een van de lakenkoopers; zij verzochten nu, dat uit elk gild een afgevaardigde op de vergadering mocht verschijnen, „welverstaende dat den laeckencoper sal wesen oock een bereyder, die 't ambacht doet off gedaen heeft”. Aldus werd goedgevonden, tot tijd en wijle dat de magistraat van Dordrecht hierin anders zou hebben geordonneerd. Als reden, waarom de „synode” geen lakenkooper wilde toelaten, die niet tevens lakenbereider was, moet, dunkt mij, deze worden aangenomen: een koopman, die niet tevens fabrikant was, had er geen belang bij om den invoer van vreemde lakens te weren, wat, naar wij zullen zien, een van de desiderata was, waar-

¹⁾ Handvesten van Amsterdam (ed. Noordkerk) p. 1345.

voor de vergadering der fabrikanten-kooplieden den meesten ijver toonde ¹⁾. -

Gaan wij thans over tot de onderwerpen, die in de „synode” ter sprake kwamen, in de eerste plaats de zoodanige, die betrekking hebben op den toestand der arbeiders en hunne verhouding tot de werkgevers.

Gelijk bij andere bedrijven was ook voor het lakenbereidersgilde het maximum vastgesteld van de leerjongens of leer-knechten, en van de gezellen of gasten, die een meester in zijn dienst mocht hebben. Dit geschiedde natuurlijk met de bedoeling om de „economisch zwakken” tegen de „economisch sterken” te beschermen, zooals het tegenwoordig heet, of, gelijk Pieter de la Court het uitdrukt, „opdat niet de groote vissen de kleine zouden eeten” ²⁾; bovendien werd er een te groote toevoer van aanstaande meesters, dus van concurrenten, door geweerd ³⁾. De bepaling van het maximum aantal arbeidskrachten hield dus zoowel de ontwikkeling van het groot-bedrijf, als een te scherpe concurrentie in het klein-bedrijf tegen. Maar de ontwikkeling van het groot-bedrijf was op den duur niet te weren; de fabrikanten — wij zagen het zoo even — gingen zelf handel drijven, werkten niet langer op bestelling of voor locale behoeften, maar zochten voor hun fabrikaat afzet op de wereldmarkt. Zeer leerzaam in dit opzicht is de considerans van een Amsterdamsche keur uit het jaar 1654, die luidt: „Alsoo Myne Heeren van den Gerechte onderrecht zijn ende bevinden, dat de lakenhandel langs hoe meer gediverteert wort van hier na andere plaetsen, ter oorsake dat de meester-lakenbereyders alleen is toegestaen binnen hare huysen te gebruycken seker kleyn getal

¹⁾ Onder de afgevaardigden van Hoorn en van Enkhuizen komen er voor, die te gelijk overman van het lakenbereidersgild en deken van het lakenkoopersgild zijn. De afgevaardigden van Alkmaar worden soms lakenkoopers genoemd; een lakenbereidersgild bestond daar niet, gelijk boven is medegedeeld.

²⁾ Wttewaall, Proeve uit Pieter de la Court's Welvaren der stad Leiden, p. 95.

³⁾ Brouwer Ancher, De Gilden, p. 13.

van droogscheerdersgasten, sonder meerder in 't werck te mogen stellen"; om nu de lakennering zooveel mogelijk te bevorderen, wordt aan de lakenbereiders toegestaan „op haer eygen goed in te setten ende gebruycken soovele droogscheerdersgasten, als sy van nooden sullen hebben", mits na voorafgaand verzoek aan burgemeesteren, bovendien op voorwaarde, dat zij hunne knechts alleen voor zich zelve, en niet ten behoeve van anderen laten werken. In de ordonnantie van 1661 wordt deze bepaling bevestigd, maar alleen voor hen, „die haar eygen goet bereyden"; voor de andere categorie van lakenbereiders wordt het maximum aantal knechts op tien gesteld, waaronder twee leerjongens begrepen zijn ¹⁾).

Of ook in de overige steden van Holland in dit opzicht onderscheid werd gemaakt tusschen de twee categorieën van lakenbereiders, is mij onbekend. In elk geval vond men overal bepalingen ten opzichte van het aantal leerjongens en knechts, die een meester in zijn dienst mocht houden. Uniformiteit op dit punt bestond er evenwel niet ²⁾. Toen in 1661 Rotterdam op de „synode" voorstelde, dat een lakenbereider meer dan acht gezellen in dienst mocht nemen en twee leerjongens, in plaats van één, werd besloten dát op dit punt elke stad haar eigen keur zou volgen.

Binnen de stad zelve werd er echter op toegezien, dat de

¹⁾ Handvesten (ed. Noordkerk) p. 1345, 1348. Andere bepalingen uit dezen tijd, met de strekking om de ontwikkeling van een bedrijf niet te doen beletten door de gildeordonnantien, zijn die van 1655, waarbij den meester-kleermakers werd toegestaan een onbepaald aantal knechts aan het werk te zetten, en die van 1657, waarbij den wevers werd vergund zooveel getouwen te laten gaan als zij wenschten: Handvesten (ed. Noordkerk) p. 1307, 1476. Vgl. ook Mr. N. de Roever, *Uit onze oude Amstelstad*, Vierde Bundel, p. 93, 94. De komst der réfugiés droeg er later het meest toe bij, om de vrijheid in dit opzicht zoo groot mogelijk te maken.

²⁾ Voor Leiden vgl. *Welvaren van Leiden* (ed. Wttewaall) p. 96; voor Amsterdam: *Brouwer Ancher*, *De Gilden*, p. 17 en 18 (op p. 18, regel 3 v. b., staat abusievelijk 1606 in plaats van 1661); voor Delft blijkt de verhouding tusschen het aantal patroons en werklieden in de saai- en rasnering (1650—1660) uit de statistiek, die men vindt in *Welvaren van Leiden* (ed. Wttewaall) p. 208.

eene meester in dit opzicht niet meer voordeel zou genieten dan de ander. Toen op de vergadering van 1669 door de heeren van Delft en van Dordrecht geklaagd werd, dat sommige meesters daar heimelijk twee leerjongens hielden, terwijl zij er slechts één mochten hebben, werd besloten, dit met kracht tegen te gaan, en den overtreder met een boete van f25 te straffen. Zoo werd ook in 1679 op de vraag van Rotterdam, of eenige meesters, die vennootschap dreven en te zamen één „winkel” hadden, meer dan één leerjongen in dienst zouden mogen nemen, ontkennend geantwoord. Te Amsterdam werd later goedgevonden het aantal leerjongens tot twee te vermeerderen; doch nu kwamen de gasten daartegen op, natuurlijk omdat de vermeerdering van het aantal leerjongens een vermindering van het aantal knechts ten gevolge dreigde te hebben ¹⁾. In 1717 gaf dit aanleiding tot een „muytinatie”, de gasten weigerden te werken op winkels, waar twee leerjongens gehouden werden, en eerst na veel moeite, en tusschenkomst van den magistraat, legden zij zich bij de verandering neer.

Twee jaren lang moest de leerjongen bij denzelfden meester blijven. Liep hij, binnen dien termijn, zonder reden weg en zocht hij in een andere stad werk, dan zou hij, volgens besluit der „synode” van 1667, worden „naergeschreven”, d. w. z. zijn naam zou aan alle meesters van de gilden in de tien steden worden bekend gemaakt, opdat niemand hem in dienst name. Wanneer een meester bemerkte, dat hij zulk een weggelooopen leerjongen in zijn dienst had, moest hij dezen aan zijn vorigen meester „opzenden”. In 1677 werd precies hetzelfde besluit genomen — waaruit men mag afleiden, dat het niet streng werd nageleefd.

Na afloop van den leertijd moesten de leerjongens een knechtsproef afleggen; in de meeste gilden was dit niet noodig, maar wegens het groote belang van het lakenbereidersbedrijf vindt men daar scherper maatregelen dan in andere industrieën

¹⁾ Over de concurrentie, door de leerjongens aan de gezellen aangedaan, vgl. Brouwer Ancher, De Gilden, p. 48, 58.

om voor de bekwaamheid van de arbeiders en de goede kwaliteit van de af te leveren waar zorg te dragen. Volgens de Amsterdamsche ordonnantie van 1661 moest ieder leerknecht „ten eynde syner twee leerjaren een proef doen metten scheren van een elle swart slecht laken, om te weten of hy genoeg kan om in 't derde jaar een vry knechts dagloon te winnen 1).” Zoo het proefstuk behoorlijk uitviel, was de meester verplicht aan den jongen een leerbrief uit te reiken, waarin werd verklaard, dat deze al zijn verplichtingen was nagekomen en voldoende kennis van het ambacht had om als „gast” in dienst te worden genomen. In 1659 besloot de „synode” dat niemand een knecht in zijn dienst mocht nemen, die niet twee jaren bij éénzelfden meester gediend had — een bepaling, waardoor de knecht geheel afhankelijk van zijn patroon werd — en zijn knechtsproef in een van de tien steden had afgelegd; maar ook dit besluit schijnt bijzonder slecht te zijn nageleefd, want op de meeste der volgende vergaderingen, tot aan het einde der eeuw toe, wordt het hernieuwd, of hoort men klachten over het niet houden van deze afspraak. In 1671 legt Rotterdam zelfs notarieele verklaringen over, ten bewijze dat in Leiden en Amsterdam het vertoonen van den leerbrief niet van de gasten wordt gevorderd, in 1681 klaagt Leiden, dat te Amsterdam gasten werken, die geen behoorlijke proef hebben gedaan. Daar het niet nakomen van deze bepalingen niet het gevolg was van gebrek aan arbeidskrachten — er was toen aanbod genoeg — kan het alleen verklaard worden uit de begeerte van de patroons om meer geld te verdienen door het in dienst nemen van minder bekwame arbeiders, die met een geringer loon tevreden moesten zijn.

Alleen ten opzichte van één categorie van werklieden vond de „synode” goed, den eisch, dat zij twee jaren bij één meester hadden geleerd, te laten vallen. Op de vergadering van 1697 maakte Rotterdam bekend, dat de regeering van die stad, „in 't begin der persecutie in Vranckrijk”, uit Christelijke mede-

1) Brouwer Ancher, De Gilden, p. 15.

doogenheid aan verscheiden réfugiés het burgerrecht geschonken en „om deselve buyten lasten van de diaconie of andere godshuysen te houden”, goedgevonden had, dat zij, na het afleggen van de vereischte proef, als gasten werden aangenomen, ook al hadden zij geen twee jaar hier te lande gewerkt of geleerd. Eenige gasten maakten daar echter bezwaar tegen. De „synode” besloot nu, dat men zich daaraan niet zou storen en dat ook in de overige steden, met goedvinden van de regeering en van het gilde, aan de Fransche vluchtelingen hetzelfde voorrecht zou worden verleend. Het is wel opmerkelijk, dat dit de eenige maal is, dat men in de protocollen der „synode” iets bemerkt van de komst der réfugiés ¹⁾).

Wanneer een gezel een tijd lang — naar het schijnt, was twee jaren gewoonlijk het minimum ²⁾ — in het bedrijf gewerkt had, kon hij, door het afleggen van de meesterproef, het recht verkrijgen, zich als meester te vestigen. Die meesterproef moest hij afleggen in de plaats van zijn domicilie; het stond den gezel niet vrij, dit in een andere stad te doen, en dan terug te keeren naar zijne vorige woonplaats en zich daar als meester te vestigen. In 1689 werd dit nog eens uitdrukkelijk verklaard; alleen Leiden verklaarde hierin te zullen persisteeren bij zijn oude gewoonte. Dat deze bepaling den gezel zeer afhankelijk maakte van zijn patroon, behoeft geen betoog.

In 1645 werd in de lakenbereidersvergadering de vraag aan de orde gesteld of, wie zijn meesterproef had afgelegd in een Hollandsche stad, daarmede, mits hij het poorterschap verkreeg en het recht van het gilde betaalde, in een andere stad van

¹⁾ Over de vestiging van Fransche lakenfabrikanten te Rotterdam vgl. Welvaren van Leiden (ed. Wittewaall) p. 25, en het vroeger geciteerde artikel van Dr. te Lintum, p. 44, 45. Dat er onder die réfugiés ook veel behoeftigen waren, zooals uit het protocol der synode van 1697 blijkt, was reeds van elders bekend: vgl. Wittewaall p. 26 en Te Lintum p. 45, 46.

²⁾ De Amsterdamsche ordonnantie van 1661 vorderde van de droogscheeders één dienstjaar als knecht, vóór zij de meesterproef mochten doen: Brouwer Ancher p. 67; wie van buiten kwam, moest eerst 1½ jaar te Amsterdam gewerkt hebben: *ibid.* p. 82.

dezelfde provincie kon volstaan, zoo hij zich daar als meester wilde vestigen. Daarover liepen de meeningen zeer uiteen. Dordrecht, Gouda en Rotterdam waren er niet tegen; Haarlem, Delft, Leiden en Amsterdam verklaarden, dat, volgens de keuren hunner stad, alleen wie daar de meesterproef had gedaan, in het gilde kon worden opgenomen. Een definitief besluit werd niet genomen, maar op de volgende vergadering, in 1647, werd bepaald, dat elke stad hierin bij hare gewoonte zou blijven. Tien jaar later kwam de zaak opnieuw aan de orde, en vond een beter gehoor; elk gilde zou in zijne stad — zoo de bepaling daar nog niet bestond — trachten te verkrijgen, dat de in een andere stad afgelegde meesterproef ook daar zou gelden. In hoeverre de verschillende stadsregeeringen aan dien wensch voldaan hebben, blijkt uit de notulen der vergadering niet ¹⁾; alleen vind ik in het protocol van 1663 nog het besluit dat men, ten opzichte van meesters, afkomstig uit steden buiten Holland, eveneens het beginsel van reciprociteit zou laten gelden, en hen in het gilde zou opnemen, wanneer aan Hollandsche meesters hetzelfde recht was toegestaan in de stad, vanwaar zij kwamen.

In het laatste gedeelte van de zeventiende eeuw beginnen zich, ook bij het afleggen van de meesterproef, reeds de misbruiken te vertoonen, die gaandeweg alle waarde daaraan zouden ontnemen ²⁾. Haarlem hooren wij in 1675 reeds klagen, dat in sommige steden, „door gelt ofte gunst”, personen in het gild worden opgenomen, die niet aan alle wettelijke bepalingen hadden voldaan, die b.v. niet de vereischte leerjaren hadden doorgemaakt. De vergadering besloot wel dit tegen te gaan, maar de heeren van Amsterdam — op die stad was het gemunt — meenden dat burgemeesteren bezwaar zouden maken dat te veranderen. Een tweede misbruik, dat Dordrecht in 1681 onder de aandacht der vergadering bracht, was dat soms de zonen van

¹⁾ Te Amsterdam werd het in 1661 bepaald: vgl. Handvesten (ed. Noordkerk) p. 1347, art. XXII.

²⁾ Vgl. Mr. N. de Roever, *Uit onze oude Amstelstad*, Vierde bundel, p. 110.

een meester, na het einde van hun leertijd, geen proef deden en daardoor een anderen knecht uit het bedrijf weerden. Maar, zooals te begripen valt, over tal van andere misbruiken, die in het gildewezen inslopen, vernemen wij in 'de protocollen der „synode” niets.

Ook over de regeling van het loon en den arbeidsduur bevatten zij minder, dan men zou verwachten. Op de eerste bijeenkomst, in 1643 te Leiden gehouden, was — volgens het bericht van Mr. Dozy ¹⁾ — „uniformiteit van loon en werktijd” vastgesteld. In het protocol van 1645 vindt men het besluit, dat iedere stad zal blijven bij het loon, dat een schaarslijper heeft, en het niet verhoogen zonder gemeen advies; op de bijeenkomst van 1663 werd bepaald, „tot soulagement van de gasten ende beneficie van 't hantwerck”, dat een meester zijne knechts niet langer mag laten werken dan den „ordinaris” arbeidstijd en tegen het „ordinaris” dagloon. Hoeveel dat loon bedroeg en hoe lang die arbeidstijd was, wordt er niet bij gezegd, maar wij weten het voor Amsterdam: in 1661 hadden de lakenbereiders daar een arbeidsdag van 12 uren, in 1648 bedroeg hun dagloon 18 stuivers, in 1661 18—21 stuivers, in 1682 24 stuivers ²⁾. Zondagsarbeid was in verschillende industrieën verboden, maar voor de lakenbereiders toegelaten ³⁾. Uit het protocol van 1657 blijkt, dat Rotterdam zijn uiterste best had gedaan om de gasten over te halen gedurende de vier wintermaanden ook 's Zondags „in de ramen” te gaan, maar dit niet gedaan had kunnen krijgen. De vergadering nam met de aangevoerde redenen genoegen en ontsloeg Rotterdam van zijne belofte — waaruit volgt dat de andere steden, waar ook des winters Zondagsarbeid in de lakenindustrie

¹⁾ Dozy, t. a. p. p. 34. Een protocol van deze bijeenkomst heb ik nergens gevonden. Vanwaar Mr. Dozy zijn bericht heeft, is mij onbekend.

²⁾ Pringsheim, p. 50; Brouwer Ancher p. 31, 45—47.

³⁾ In de Amsterdamsche ordonnantie van 1661 wordt als motief voor het toelaten van Zondagsarbeid opgegeven: „alsoo in verscheidene tyden noodwendig moet gelet worden 't schoon weder waer te nemen, ten aensien van de negotie”. Vgl. Handvesten (ed. Noordkerk) p. 1348, art. XXXVI.

bestond, op de vorige vergadering er bij Rotterdam op hadden aangedrongen, dat het hierin het voorbeeld van de overige zou volgen.

De uniformiteit van loon, die in 1643 was aangenomen, heeft, gelijk te verwachten was, niet altijd voortgeduurd. Op de vergadering van 1701 deelde Leiden mede, dat sinds eenigen tijd de arbeiders daar ter stede oproerig waren, en stelde voor, om dergelijke „seditiën” in het vervolg te voorkomen, dat in alle steden van Holland de arbeidsloonen van lakenbereiders en droogscheerders op eenparigen voet werden gesteld. Maar in de volgende vergadering bleek, dat verschillende steden daar bezwaar tegen hadden; en toen Amsterdam — waar de loonen zeker hooger waren dan in de meeste andere steden, en dat dus het meeste belang had bij het vaststellen van een uniforme daghuur — in 1711 nog eens hetzelfde voorstel indiende, vond het wederom geen bijval.

Slechts éénmaal heb ik in de protocollen een aanwijzing gevonden, dat het loon niet altijd in geld werd uitbetaald. In 1729 klaagden de Haarlemsche heeren er over, dat eenige lakenbereiders te Leiden gewoon waren hun knechts, in plaats van in geld, geheel of gedeeltelijk met lappen laken te betalen, en zij keurden dit af, niet omdat zij vonden dat zulk een handelwijze niet in het belang van de werklieden was, maar omdat zij haar tot groot nadeel van de lakenbereiderij achtten. Leiden stelde hen in de volgende vergadering gerust met de verklaring, dat het alle „devoiren” had aangewend en zou blijven aanwenden om deze praktijk te beletten.

Stellen de notulen ons dus te leur, als wij verwacht hadden daarin ook gegevens te vinden voor den loonstandaard van de werklieden, elk oogenblik blijkt er uit, dat die werklieden zelve, hoe de regeling van arbeidsloon en arbeidstijd ook geweest moge zijn, daarmede niet tevreden waren. Wevers en lakenbereiders zijn altijd een oproerig volkje geweest — wat wel niet zoozeer zal liggen aan den aard van het bedrijf, als aan hunne ongelukkige levensomstandigheden. In onze eeuw inspireerde de hongersnood der Silezische wevers in 1844 Heinrich

Heine tot dat felle lied van haat, waarin hij zijn drieledigen vloek slingerde tegen God, Koning en Vaderland; en het harde lot van diezelfde arbeiders heeft Gerhard Hauptmann — zelf de kleinzoon van een armen wever — zijn drama van den opstand doen schrijven. Maar ook in de zeventiende eeuw en in onze Republiek kwamen in de textielindustrie herhaaldelijk arbeidersoproeren voor, meer dan men wel denkt. Hetzij om hooger loon te bedingen, hetzij uit ontevredenheid over de regeling van den arbeid, over het in dienst nemen van „unskilled labourers”¹⁾ of om vreemde gezellen te weren, staakten de gasten het werk, spraken den boycot uit over bepaalde „winkels” of werkplaatsen — maakten deze „installig” en verklaarden ze „vuil”, gelijk men toen zei —, scholden de gasten, die aan het werk bleven, voor schelm en maakten hun het leven zuur. Een eigenlijke arbeidersorganisatie — in den heden-daagschen zin van dat woord — bestond toen nog niet onder hen. Wel vindt men in verschillende steden knechtsgilden²⁾, maar dat waren hoofdzakelijk ziekenfondsen en begrafenisbussen; slechts een enkele maal — althans voor zooverre wij tot heden weten — treden zij op ter verdediging van het klassebelang der arbeiders. Bij de lakenbereiders schijnen dergelijke knechtsgilden in 't geheel niet bestaan te hebben, zoo men dit althans mag afleiden uit het stilzwijgen over dat punt van de notulen der „synode”. Maar al ontbrak den gezellen een vaste organisatie³⁾, zij wisten niettemin herhaaldelijk hun belang te doen gelden.

¹⁾ Vgl. wat hiervóór is medegedeeld, p. 99, dat in Amsterdam niet altijd van de gezellen de leerbrief werd afgevorderd. Zie ook Brouwer Ancher, p. 23, en Handvesten (ed. Noordkerk) p. 1348, 1349.

²⁾ Pringsheim, p. 56, 57.

³⁾ Tusschen de arbeiders uit verschillende steden moet toch eenig contact zijn geweest. In 1669 klaagde Rotterdam op de „synode”, dat daar „het schelden van de gasten (boycotten) seer gemeen was, tot groot nadeel soo van de baesen als eerlycke gasten”; ook dreigden eenige belhamels dat, „alsser van de goetwillige gasten in eenige andere steden quamen te wercken, dat (zij) deselve aldaer sodanigh souden comen te schelden ende te vervolgen, dat sy aldaer in het werck niet en sullen connen blyven.” De „synode” besloot eenparig, de goedwillige gasten tegen zulke praktijken te beschermen.

Vooral te Amsterdam. In 1618 worden de opzichters der lakennering reeds vermaand, tegen de buitensporigheden der lakenbereiders te waken ¹⁾. In 1633 hooren wij, dat zij aan de Oude Brug komen „courten”, d. i. samenscholen, en vergaderingen houden ter bespreking van hunne belangen, hetzij om meer loon te eischen, hetzij om maatregelen te beramen tegen de concurrentie van de leerjongens. In 1638 — hetzelfde jaar, waarin de Staten van Holland het vroeger genoemde placcaat tegen de oproerige gasten uitvaardigden — werd te Amsterdam een keur afgekondigd, waarin aan de gezellen ten laste wordt gelegd, dat zij zich, zoo door beloften als door dreigementen, verbonden hadden „niet anders te sullen wercken als op sekere ongerijmde conditiën, by henlyuden selfs beraemt.” Het duurde tot 1661, vóór een nieuwe keur noodig was, een scherpere. Wie deelnam aan het „courten” en, op vermaning van den schout of zijne substituten, niet onmiddellijk daarmede ophield, zou bij den kop worden gevat, in „de boeien” — het gevangenhok in het stadhuis — gebracht en naar behooren gestraft. In 1682 werd de straf verzwaaard tot publieke geeseling en opsluiting in het tuchthuis. Desniettemin herhaalden zich in 1691 de oproerige tooneelen. De gezellen liepen bij troepen door de stad, noodzaakten hunne kameraden, die aan het werk gebleven waren, daarmede op te houden, verhinderden de leerjongens in hun werk, verklaarden tal van werkplaatsen „vuil” en scholden de niet-stakers voor schelm. Ditmaal nam de regeering bizonder krasse maatregelen. Zij spoorde de gezellen aan, elkander te verklappen door een premie van *f*50 uit te loven voor elk, die een van de oproermakers aan de justitie of aan de overlieden van het gild uitleverde; de naam van den aanbrengrer zou geheim worden gehouden. Verder werden alle verstoorders van de openbare rust bedreigd met geeseling en tuchthuis, in het ergste geval met de doodstraf ²⁾.

¹⁾ Pringsheim, p. 69.

²⁾ Het voorgaande uit *Handvesten* (ed. Noordkerk) p. 1348, 1349, 1350. Vgl. ook Brouwer Ancher, p. 52—54; ten onrechte wordt daar echter medegedeeld (p. 53), dat na 1682 de strafbepaling niet meer verscherpt is.

Te Haarlem, Leiden, Delft, Rotterdam en Dordrecht vielen af en toe dergelijke dingen voor; maar op de droogscheedersvergadering toonde men zich altijd het meest ongerust over de beweging te Amsterdam, waarschijnlijk uit vrees dat zij van daar naar andere steden zou overslaan, drong daarom telkens er op aan, dat te Amsterdam de keuren tegen het „courten” streng zouden worden nageleefd, en informeerde hoe het daarmee stond ¹⁾. De fabrikanten uit de tien Hollandsche steden, hoe moeilijk ook op andere punten tot eenstemmigheid te brengen, waren in deze zaak solidair; zij maakten elkander voortdurend de namen van de belhamels onder de arbeiders bekend en spraken af, dezen nergens in dienst te nemen ²⁾. De aldus geweerden behoefden er niet op te rekenen, dat de tijd hun misdrijf in vergetelheid zou brengen: op de vergadering van 1711 maakte Amsterdam de namen van vier oproermakers bekend en bracht deze in elke volgende vergadering, tot en met 1727, in herinnering, voegde er bovendien in 1719 nog een vijfde aan toe. Toen op de vergadering van 1701 de Leidsche heeren, naar aanleiding van de onlusten, „geoccasioneert door diverse quaadaardige lakenbereyders- en droogscheedersgesellen”, het voorstel deden om tot een eenparig loontarief te komen ³⁾, voegden zij daaraan een tweede voorstel toe, n.l. om insgelijks tot eenparigheid te komen in het beramen van straffen tegen de muitende gezellen. Bij de rondvraag bleek toen, dat de Amsterdamsche keur van 1691 — die dreigde met geeseling, tuchthuis en doodstraf — de „meest behaaglijkste” werd gevonden, en alle leden namen aan, bij de regeering hunner stad op het uitvaardigen van een dergelijke keur aan te dringen. Van den eenparigen voet in het straffen schijnt echter evenmin iets te zijn gekomen als van den eenparigen voet in het betalen ⁴⁾.

¹⁾ Protocollen van 1663, 1667, 1669.

²⁾ Protocollen van 1645, 1691, 1693, 1701, 1711, 1713, 1717, 1719, 1721, 1725, 1727, 1731.

³⁾ Hiervóór, p. 103.

⁴⁾ Over een maatregel, in 1725 te Amsterdam genomen ten opzichte van geschillen tusschen meesters en gasten vgl. Brouwer Ancher, *De Gilden*, p. 27 en

Onder de lakenbereidersgasten waren altijd veel buitenlanders, naar het schijnt niet de minst oproerige elementen ¹⁾. Maar ook onder de patroons moeten, althans te Amsterdam, verscheiden buitenlanders geweest zijn ²⁾. De Oude Brug was daar niet alleen de plaats, waar de gezellen, die wilden „courten”, samenkwamen, maar tevens een soort van arbeidsbeurs, waar werkzoekende gezellen zich konden aanmelden. Op de vergadering der lakenbereiders van 1657 nu protesteert Haarlem er tegen, dat gasten uit deze stad of uit andere Hollandsche steden, wanneer zij te Amsterdam willen gaan werken, niet aan de winkels zelve om werk mogen gaan vragen, maar moeten wachten aan de Oude Brug, totdat zij van daar gehaald worden, „daeruyt is ontstaende, dat veeltijts de Nederlandsche gasten sonder winckel en werck blyven, doordien de buytenlanders daerinne malcanderen prefereren ende alsoo vóór de voor-noemde Nederlanders aan 't werck geraecken”. Het protest vond bij de overige leden bijval, en Amsterdam beloofde deze gewoonte te zullen afschaffen; voortaan zou ieder gast daar, evenals in andere steden geschiedde, zelf naar den winkel mogen gaan om werk te vragen. Maar de arbeidsbeurs aan de Oude Brug is in elk geval niet dadelijk opgeheven; op de vergadering van 1659 klagen Haarlem en Enkhuizen reeds, dat te Amsterdam alles bij het oude is gebleven, en wordt Amsterdam met een boete bedreigd, zoo het zich niet aan het besluit van 1657 houdt; in 1661 een nieuwe klacht van Haarlem, in 1667

28. Uit het protocol van 1725 blijkt, dat ook Leiden het voorbeeld van Amsterdam (vgl. t. a. p. p. 27, sub N°. 2) had gevolgd. De andere steden namen aan, dit insgelijks te doen.

¹⁾ Vgl. de plaats uit het handschrift van Pieter de la Court's Welvaren van Leiden, aangehaald bij Pringsheim, p. 70, noot 4.

²⁾ In 1614 gaf de Amsterdamsche regeering een subsidie aan verschillende personen, waaronder eenige uit Aken, die zich als drapeniers wilden vestigen: Handvesten (ed. Noordkerk) p. 124. Dat in 1634 vele Engelsche lakenfabrikanten, wegens de religieuse vervolging, naar Holland uitweken, en dat in de Leidsche lakenfabrieken, behalve veel Vlamingen, ook veel Duitschers werkzaam waren, blijkt uit Welvaren van Leiden (ed. Wittewaall) p. 25, 119, 216. Over de vestiging van Vlaamsche lakenfabrikanten in Rotterdam vgl. Te Lintum, p. 22—24.

informeert het wederom er naar, en krijgt tot bescheid, dat de zaak in orde is ¹⁾. Men zou het ijveren van Haarlem in deze gelegenheid gaarne alleen willen toeschrijven aan de begeerte, om voor de belangen der Nederlandsche gezellen in de bres te springen; maar het is ook mogelijk, dat Haarlem het houden van een arbeidsbeurs aan de Oude Brug gaarne afgeschapt zag, omdat deze gewoonte het ontstaan van „complotteriën” in de hand werkte — en wij hoorden reeds, dat voor woelingen onder de Amsterdamsche arbeiders ook bij de patroons uit andere steden vrees bestond.

Over het werken van buitenlandsche gasten in de Nederlandsche lakenindustrie en over de daardoor ontstane betrekkingen tusschen de Hollandsche lakenbereidersgilden en die van Duitsche steden, leveren de notulen der droogscheerders-synode nog enkele andere berichten. Op de vergadering van 1671 legde Rotterdam een brief uit Dantzig over, waarin verzocht werd, dat gasten, die in Duitschland hunne leerjaren volbracht hadden, geen leerbrief zouden behoeven te vertoonen; de vergadering besloot echter, dat dit wèl moest geschieden, of dat, bij gebreke daarvan, de gasten, ter plaatse waar zij werk zochten, voor schepenen de beëdigde en door twee getuigen te bevestigen verklaring moesten afleggen, dat de leerjaren „voldaen” waren. De Nederlandsche gasten waren natuurlijk minder ingenomen met de buitenlanders, die de markt bedierven; te Amsterdam wilden zij in 1693 — zooals de afgevaardigden van die stad op de „synode” berichtten — niet met Hamburgers op denzelfden winkel werken, hoewel te Hamburg een „gereguleert” gilde ²⁾ was; ook had de magistraat van die stad uitdrukkelijk aan de Amsterdamsche regeering verzocht, zulks toe te laten. De vergadering besloot, dat ieder lid bij de regeering zijner stad er op zou aandringen, dat de plakkatën, waarbij aan

¹⁾ Inderdaad bevat de Amsterdamsche ordonnantie van 9 September 1661 in art. XVIII de bepaling, dat de werkzoekende gezellen zich bij de meesters zelven of bij den gildeknecht moeten vervoegen: *Handvesten* (ed. Noordkerk) p. 1346.

²⁾ Een „gereguleert” of een „vry” gilde is een op behoorlijke wijze ingericht, een erkend gilde.

vreemde gasten werd veroorloofd hier te lande te werken, zouden worden hernieuwd. Maar vier jaar later, in 1697 ¹⁾, kwam Rotterdam op dit punt terug en maakte bezwaar om gasten, die „het sy tot Uyttregt, Hamborgh, Bremen, 's Hertogenbosch, in de baronnie van Breda of elders in steden of dorpen haer ambaght hadden geleerd” hier te lande toe te laten. Het is mogelijk, dat Rotterdam opzettelijk allerlei plaatsen noemde, maar speciaal het oog had op de Brabantsche steden en dorpen, en de concurrentie van de fabrieken uit die streken — waarover straks meer — den kop wilde indrukken door de gasten af te schrikken daar te gaan werken, omdat zij dan later geen werk meer zouden kunnen krijgen in Hollandsche steden. Hoe dit zij, de vergadering besloot „geene gasten, van buyten inkomende, te admitteren dan degene, die uyt een plaetse komen, daer een behoorlijk ende gereguleert gilde is, waervan sy, ten genoegen van de hoofluyden off overluyden ter plaetse, daer sy van intentie sijn te wercken, alvorens blijk sullen moeten toonen, sonder dat syluyden sullen vermogen haer leerbrief aen de gasten te vertonen, off deselve goet off quaet is, gelijk mede geinterdiceert werd aen de gasten om sodanige leerbrieven van diegeenen, die van buyten sullen inkomen, aff te vorderen”, op straffe van boete. Dit besluit schijnt mij vooral hierom merkwaardig, omdat er uit blijkt, dat de Nederlandsche gasten gewoon waren den leerbrief van buitenlandsche gasten af te vragen — natuurlijk met de bedoeling, om zich tegen hunne indienstneming te verzetten, zoo de leerbrief geen voldoende getuigenis van hunne bekwaamheid en van hun aantal leerjaren bevatte; maar er blijkt tevens uit, dat de werkgevers het daarmee niet al te nauw namen: vandaar het verbod, zoowel om den leerbrief te vertoonen als om dien af te vorderen. Ook in later jaren gaf deze zaak nog moeilijkheden; in 1717 hooren wij opnieuw van een weigering van Amsterdamsche gezellen om met Hamburger gasten samen te

¹⁾ In het meermalen aangehaalde artikel van Dr. Te Lintum (p. 37) staat abusievelijk 1695.

werken, en ook toen hield de „synode” den Hamburgers de hand boven het hoofd en besloot, dat de halsstarrige Amsterdammers van het werk geweerd zouden worden, mits — maar daar wrong hem misschien de schoen — de Hamburgers een behoorlijken leerbrief konden vertoonen.

Een enkele maal weigeren Duitsche gasten met landgenooten op één winkel te werken, om een te rechtvaardigen reden. In 1737 deelt Amsterdam mede, dat eenige Duitsche gezellen, die daar aan het werk waren, niet met een gast uit Wezel samen wilden arbeiden, omdat Wezel in Duitschland voor geen „vry” gilde werd gehouden, en zij, anders doende, gevaar zouden loopen hun recht om in Duitschland werk te zoeken, te verliezen. De zaak was echter reeds in der minne geschikt, daar de bedoelde gast uit Wezel zijn twee leerjaren opnieuw te Amsterdam was begonnen. Om dergelijke gevallen in het vervolg te voorkomen, besloot de „synode” het gilde van Wezel, „dewijl jegenwoordich aldaer de laekenbereiderye door allerhande soort van menschen werd gedaan”, in het vervolg niet voor een vrij gilde te houden. Tevens werd aan Amsterdam opgedragen te willen informeeren, van welke steden in Duitschland de gilden als vrijgilden werden beschouwd — een opdracht, waarvan de Amsterdamsche heeren reeds in de volgende vergadering op hun verzoek werden ontslagen, omdat zij „ondoenlijk” was.

Eindelijk is er in de notulen nog een bewijs van internationale samenwerking van patroons tegen oproerige werklieden. In 1681 deelde Leiden mede, een brief te hebben ontvangen van de overlieden van het lakenbereidersgild te Lubeck, met verzoek om twee met name genoemde werklieden, die zich kwalijk gedragen „ende grootelijcks tegen de neringe en ’t gilde aldaer gepeceert” hadden, die daarom geen leer- of proefbrief hadden kunnen bekomen en naar Holland vertrokken waren, hier niet toe te laten, maar hen naar Lubeck „terug te zenden”, onder belofte van wederdienst in gelijk geval. De vergadering willigde het verzoek in, en besloot de namen der twee Lubeckers aan alle bazen in de tien Hollandsche steden bekend te maken.

De tweede categorie van onderwerpen, die op de „synode” ter sprake kwamen, betreft de nijverheidspolitiek van Holland.

Bij die nijverheidspolitiek heeft de regeering der Republiek altijd het beginsel gehuldigd, dat de in- en uitvoer zooveel mogelijk vrij behoorden te zijn ¹⁾; de convooien en licenten werden door haar niet geheven om de nijverheid te beschermen, maar zij beschouwde ze als een noodzakelijk kwaad; van beschermende rechten wilde zij, althans in de zeventiende eeuw, met een enkele uitzondering niet weten.

Zulk een uitzondering werd gemaakt voor de lakenindustrie, sinds overoude tijden het troetelkind der regeering. In 1614 werd de invoer van geveerd laken verboden, in 1643 ook die van stametten, karsaaien en baaien; het uit reeds geveerde wol vervaardigd laken was onder dit verbod niet begrepen, en het ongeveerde laken nog veel minder, daar in onze lakenververijen, die in het buitenland zoo gunstig bekend waren, ook veel uit den vreemde ingevoerd ongeveerd laken geveerd werd. Een andere maatregel tot bescherming van de industrie was het in 1623 uitgevaardigde verbod van uitvoer der grondstof, van wol, een verbod, dat echter niet heel lang van kracht blijkt te zijn geweest, want in 1647 werd door de gezamenlijke lakenwevers van Nederland bij de Staten-Generaal op het heffen van een uitvoerrecht van wol aangedrongen. In de „corte deductie of verklaringe”, die zij daartoe aan H.H.M. indienden ²⁾, vernemen wij belangrijke mededeelingen over de lakenindustrie hier te lande; o. a. wordt gewezen op de zich krachtig ontwikkelende industrie van Tilburg en andere plaatsen in de Meierij, die vroeger alleen grove lakens, maar sinds korten tijd ook fijne lakens uit fijne Spaansche wol vervaardigde, veel goedkooper dan in Holland, omdat, ten gevolge van de geringe lasten, die op de bevolking drukten, en de eenvoudige leef-

¹⁾ Vgl. Mr. O. van Rees, *Geschiedenis der staathuishoudkunde in Nederland*, I, p. 184 vgg.

²⁾ Men vindt haar in haar geheel afgedrukt bij Pringsheim p. 75—84, met het advies, er over uitgebracht door de gedeputeerden van de Staten van Holland.

wijze, de loonen er veel lager waren ¹⁾). Om aan deze concurrentie het hoofd te kunnen bieden, dringen de gezamenlijke fabrikanten o. a. aan op: het heffen van een uitvoerrecht van Oostersche en Spaansche wol ²⁾), een invoerrecht van ongeverfde lakens en een verbod van invoer van geverfde lakens. Het krachtige protest van Amsterdam tegen deze deductie ³⁾), waarin de bedreigde belangen van den handel werden verdedigd, omdat, naar de meening van de Amsterdamsche heeren „meer acht staet te nemen op de conservatie van de negotie als op de handtwerken”, maakte dat H. H. M. het verzoek van de fabrikanten niet inwilligden.

Een verbod van invoer van geverfde lakens was ook daarom niet noodig, zeiden de heeren van Amsterdam, omdat reeds bij placcaat van H. H. Mog. daarin voorzien was. Volkomen waar, en het is herhaaldelijk hernieuwd ook. Maar juist uit die hernieuwingen blijkt, dat het niet werd nageleefd. Geen lakenwinkel in Holland of men vond er, in weerwil van het bestaande verbod, rijken voorraad van vreemde gekleurde lakens ⁴⁾).

In het protocol der droogscheerders-synode van 1647 wordt in het geheel geen gewag gemaakt van de in dat jaar ingediende, zoeven genoemde deductie. Eerst in 1661 vernemen wij iets over een der daarin besproken punten. Dordrecht stelt dan voor, of men niet zou trachten uit te werken, dat het placcaat van 1614, waarbij de invoer van bereide en geverfde lakens verboden werd, zou worden hernieuwd en nageleefd; alle leden verklaarden zich bereid, daartoe bij de regeering hunner stad hun best te doen; alleen de afgevaardigden van Amsterdam gaven te kennen, over dit punt eerst

¹⁾ Vgl. hierbij Dr. B. Dijksterhuis, Bijdragen tot de geschiedenis der heerlijkheid Tilburg en Goirle, p. 118 vgg.

²⁾ Niet een verbod van uitvoer van wol, zooals Van Rees t. a. p. p. 185 en 190 zegt; Laspeyres p. 135 zegt dit eveneens, maar herstelt de fout op p. 167; de inhoud van de „deductie” wordt op laatstgenoemde plaats echter niet geheel juist weergegeven.

³⁾ In zijn geheel afgedrukt bij Pringsheim p. 84—89.

⁴⁾ Welvaren van Leiden (ed. Wttewaall) p. 44, 45, 224, 225.

het gevoelen van hunne principalen te moeten inwinnen. Als een gevolg van dit besluit zal men mogen aanzien de hernieuwing, in 1663, van het placcaat van 1614. Maar wat baatte dit? Het ontduiken van placcaten bracht den Nederlandschen kooplieden geen gewetensbezwaar. Op de vergadering van 1669 reeds deelden de Amsterdamsche lakenbereiders mede, dat zij een schrijven hadden ontvangen van de hoofdlieden van het lakenbereidersgild te Rotterdam, waarin deze beweerden, dat eenige Engelsche kooplieden van de Admiraliteit van Amsterdam verlof hadden gekregen om daar 1000 stuks Engelsche bereide en geverfde wollen lakens van allerhande kleuren te mogen invoeren; evenzoo zou de Admiraliteit van Rotterdam den invoer van 400 stuks van dergelijke lakenen hebben toegestaan. Zij hadden hiernaar onderzoek gedaan bij de heeren van de Amsterdamsche Admiraliteit, die het pertinent ontkenden, en verzochten nu, dat de afgevaardigden van Rotterdam hunne beschuldiging zouden bewijzen. Dat konden deze nog niet, maar zij hoopten er weldra toe in staat te zijn. Op de volgende vergadering, in 1671, sommeerden de Amsterdammers hunne collega's uit Rotterdam om thans met de bewijzen voor den dag te komen, maar deze moesten verklaren, dat al hunne pogingen om die bewijzen machtig te worden, vruchteloos waren gebleven. De discussie over deze zaak schijnt nog al hoog gelooopen te zijn, althans de vergadering besloot „dat men de questie, hieruyt ontstaen, in het vuyr der lieffde sal begraven, ende sijn partyen versocht op de aenstaende middachmaeltijt den anderen met een extra-ordinaris glas wijn te begroeten” — aan welke uitnoodiging zij wel gevolg zullen hebben gegeven.

Zelfs al had Rotterdam misschien meer gezegd dan het kon verantwoorden — dat het verbod van invoer van bereide en geverfde lakens voortdurend werd ontdoken, blijkt uit tal van gegevens. In 1685 hooren wij de afgevaardigden van Dordrecht op de „synode” vertellen, dat niet alleen de „bereide en geverfde lakens, stametten, karsaaien en baaien, alhier te lande ende specialijck binnen dese provincie met groote quantiteyt inge-

bracht, nemaar oock publijcquelyk vercoft werden"; op hun voorstel wordt besloten, dat elk lid, vóór de aanstaande bijeenkomst van H. Ed. Groot Mog., aan de regeering zijner stad de wenschelijkheid van een hernieuwing en stipte naleving van het placeaat van 1663 zal betoogen, in de hoop dat de Staten van Holland een besluit daartoe van de Staten-Generaal zullen uitlokken. Op de volgende vergadering, in 1687, moesten allen echter verklaren, dat hunne pogingen zonder uitwerking waren gebleven. Men besloot nu tot het indienen van een request aan H. Ed. Groot Mog., maar maakte daar zooveel haast mede, dat op de vergadering van 1689 moest worden medegedeeld, dat het request onder den pensionaris van Haarlem berustte en „spoedig” zou worden ingediend. Dit zal dan ook eindelijk wel geschied zijn, maar ingewilligd is het verzoek niet; en reeds in het jaar 1695 kwam de zaak alweer op het tapijt, en in 1697 werd wederom besloten tot het indienen van een request aan de Staten van Holland, waarin voor de zooveelste maal werd verzocht, dat het placeaat van 1663 effect mocht sorteeren — met eventueel resultaat als vroeger. Sinds zwijgen de notulen er over.

Niet alleen tegen de concurrentie van het buitenland, ook tegen mededinging in de eigen provincie, en wel van het platteland, trachtten de lakenbereiders van regeeringswege beschermd te worden. In onze Republiek werd, gelijk men weet, het platteland voortdurend onderdrukt: allerlei neringen en bedrijven waren er verboden ¹⁾. Maar zooals alle verbodswetten, werden ook deze ontdoken. Hoewel lakenbereiderijen ongetwijfeld vielen onder de, reeds bij de „Ordre op de buiten-neeringe” van 1531 ten plattelande verboden bedrijven, deelde Hoorn op de vergadering van 1669 mede, dat op het platteland van het Noorderkwartier alom, en van het Zuiderkwartier hier en daar lakenbereiderijen in gang waren. De „synode” besloot — en herhaalde dat besluit in 1671 — dat pogingen zouden worden aangewend om van de Staten van Holland een bepaald verbod

¹⁾ Van Rees I, p. 164 vgg. Die verbodswetten dagteekenen al uit de vijftiende eeuw: vgl. Welvaren van Leiden (ed. Wttewaall) p. 87 vgg., 91 vgg.

te verkrijgen, maar wij vernemen niet, dat zij daarin slaagde. Toen trachtte zij zichzelf te helpen, door in 1675 vast te stellen dat leer knechten en gasten, die op het platteland gewerkt hadden, in de tien steden zouden worden geweerd. In Enkhuizen weigerden de gasten zelf met kameraden, die bij gebrek aan werk in een lakenbereiderij op het platteland plaatsing hadden gezocht, aan den arbeid te gaan, toen zij wederom in de stad zich kwamen aanmelden — begrijpelijk genoeg, daar zij gevreesd zullen hebben voor een verlaging van het loon in de steden, wanneer het arbeiden op het platteland, waar de loonen lager geweest moeten zijn, meer en meer toenam. Minder begrijpelijk is het, dat de vergadering op de vraag van Enkhuizen, of het de tijdelijk uitgeweken gasten weer in de werkplaatsen van de stad zou toelaten, ten antwoord gaf dat zij zich daarmee niet kon inlaten, dat elke stad daar zelf maar orde op moest stellen. ¹⁾ Uit de resolutie van 1675 zou men juist verwachten, dat de vergadering tot het weren van de gezellen zou hebben besloten.

Eerst in 1709 hooren wij opnieuw van dit onderwerp, en besluit de vergadering, zich tot de regeering te wenden met het verzoek, dat zoowel de lakenbereiderij als de lakenhandel binnen de steden mag worden gehouden. Niet alleen de industrie, maar ook de handel op het platteland was door allerlei verbodsbepalingen beperkt; de „ventjagerij”, het rondventen in de Hollandsche dorpen van allerlei waren was verboden, o. a. bij placcaat van 26 Maart 1679 en 6 April 1680; zijde en wollen-lakenen werden daarin met name genoemd ²⁾. Zoo wij ons herinneren, dat de lakenbereiders gewoonlijk tevens lakenkoopers waren, begrijpen wij hun verlangen om de ventjagerij te beletten. In 1711 en 1713 zien wij de „synode” dan ook — maar tevergeefs — pogingen aanwenden om het placcaat van 1680 door de Staten te doen hernieuwen.

Ook binnen de steden werd den lakenkoopers soms concu-

¹⁾ Protocol van 1681.

²⁾ Van Zurek, *Codex Batavus* p. 179. Ook in Zeeland was „het leuren en omlopen met zijde of wolle lakens” bij placcaat van 10 December 1659 verboden: *ibid.* p. 489.

rentie aangedaan. Op de vergadering van 1741 deelden de Alkmaarsche afgevaardigden mede, dat de burgemeesters hunner stad, „geinformeerd zijnde dat zeeker coopman van Amsterdam nu onlangs hadde connen goedvinden binnen Alkmaar bij biljet aan te slaan en te notificceeren, dat hij op zekere gestelde dag publicq zoude doen veylen en vercoopen alderhande soorten van stoffen, en zelfs dat hij aan een ygelyk particulier uyt der hand zulx zoude doen”, hadden gemeend dat dit „aan haar ingeseetenen en winkeliers ten uysterste praejudiciabel zoude zijn” en daarom den koopman hadden laten aanzeggen, dat hij niets uit de hand, en bij publieke veiling niet minder zou mogen verkoopen dan zes stukken te gelijk in één koop; ook overwogen burgemeesteren de uitvaardiging van een keur om „diergelijke vercoopinge soo difficiel te maken, als mogelijk zoude zijn”. De vergadering prees dit voorbeeld der Alkmaarsche burgemeesteren zeer, en besloot dat elk van de leden in zijn eigen stad het navolgen van dit „loffelijk exempel” zou trachten te bewerken.

In 1757 werd nog eens besloten het oprichten van lakenbereiderijen buiten de muren der tien steden te beletten. Op de volgende vergadering, in 1761, verklaarden de Amsterdamsche afgevaardigden, „dat zij zig bevonden in het geval, dat niet alleen hunne raamen, maar ook sommige hunner winkels buyten stadsmuuren waaren ¹⁾), en dat zulx mogelijk al van de opregtinge van de laakenfabriek in hunne stad, immers zeekerlijk al van onheugelijke tijden alzo was gepractiseerd, in zooverre dat zij daartoe bij locale wetten haarer stad waaren gequalificeert, mits egter dat de eygenaars van sodanige winckels ook verplicht waaren een winckel binnen de stad te houden”. Nu begrepen de Amsterdamsche heeren wel, dat het besluit van 1757 niet op hen sloeg, omdat al die ramen en winkels onder stadsjurisdictie stonden en aan stadslasten onderhevig waren, maar zij zouden toch gaarne zien, dat zulks uitdrukkelijk werd te kennen gegeven. Bij de discussie, die naar aanleiding van deze mededeeling ontstond, verklaarde Rotterdam zich in soort-

¹⁾ Vgl. Wagenaar, Amsterdam, II, p. 438.

gelijk geval te bevinden als Amsterdam. Het verzoek van de Amsterdamsche afgevaardigden werd ingewilligd, maar op deze voorwaarden dat de ramen en winkels niet verder buiten de jurisdictie van de stad werden verplaatst, en het verlof niet zou worden uitgestrekt tot andere steden, die niet in hetzelfde geval verkeerden; ook moesten de arbeiders, die in deze winkels en ramen werkzaam waren, insgelijks onder stadsjurisdictie wonen en aan alle stadslasten onderhevig zijn. De bedoeling was natuurlijk, dat Amsterdam geen goedkoopere werkkrachten, geen op het platteland wonende arbeiders tot zijn dienst zou krijgen.

Terwijl de meerderheid der Hollandsche lakenbereiders aldus volhardde in de tactiek, om de nijverheid binnen de steden te houden, en niet kon besluiten tot het radicale middel, om de fabrieken over te brengen naar de dorpen en daardoor een besparing van arbeidsloon te verkrijgen, waren velen van hen toch tot het inzicht gekomen, dat de gelegenheid tot goedkooper productie, die het platteland bood, niet moest worden versmaad. Ik heb al medegedeeld ¹⁾, dat reeds in het midden der zeventiende eeuw op het platteland van Brabant, in de Meierij en met name te Tilburg een belangrijke lakenindustrie was ontstaan. Zoolang deze streken, ten opzichte van de in- en uitgaande rechten, die in onze Republiek werden geheven, nog als buitenland werden beschouwd, was de industrie wel is waar niet belet, maar werd toch belemmerd. Doch sinds 1651 hadden de Tilburgsche fabrikanten reeds verkregen, dat de invoer van wol en van alles, wat tot de fabricage van wollen stoffen noodig was, zonder betaling van licent, op inlandsch paspoort mocht geschieden; en dit voorrecht, aanvankelijk slechts telkens voor een bepaalden tijd verleend, werd hun in 1687 definitief toegestaan ²⁾. Het vervoer naar en van Brabant was voortaan niet

¹⁾ Hiervóór, p. 111. Ook Pieter de la Court maakt gewag van den bloei der lakenfabricage in Brabant: *Welvaren van Leiden* (ed. Wttewaall), p. 57—59.

²⁾ Dit en het volgende naar Dr. B. Dijksterhuis, *Bijdragen tot de geschiedenis der heerlijkheid Tilburg en Goirle* p. 130—144.

hooger belast dan dat uit de eene provincie naar de andere, en dit kwam aan de uitbreiding der industrie — hier bovendien niet, gelijk in Holland, door gildewetten en lakenhallen bemoeijkt — ten goede. Maar te gelijk veranderde zij van karakter. Sinds het begin der achttiende eeuw werd het voor de Hollandsche industrie hoe langer hoe moeilijker het hoofd te bieden aan de concurrentie van het buitenland. Engeland had reeds in de vorige eeuw den uitvoer van wol verboden, Brandenburg, de Palz, Denemarken en Spanje volgden dat voorbeeld ¹⁾, en de schapenfokkerij hier te lande kon in de behoefte aan deze grondstof slechts ten deele voorzien, kon bovendien niet de goede qualiteit van wol leveren, die voor de fijne lakens vereischt was. De uitvoer van wollen stoffen uit Engeland verdriedubbelde in het tijdvak 1701—1770, de lakenfabricage in Silezië verdubbelde tusschen 1739 en 1775 ²⁾. Voor het hongerloon van de Silezische wevers konden de arbeiders in de Hollandsche steden niet werken; tot het overbrengen van de fabrieken naar het platteland konden de patroons niet besluiten. Maar sommigen kozen een tusschenweg: zij hielden hun zaak in Holland gevestigd, maar lieten de weefstoelen te Tilburg voor hunne rekening werken. Sinds het begin der 18de eeuw werd de Tilburgsche industrie een „commissionnaire wollen-lakenfabriek”, die werkte in commissie van Amsterdamsche, maar vooral van Leidsche fabrikanten, die zoo doende hoe langer hoe minder fabrikant en hoe langer hoe meer koopman werden. In 1739 zouden zelfs te Tilburg 600 weefstoelen voor Leidsche rekening gewerkt hebben ³⁾; en — ander bewijs voor het belang van de betrekkingen tusschen beide plaatsen — toen in 1779 te Tilburg een besmettelijke ziekte uitbrak, verbood Leiden den invoer van wollen lakens uit Tilburg ⁴⁾. Zoo profiteerde de Brabantsche industrie van het verbod der fabricage op het platteland van

¹⁾ Pringsheim p. 38.

²⁾ Pringsheim p. 35.

³⁾ Pringsheim p. 36, noot 3.

⁴⁾ Dijksterhuis p. 136, noot 1.

Holland. Maar geveerd werden de voor Hollandsche rekening geweven lakens in Tilburg niet; dit bleef steeds in Holland, vooral binnen Leiden geschieden ¹⁾).

Deze „commissionnaire” industrie van Brabant is tot nog toe te weinig meegeteld als een der oorzaken van de snelle vermindering der lakenindustrie in Holland sinds het einde der zeventiende eeuw ²⁾, al blijft de hoofdoorzaak natuurlijk te zoeken in de concurrentie van het buitenland. Omtrent dien in den loop der 18de eeuw steeds toenemenden achteruitgang zijn wij voldoende onderricht ³⁾; en het kan ons niet verwonderen, dat wij ook in de notulen der droogscheeders-synode den weergalm van het algemeen geklaag vernemen, en de fabrikanten voortdurend hooren beraadslagen over de beste middelen om het bedrijf weer tot bloei te brengen. Van oproerige gezellen vernemen wij hoe langer hoe minder; des te meer van allerlei voorstellen tot „conservatie van de negotie en de fabrycque”: de negotie voorop, want de afgevaardigden ter „synode” waren reeds veel meer kooplieden dan fabrikanten.

Het eerste en laatste redmiddel, dat de „synode” wist te bedenken, was het van ouds bekende: protectie van het bedrijf door de regeering. De resoluties van de Staten van Holland, van 1701, 1704, 1706 en 1707, om de militie, ter repartitie van deze provincie staande, alleen met inlandsche manufacturen te kleeden, blijken mede op haar verzoek te zijn genomen ⁴⁾; zij dringt herhaaldelijk aan op het naleven van deze besluiten, dat veel te wenschen overliet. Ook over de concurrentie uit

¹⁾ Ook te Rotterdam bleef de ververij in de 18de eeuw van beteekenis. Vooral Bredasche lakens werden daar geveerd. Vgl. het artikel van Dr. Te Lintum, p. 52 en 53.

²⁾ Aan het onderzoek van Dr. Dijksterhuis danken wij het vooral, dat deze factor voortaan zal moeten meetellen.

³⁾ Zie b.v. voor Leiden de statistiek in *Welvaren van Leiden* (ed. Wittewaall) p. 127—130, p. 228; voor den achteruitgang der lakenfabricage in het geheele land: *ibid.* p. 131; voor Haarlem vgl. *De Koning, Tafereel van Haarlem IV* p. 241, 274, 275; voor Amsterdam: *Wagenaar II*, p. 438; voor Rotterdam: *Te Lintum*, p. 46—50.

⁴⁾ *Protocollen van 1703, 1705, 1707, 1709.*

Brabant vernemen wij thans voor het eerst in hare notulen iets; in 1705 wordt besloten de hulp der regeering in te roepen tegen de fabrieken van de Meierij van Den Bosch en de Baronie van Breda, in 't bizonder die van Oosterhout, die „haer besig houden met het bereyden van swarte en blaeuwe lakens, waarby oock in corte, na alle apparentie, de gemengelde coleuren sullen gevoegt werden, welcke lakenen sy geperst en opgemaect alomme in deze landen te koop veylen”, in 1707 en 1709 opnieuw, maar, gelijk wij weten, zonder gevolg. Toen 's lands regeering niet wilde medewerken tot het beoogde doel, trachtten de fabrikanten zich zelve te helpen door — op de vergadering van 1725 — vast te stellen, dat alle droogscheerders, zoowel bazen als knechts, die zich buiten Holland gingen nederzetten, het recht van het gilde voor altijd zouden verliezen, tenzij zij voor hun vertrek de toestemming van het gild hadden verzocht en verkregen, „alles en alleen tot conservatie en welwesen van de negotie en om de fabrycque soveel doenlijk is in dit land te houden”.

Maar desniettemin bleef de uittocht van arbeidskrachten aanhouden; het verval van het bedrijf veroorzaakte niet, gelijk men verwachten zou, toenemende werkeloosheid, daar de meeste arbeiders, onder wie altijd veel vreemdelingen waren, elders, hetzij in Brabant, hetzij in Duitschland, een bestaan konden vinden. Integendeel, er ontstond gebrek aan arbeidskrachten; op de vergadering van 1765 geeft Leiden in overweging, of ieder winkelhoudend meester geen gebruik zou maken van het recht om zooveel leerjongens in te laten schrijven, als volgens de keuren van zijne stad geoorloofd was, „ten eynde geen gebrek te hebben aan proef gedaan hebbende droogscheerders, zoals reeds al ondervonden wordt”. Alle leden zagen de wenschelijkheid daarvan in en beloofden het zooveel mogelijk te zullen doen. En in 1769 drong Delft er wederom op aan, „dat men doch alles wilde aanwenden om meerder laakenbereiders aan te winnen, tot welzijn der laakenfabriecq”.

In de vergadering van 1749 werd, op voorstel van Leiden besloten, dat elk lid bij de regeering zijner stad moeite zou doen voor de drie volgende punten: 1°. de hernieuwing van

het plakkaat van 1663, waarbij de invoer van alle aan het stuk geverfde lakens werd verboden — een bewijs, dat dit placcaat in de achttiende eeuw al evenzeer werd ontdoken als in de zeventiende; 2°. of niet behoorde te worden verzocht, dat in de „steden en plaatsen” van Holland zooveel mogelijk laken van inlandsch fabricaat moest worden gedragen, „te meer, nadien Syne Hoocheyt de Heer Prince van Orange en Nassou daeromtrent ook een propositie ter vergaderinge van Haar Edel Groot Mog. heeft gedaen”; 3°. dat zooveel mogelijk de troepen zouden worden gekleed met Hollandsche lakenen, karsaaien enz. — waaruit blijkt, dat het vroeger daaromtrent genomen besluit ook al niet werd nageleefd ¹).

De propositie van den Prins, waarop in het tweede punt bedoeld wordt, was in Mei 1749 ter vergadering der Staten van Holland gedaan. Een commissie uit de Amsterdamsche zijdewevers had hem aangetoond, dat hun bedrijf zeer vervallen was, en aangedrongen op een verbod van uitvoer van weversgereedschappen en een verbod van invoer van vreemde zijden stoffen. Toen de Prins dit verzoek aan de Staten ter overweging voordroeg, had hij te gelijk zijn besluit medegedeeld, om voor zich en zijn hof en bedienden alleen inlandsche zijden, wollen en andere stoffen te gebruiken, en de hoop te kennen gegeven, dat de leden der vergadering en „de landzaaten in 't gemeen” dit voorbeeld zouden volgen. Het verzoek van de zijdewevers werd door de Staten slechts gedeeltelijk ingewilligd: zij verboden den uitvoer der voornaamste weversgereedschappen, maar vonden het verbod van invoer van vreemde stoffen ongeraden; verder volgden zij het voorbeeld van den Prins en verzochten den regenten en ambtenaren om alleen inlandsche geweven stoffen voor hunne eigen kleding en die van hun huisgezin te gebruiken ²). Daarmede was dus te gelijk aan den tweeden van de drie

¹) Misschien wel hierom, omdat — zooals in 1753 door militairen beweerd werd — het Engelsche fabricaat sterker was dan het Hollandsche: vgl. *Welvaren van Leiden* (ed. Wttewaall), p. 205, 206.

²) Wagenaar, *Vaderl. Historie* XX, p. 410, 411.

door de droogscheeders-synode uitgesproken wenschen gedeeltelijk voldaan.

Over de bekende propositie van den Prins, in 1751 ingediend, tot invoering van een gelimiteerd porto-franco, vernemen wij in de notulen der vergadering niets. Men kan dit verklaren uit de omstandigheid, dat in dezen tijd de vergaderingen om de vier jaar gehouden werden, en het jaar 1751 juist midden tusschen de bijeenkomst van 1749 en die van 1753 ligt. Maar met den dood van den Prins was het voorstel niet onmiddellijk van de baan; nog in Maart 1754 werden gecommitteerden uit de verschillende Admiraliteitscolleges door de Staten-Generaal in Den Haag bijeengeroepen tot een conferentie over het porto-franco¹⁾; op de droogscheeders-bijeenkomst van 1753 zou men 'dus mogen verwachten, er althans iets over te hooren²⁾.

Bijna het eenige onderwerp, dat na 1749 op de vergadering aan de orde kwam³⁾, was het in dat jaar genomen en boven medegedeelde drieledige besluit. Voortdurend wordt vastgesteld, bij de regeering op deze drie punten aan te dringen, voortdurend moeten de leden mededeelen, dat hunne pogingen zonder uitslag zijn gebleven, maar niettemin verzoekt Leiden of Delft steeds de zaak „levendig te houden”. Af en toe voegt de vergadering nog een of anderen wensch er bij: in 1753, dat de Duitsche, in de wol geverfde, lakens zwaarder mogen worden belast, en

¹⁾ Vgl. Mr. W. H. de Beaufort, *Engelsche en Hollandsche vrijhandelsplannen*, in *Geschiedkundige Opstellen* I p. 166 vgg.

²⁾ Hoe de Amsterdamsche en Rotterdamsche lakenkoopers over de propositie dachten, vernemen wij bij Laspeyres *Geschichte der volkwirthschaftlichen Anschauungen der Niederländer und ihrer Litteratur zur Zeit der Republik*, p. 227, 228. Zijne vraag, of de kooplieden misschien zelf eigenaars waren van lakenververijen, zou ik bevestigend willen beantwoorden: vgl. boven, p. 119.

³⁾ Slechts één ander onderwerp van eenig belang vond ik. Op de vergadering van 1777 berichtte Amsterdam, dat door een lakenbereidersbaas daar ter stede aan lakenen, buiten Holland bereid, looden waren geslagen, om het te doen voorkomen dat zij te Amsterdam waren bereid; naar aanleiding daarvan stelde het voor, een request in te dienen aan de Staten van Holland, met verzoek zulke kwade praktijken scherp te verbieden en te straffen. Aldus werd besloten. Dat het verzoek effect heeft gehad, blijkt uit het placcaat der Staten van Holland van 13 Maart 1778, waarvan de inhoud woordelijk is ontleend aan het request.

dat in de steden, waar zulks nog niet gebruikelijk is, de verpleegden in de godshuizen zooveel mogelijk met inlandsche stoffen gekleed zullen worden; in 1773, dat de lakens, die door de Oostindische Compagnie naar Indië verzonden worden, zooveel mogelijk van inlandsch fabrikaat zullen zijn; in 1781, dat „bij gelegenheid van de tegenwoordige onlusten tusschen deze Republicq en Groot Brittanniën, tot de kleeding der militie van den staat, op andere dan Hollandsche repartitie staande, alsook tot kleeding der subjecten in de godshuizen, geene Engelsche maar inlandsche lakenen enz. mogten gebruikt worden.”

In 1793 scheen er eindelijk eenig vooruitzicht te komen op vervulling van al die wenschen. De afgevaardigden van Leiden deelden mede, toen de rondvraag aan hen kwam, dat zij, „volgens gewoonte” gelast waren om „levendig te houden” de drie punten van de resolutie van 1749, „en dat zij, gecommitteerden, thans het genoegen hebben van diverse kanten te verneemen, dat verscheide leeden van de vergadering van H. Ed. Groot Mog., opgewekt door de voordragt der stad Leyden tot opbeuring van het kwijnend fabriekweezen, in a^o. 1791 gedaan ¹⁾), zig gansch niet ongeneegen betoonen om het een of ander middel ter opbeuring der vervallen lakenfabriecq in 't algemeen, en der lakenbereiderij, als een voorname tak der fabriek, in 't bijzonder, daar te stellen”. In Leiden was men thans bezig van die gunstige stemming gebruik te maken, en hoopte dat het niet lang zou duren of ter Statenvergadering zou een bepaald voorstel worden ingediend; de afgevaardigden uit de andere steden werden uitgenoodigd om hun magistraat tot het steunen van zulk een eventueel voorstel over te halen.

De vergadering, waarin Leiden zijne hoopvolle mededeeling deed, is de laatste der reeks geweest. De revolutie van 1795 en volgende jaren heeft over de gilden, dus ook over de droog-

¹⁾ Het voorstel hield in: 1°. alleen inlandsche manufacturen te dragen; 2°. belemmering van uitvoer van inlandsche wol; 3°. het geven van premiën aan de lakenfabrieken. Vgl. Mr. Dozy in Catalogus der Tentoonstelling van producten der Leidsche nijverheid, 1889, p. 39.

scheerders-synode, de doodsklok geluid. Maar zelfs al ware het gildewezen blijven voortbestaan, de bijeenkomst der droogscheerders zou hoogst waarschijnlijk zijn opgehouden — uit gebrek aan deelnemers. Van 1737 af ziet men haar einde naderen. In dat jaar geeft Rotterdam, waar de vergadering gehouden werd, in overweging, „of de byeenkomst van deze vergadering niet ten eenemaal in 't vervolg zoude kunnen werden gemenageert en afgeschafft”, gelijk zij in hun oproepingsbrief tot de vergadering reeds als de meening van burgemeesteren hadden te kennen gegeven. Deze zagen de noodzakelijkheid der vergadering niet in, daar immers, zoo ergens mouterij onder de droogscheerdersgasten ontstond, de afgevaardigden van de gilden der andere steden volgens het placcaat van 1638 verplicht waren zich daarheen te begeven. De Rotterdamsche burgemeesters hadden volkomen gelijk; wij hebben er reeds op gewezen, dat het beroep op het placcaat van 1638, in den aanhef van elk compromis, niet gerechtvaardigd was; niet krachtens dat placcaat, maar krachtens de in 1643 gemaakte afspraak, kwamen de droogscheerders om de twee jaar bijeen ¹⁾).

In geval de leden echter niet wenschten te besluiten tot de afschaffing der vergadering, gaven de Rotterdamsche heeren — op aandrang natuurlijk van den magistraat — in overweging, niet om de twee, maar om de vier jaar te vergaderen. Bij de omvraag bleken slechts twee leden: Dordrecht en Amsterdam, voor een tweejaarlijksche vergadering te zijn; Rotterdam, Gouda en Alkmaar wilden haar afschaffen; van de vijf overige wenschten Haarlem en Delft om de 3 of 4 jaar te vergaderen, Leiden, Hoorn en Enkhuizen hadden in opdracht het gevoelen der overige leden te vernemen, en daarvan aan de burgemeesters hunner stad rapport te doen ²⁾). Tot een „finale resolutie” kwam het dus niet; maar Dordrecht, Leiden, Amsterdam, Hoorn en Enkhuizen werden uitgenoodigd, hun magistraat gunstig te stemmen voor een vierjaarlijksche vergadering. Dit schijnt

¹⁾ Vergelijk hiervóór, p. 90.

²⁾ Wat Te Lintum p. 51 over deze discussie mededeelt, is niet geheel juist.

gelukt te zijn, want de volgende bijeenkomst werd gehouden in 1741, en sinds dien tijd steeds om de vier jaar.

Een ander bewijs der verflauwende belangstelling was de opkomst van minder afgevaardigden; vroeger zond elke stad er minstens twee, in 1741 waren Dordrecht, Haarlem en Hoorn slechts door één overman vertegenwoordigd; om dit tegen te gaan, werd besloten de boete voor de absenten te verdubbelen. Herhaaldelijk wordt vastgesteld, dat de leden der vergadering deel moeten nemen aan de op den eersten dag te houden beraadslaging — sommigen schijnen dus gespijbeld te hebben —, dat zij op den tweeden dag present moeten zijn bij de resumptie van de resolutiën en het teekenen van het compromis en — dat zij moeten komen op de maaltijden! Dat laatste verrast ons zeer. Wij hadden verondersteld, dat de maaltijden althans zich in een druk bezoek mochten verheugen, daar zij ons de eenige reden voor het voortbestaan der vergadering toeschenen. Zou het kostelooze reisje en de gelegenheid om bloedverwanten of vrienden te bezoeken den heeren nog aangener geweest zijn dan het diner?

Sinds 1765 blijft Dordrecht voor goed weg, en hoeveel moeite de vergadering zich in het vervolg ook geeft om burgemeesteren van die stad te bewegen tot het zenden van vertegenwoordigers van het gild, het baat niet, want burgemeesteren oordeelden, „dewijl de lakenbereyderye binnen Haar Edel Groot Achtb. stad ten eenemaal verlopen was, van geen de minste utiliteit te zijn om eenige lakenkoopers of andere persoonen van wegens haer stad te committeeren”¹⁾). Desniettemin blijft de vergadering aanhouden, klaarblijkelijk vrezende dat het wegblijven van Dordrecht voor de regeering van andere steden, waar het met de lakenbereiderij niet veel beter gesteld was, een reden zou worden om insgelijks hunne vertegenwoordigers thuis, en het geld in de kas van de stad te houden. Curieus is hare volharding op dit punt. In 1777 laten burgemeesteren van Dordrecht weten, dat „het lakenbereidersgilde aldaar genoegzaam te niet

¹⁾ Protocol van 1773.

is": toch wordt besloten de stad wederom tot de volgende vergadering uit te noodigen, toch worden haar de notulen van de gehouden bijeenkomst toegestuurd; in 1781 evenzoo. In 1785 heeft Hoorn, de „gastgevende” stad, een schrijven ontvangen van den boekhouder en deken van het St. Pontiaans of lakenkoopersgild te Dordrecht, berichtende dat de oproepingsbrief voor de vergadering in zijne handen was gesteld, daar er te Dordrecht geen lakenbereiders meer waren en het droogscheerdersgild dus was uitgestorven: „daer wy nu begrypen, dat UEd. uitnodiging behoort tot opgemelt gild en niet tot het onze, zijnde wy alleen kooplieden in lakens”, zult gij wel excuseeren dat wij niet op de vergadering verschijnen. Men zou meenen, dat de zaak hiermede beslist was. Maar de vergadering oordeelde anders. Na lange discussies, gelet op het besluit van 1647 omtrent de vertegenwoordiging van Dordrecht ¹⁾, „waeruit komt te consteren dat de lakenscopers tot het lakenbereidersgild zijn behorende” — gewaagde conclusie! — overwegende, dat Dordt nu al 20 jaar afwezig was gebleven, werd besloten zich alle mogelijke moeite te geven, dat op de aanstaande vergadering — weder afgevaardigden zouden verschijnen van het (niet meer bestaande) lakenbereidersgild te Dordrecht! Gebeurde dit niet, dan zou Dordrecht beschouwd worden zich voor altijd afgesneden te hebben van het lakenbereidersgild.

Dit besluit van de synode lijkt mij vooral daarom merkwaardig, omdat er uit blijkt, dat het onderscheid tusschen lakenfabrikant en lakenkoopman eigenlijk niet meer bestond; vele, zoo niet de meeste fabrikanten waren langzamerhand handelaars in laken geworden, dat buiten Holland bereid en alleen in die provincie geveerd werd. Wat deed het er daarom toe, zal de synode gedacht hebben, of de afgevaardigden van Dordrecht tot het gild der lakenkoopers of tot dat der lakenbereiders behooren?

Maar de regeering van Dordt bleef op haar stuk staan; het schrijven, waarbij zij werd uitgenoodigd afgevaardigden te zenden

¹⁾ Hiervóór medegedeeld, p. 95.

naar de bijeenkomst te Enkhuizen in 1789, werd door haar ongeopend teruggestuurd, met het lakonieke opschrift in dorso: „hier te Dort wonen geen lakenbereyders meer”. Toen werd het vonnis door de vergadering geveld, en Dordrecht als afgesneden beschouwd.

De vergadering van 1789, waarop dit gebeurde, was al een heel ongelukkige. Van de 10 steden waren maar 6 vertegenwoordigd; behalve Dordrecht waren ook Haarlem, Gouda en Rotterdam weggebleven. De Haarlemsche heeren schreven, dat zij aan de burgemeesters hunner stad verzocht hadden de vergadering te mogen bijwonen, maar dat deze beter hadden geoordeeld voor de uitnoodiging te bedanken, „considererende het totaal verval der lakenbereyderyen in deze stad, soodat reeds een seer groot aantal van jaaren deselve alhier niet meer hebben geëxisteerd en dus ook geene lieden van hetselve gilde hier meer in weesen sijn” ¹⁾. Gouda had op de invitatie geantwoord, dat het deze nog niet stellig kon aannemen — natuurlijk omdat de regeering bezwaar maakte — en had niets meer van zich laten hooren; Rotterdam had geschreven te zullen komen, maar was niet verschenen.

Aan het deelnemen van Gouda en Rotterdam aan de volgende vergadering scheen de „synode” nog niet te wanhopen, althans, zij nam geen bizondere maatregelen om daarop aan te dringen; maar aan de regeering van Haarlem zou „het algemeen belang” (!) van het continueeren der vergadering onder het oog gebracht

¹⁾ In een memorie, door de vinders van het lakenbereidersgilde te Haarlem op 15 Maart 1753 aan Burgemeesteren ingediend (Gemeente-archief, Haarlem) leest men dat „het lakenberyderys- ofte drappiersgild in den jaare 1500 binnen deese stadt is opgeregt, ende gecontinueerd met de lakens te fabricceeren tot den jaaren 1720 en na dien wynigh meerder geëxerceerd”; in 1721 waren de waardijns der lakenhal gemachtigd tot het verkoopen van lakenhal en volmolen, „na welken tijd die fabricq der lakenen binnen deese stad geheel is gemortificeerd en vernietight”. Niettemin hadden burgemeesteren „het geringe restand van 't lakenberyderys- oft lakendrappiersgild” in wezen gehouden en steeds voorzien van overlieden of vinders, „even als oft het gild nogh volkomen in stand was”. Uit den verderen inhoud dezer memorie blijkt, dat in Haarlem ten slotte de lakenbereiders zijn opgenomen in het lakenkoopersgild.

worden, en tevens verzocht dat de volgende bijeenkomst, volgens de beurt, daar ter stede mocht plaats hebben. Gelukte dit niet, dan zou Delft in 1793 „gastgevende” stad zijn. Maar de Delftsche heeren hadden er al een zwaar hoofd in, of burgemeesteren het zouden goedvinden; eerst „op sterke instantie” van de vergadering verklaarden zij zich bereid, hun best ervoor te zullen doen.

Een vermakelijk incident op deze ongeluksvergadering van 1789 was het volgende: Enkhuizen wilde Hoorn beboeten, omdat die stad maar één gecommiteerde had gezonden, en het oude gebruik meebracht, dat er twee afgevaardigden verschenen; maar de boete werd kwijtgelaten, „alzo de heer Peereboom” — zoo heette de vertegenwoordiger van Hoorn — „declareerde, dat hij de eenige overgeblevene overman van ’t gilde binnen de stad Hoorn was”!

De regeering van Delft liet zich vermurwen, en in 1793 kwam de vergadering daar in de Doelen bijeen. Doch terstond na de opening verzochten de Delftsche heeren, dat in de notulen aanteekening zou worden gehouden van een resolutie der burgemeesters hunner stad, d. d. 13 December 1791, waarbij deze besloten „aan de hoofdliden van het lakenbereidersgilde alhier voor ditmaal nog te permitteeren om hunne byeenkomst off sinodus in deeze stad te mogen convoceeren voor den jare 1793, met byvoeging dat, byaldien het voorbeeld van Dordrecht en Haarlem door andere steeden gevolgd word, alsdan in ’t vervolg van tijd diergelyke permissie niet zoude worden verleend”.

Dordrecht — het afgesneden lid — was tot deze vergadering natuurlijk niet uitgenoodigd; Haarlem insgelijks niet, omdat deze stad gastgeefster had behooren te zijn; Gouda had den oproepingsbrief ongeopend teruggezonden. Maar Rotterdam was weer verschenen, zoodat van de tien leden zeven present waren.

De vergadering besloot, Haarlem toch een afschrift van de notulen te zenden, in de hoop dat het in het vervolg weer zou opkomen; ook zou men Gouda blijven oproepen, totdat de beurt

van de vergadering aan die stad zou zijn gekomen, om te zien wat zij dan zou doen.

Juist op deze vergadering, van 1793, scheen er een vleugje van nieuw leven te zullen komen. Leiden deed de — ons reeds bekende ¹⁾ — mededeeling omtrent van de Staten van Holland te verwachten beschermende maatregelen, en stelde, ook naar aanleiding daarvan, voor: „of men de leeden dezer vergadering, die zedert eenigen tijd absent zijn gebleeven, niet met instantie zoude behooren te verzoeken om zig dog niet te onttrekken, maar deze vergadering te willen helpen continueeren, daar men eensdeels veel beeter, en met meer hoop op goed gevolg, gezamentlijker hand kon werkzaam zijn ter afweering van de drukkende off gevreesde bezwaren, en aan de andere kant de regeeringen der onderscheidene steeden, door het in stand houden der collegiën van overlieden van de lakenbereidersgilden, en door het committeeren van eenige leeden derzelve op de generale vergaderingen, steeds veel beter konden geïnformeerd worden van alle zaken, in deze belangrijke tak van industrie voorkomende”. Ook konden zij „hunne vreeze niet verbergen, dat andersints het bestendig wegblijven der steeden Dordrecht, Haarlem en Gouda welligt door anderen gevolgd zoude worden, en dus deze vergadering geheel te niet zoude kunnen loopen.”

Aan het slot der vergadering verzocht, zooals gebruikelijk was, de stad waar de volgende maal de „synode” zou worden gehouden, ditmaal Leiden, dat de heeren daar in 1797 zouden willen bijeenkomen. Wij weten reeds, dat die bijeenkomst niet heeft plaats gehad. De „synode” van 1793 was de hekkesluitster.

Trekken wij uit het medegedeelde de conclusie. De droogscheerders-synode, door de Staten van Holland bij placcaat van 17 Juli 1638 in het leven geroepen als een bijeenkomst van lakenfabrikanten, te houden, niet op vastgestelde plaats en tijd, maar alleen wanneer ergens „muyterye” onder de gezellen was

¹⁾ Vgl. hiervóór, p. 123.

ontstaan en ter plaatse, waar zulks geschiedde, is, volgens de in 1643 tusschen de fabrikanten gemaakte afspraak, een periodieke vergadering geworden, eerst om de twee, later, door het verval van de industrie, om de vier jaar. Haar voornaamste bezigheid is geweest: niet als bemiddelaar op te treden tusschen werkgevers en arbeiders — daarvan bespeuren wij niets, — maar het beramen van maatregelen om de arbeiders te dwingen zich neer te leggen bij de door de fabrikanten gemaakte bepalingen omtrent loon, werktijd en inrichting van den arbeid in het algemeen. Bij de door de fabrikanten gemaakte bepalingen — want al werden de gildeordonnantien door de stedelijke regeering uitgevaardigd, de overlieden van het gild, vooral bij de lakenfabricage ¹⁾, gaven eigenlijk aan, wat er in die keuren moest worden vastgesteld. Door werkstakingen, door boycotten, door geweld te plegen tegenover niet-stakende gezellen, trachtten de arbeiders tot verbetering van hun toestand te geraken; maar een vaste organisatie ontbrak hun; tegenover den provincialen patroonsbond stond geen provinciale arbeidersvereeniging. In elke stad afzonderlijk waren de gezellen zelfs niet vereenigd; van knechtsgilden onder de lakenbereiders bespeuren wij niets. Van de rechtvaardigheid of onrechtvaardigheid, van het mededooen of de onbarmhartigheid hunner bazen waren zij geheel afhankelijk.

Behalve aan de genoemde soort van onderwerpen, wijdde de synode haar aandacht aan alles, wat kon dienen tot bevordering van de industrie in de steden van Holland. Het weren van buitenlandsche fabrikaten, het beletten van de nijverheid op het platteland, scheen haar daartoe het beste middel; als adviseerend lichaam voor de regeering — de reden van bestaan, die Leiden in 1793 vermeldt ²⁾ — stuurt zij in dien koers. Niet al hare wenschen te dezen opzichte werden vervuld: meer dan met de belangen der industrie, ging de regeering

¹⁾ Vgl. Mr. N. de Roever, *Uit onze oude Amstelstad, Vierde Bundel*, p. 83, 84, en Brouwer Ancher, *De Gilden*, p. 127 vgg.

²⁾ Hiervóór, pag. 129.

onzer Republiek te rade met die van den handel. Toch had de lakennijverheid bij haar een schreefje voor; maar de placcaten, waarmede zij haar wilde beschermen, misten gewoonlijk hunne uitwerking, door de vaardigheid van de kooplieden in het ontduiken van 's lands wetten. Wanneer de mededinging van het buitenland en van de Brabantsche fabrieken de inlandsche nijverheid ernstig gaat bedreigen, verdubbelt de ijver van de synode in het roepen om protectionistische maatregelen. Tot het radicale middel van een verplaatsing van de fabrieken naar het platteland, van het losmaken van de industrie uit de banden van gildeordonnantien en lakenhallen, zooals Pieter de la Court vroeger had aangeraden, kon zij zich niet verheffen. Als de Leidsche en Amsterdamsche fabrikanten geen kans zien, aan de concurrentie van Tilburg het hoofd te bieden, nemen zij de Brabantsche weefstoelen in dienst van hun kapitaal, en verhaasten daardoor den achteruitgang van het bedrijf in Holland. De lakenbereiders worden lakenververs en lakenkoopers; de synode wordt een vierjaarlijksche maaltijd, op kosten van den stedelijken magistraat, en zingt op onbehoorlijke wijze het liedje van verlangen, als de regeering haar te kennen geeft, dat het uur van scheiden is gekomen.

Nog één mededeeling tot besluit. Van Rees noemt den provincialen bond der droogscheerders als het eenige voorbeeld, dat hij kent, van een geregeld verband tusschen gilden van dezelfde soort in verschillende steden van Holland ¹⁾. Er is nog een ander. Behalve den provincialen bond is er ook een nationale geweest. Zeldzaam verschijnsel in onze Republiek, waar, zooals Dr. Colenbrander opmerkt, „nationale organisatie, van wat dan ook, zich niet had voorgedaan” sedert de synode van Dordrecht tot aan de stichting van den bond der patriotten-vrijshutters ²⁾. Maar wat godsdienstijver en politiek vermochten, vermocht ook het eigenbelang der kooplieden. Tusschen de jaren 1627 en 1642 — misschien reeds eerder en nog later, maar zeker in

¹⁾ Vgl. hiervóór, p. 86.

²⁾ Dr. H. T. Colenbrander, *De patriottentijd* I, p. 279.

dien tijd — bestond er in onze Republiek een nationale organisatie van lakenkoopers, die herhaaldelijk vergaderden en met elkaar correspondeerden. De lakenkoopers van bijna alle Nederlandsche en Utrechtsche steden, van Middelburg, Bergen-op-Zoom, Den Bosch, Breda, Arnhem, Nijmegen, Deventer, Kampen, Zwolle, Leeuwarden en Groningen namen er aan deel. Hoofddoel van de organisatie schijnt geweest te zijn: de strijd tegen de merchants-adventurers, de kooplieden van de Engelsche Court, en tegen de ventjagers ten plattelande. Indien mij het langzamerhand verzamelen van de notulen dezer vergaderingen ¹⁾ evenzoo gelukt als bij de droogscheerders-synode, hoop ik er te gelegener tijd uitvoeriger mededeelingen over te kunnen doen.

¹⁾ Tot nog toe vond ik die alleen in het Gemeente-archief van Dordrecht en dat van Hoorn.

Amsterdam.

G. W. KERNKAMP.

De Munt van Koning Antonio van Portugal te Gorinchem¹⁾.

1583—1591.

In het jaar 1583 werd door en ten behoeve van den ongelukkigen, door Alva uit zijn land verdreven Don Antonio, koning van Portugal, te Gorinchem eene muntwerkplaats opgericht. Voor dien vorst was ons land destijds de aangewezen plaats tot het vestigen eener munt. Evenals wij in oorlog met Spanje gewikkeld, verzekerde hij ons, dat het aan te munten geld hoofdzakelijk bestemd was ter bestrijding van den gemeenschappelijken vijand. Bovendien onderhielden onze kooplieden velerlei handelsbetrekkingen met Portugal en, aangezien in die dagen weinig gebruik werd gemaakt van credietpapier, circu-

¹⁾ Dit opstel werd door mij voorgelezen in de vergadering der afdeeling Geschieden Oudheidkunde van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, den avond vóór de algemeene ledenvergadering dier Maatschappij in 1901. Hoewel aanvankelijk niet bestemd om gedrukt te worden, wordt dit opstel gaarne afgestaan voor dezen feestbundel. Slechts mag ik niet onvermeld laten, dat de inhoud een beknopt uittreksel vormt van hetgeen mij in den laatsten tijd omtrent dit onderwerp bekend is geworden en dat ik mij voorbehoud — indien de groote maar toch niet oneindige bereidwilligheid van een der HH. uitgevers mij daartoe in staat stelt — te zijner tijd meer uitvoerig op de Goreumsche munt terug te komen.

leerden in Holland vele Portugeesche munten, door onze vrachtaarders ginds in betaling ontvangen.

Waarom juist Gorcum door den Koning werd uitgekozen, blijkt niet. Hare gunstige ligging als handelsplaats, gepaard aan verklaarbare avances harerzijds — uit najver op Dordrecht voortgesproten — kunnen daarop van invloed zijn geweest.

Het aanmunten van Hollandsch geld was destijds officieel opgedragen aan de munt te Dordrecht. Behalve deze waren er tal van „particuliere heeren ende steden”, die voor eigen rekening munten lieten slaan. De toenemende aanvoer van edele metalen in het laatst der zestiende eeuw gaf daartoe aanleiding; door de waardevermindering van goud en zilver was er groot voordeel te behalen met het omzetten van deze metalen in gangbare munt, waarvan de intrinsieke waarde ver beneden de nominale bleef. De regeering, hoewel deze concurrentie met hare officieele munt ongaarne ziende, was toen niet in staat die terstond te fnuiken. Wel trachtte zij zich er tegen te verzetten, doch de macht der plaatselijke autoriteiten hield deze winstgevende industrie in stand zoolang zij kon. Tuk op de voordeelen van het heerlijk recht, op de zoogenaamde sleschat, wist zij steeds het ingrijpen der hooge regeeringslichamen in haar muntwerk te verijdelen. Hoezeer een onpartijdig toezicht daarop noodig was, blijkt uit de steeds toenemende hoeveelheid minwaardige specie, die door de zoogenaamde hagemunten in circulatie werd gebracht. Eerst met het plakkaat van 4 Augustus 1586 deden de Staten-Generaal, ter voldoening aan de bij de Unie van Utrecht opgelegde verplichting, eene poging, om door eene wettelijke regeling orde te brengen in het algemeene muntwezen.

De onderhandelingen over het oprichten der Portugeesche munt te Gorcum werden gevoerd door Pierre Dor, gezant van Koning Antonio bij de Staten-Generaal. Bij deze onderhandelingen schijnen de beste bedoelingen te hebben voorgezeten. Zooals vanzelf sprak, zou Gorcum voor de verleende gastvrijheid een deel der sleschat ontvangen. Men wilde echter niets ondernemen zonder de toestemming van den Prins van

Oranje en van de Staten van Holland. De gezant en de Gorcumsche magistraat dienden een request in bij die Staten tot het erlangen van vergunning om „onder den naem ende wapene „van Sijn voorsz. Majesteyt alsulcke goude ende silvere penningen (te slaan) als Sijn Majesteyt alrede geconcipeert heeft „of noch sal willen concipieren”.

Het ter zake ingewonnen advies van de Hollandsche Rekenkamer van 9 September 1583 luidde — gelijk te verwachten was — afwijzend. Met overneming van de door die kamer aangevoerde motieven overwogen de Staten van Holland op 18 September d. a. v. bij het nemen van eene resolutie op dit verzoek, dat het muntrecht een regale van den landsheer was; dat van oudsher pogingen waren aangewend om aan dat monopolie te ontkomen, doch dat de Staten tot het openen van eene particuliere munt zelfs aan een vreemden vorst geene toestemming wenschten te verleenen. De Staten toch oordeelden, dat het eene affaire zijn zou, „daeruyt veel te ghenieten ende „veel gheroem te trekken” viel en die aan de Dordtsche munt concurrentie zou doen. Men voorzag, dat Gorcum aan de handelaars in goud en zilver meer winst zou bieden dan de muntmeester te Dordrecht, die aan officieele prijsopgaven gebonden was en die toch reeds vaak verplicht was het werk te doen staken wegens gebrek aan materiaal. Wilde Don Antonio Portugeesche munten laten slaan, dan kon Zijne Majesteit dat werk opdragen aan de Dordtsche munt.

Tegenover deze weigering van de Staten van Holland ontvingen belanghebbenden van Prins Willem zijne persoonlijke instemming met hunne voornemens en, daardoor gesteund, besloten zij, trots de resolutie der Staten, over te gaan tot het oprichten der munt. Een ervaren muntmeester, Hendrik van Velthuyzen, die van 1576 tot 1578 aan de particuliere munt te Batenburg zijn beroep had geleerd, waarborgde het afleveren van goed werk. Hem werd op 10 October 1583 eene instructie verstrekt, waarbij onder meer de te vervaardigen penningen werden beschreven en het aan den Koning uit te keeren heerlijk recht werd vastgesteld.

Zoo werd nu met munten aangevangen.

Het bleek echter spoedig, dat de muntmeester streefde naar onrechtmatige winst. Door van Velthuyzen werden Portugeesche testoenen in omloop gebracht, die niet de helft hunner waarde aan zilver vertegenwoordigden. Reeds op 14 October was dit aan de Staten van Holland bericht en werd besloten daaraan paal en perk te stellen. Gelijkzeitig werd hun tevens bekend, dat de Prins aan deze munt van zijne instemming had doen blijken. In de eerste plaats verzochten de Staten omtrent dit laatste inlichting aan Zijne Excellentie, namens wien op 20 October 1583 aan dat college werd bericht, dat hij aan die van Gorcum geenerlei consent tot het oprichten van de munt had gegeven. Het blijft echter zonderling, dat de Staten van Holland drie kwart jaar later een eventueel beroep van de Hoornsche munt op de behandeling van die van Gorcum te voren ondervangen, door de redeneering, dat deze stad geene Hollandsche, maar eene Portugeesche munt bezat, welke inrichting was in werking gebracht „by believen ende voorweten van Syne Prin-„celijke Excellencie ende omme merckelijcke ende swaerwichtige „redenen ende consideratien, Syne Excellencie daertoe beweeght „hebbende”. Naar het mij voorkomt, schijnt de hierin voorhanden tegenstrijdigheid alleen te verklaren, indien men aanneemt, dat de Prins zijne toestemming tot oprichting had verleend aan Pierre Dor, doch niet aan die van Gorinchem.

Intusschen, na de ontvangst van de negatieve mededeeling van Prins Willem werd door de Staten besloten den muntmeester benevens de burgemeesters en regeerders van Gorcum te doen overkomen om hieromtrent nadere inlichtingen te verschaffen en eventueel tegen de schuldigen te procedeeën naar behooren. Aan deze oproeping is echter nimmer gevolg verleend.

Nauwelijks eene maand later, op 14 November 1583, resolveerden de Staten van Holland, dat de muntwerkzaamheden te Gorcum moesten worden geschorst totdat over de rechtmatigheid der Portugeesche munt eene beslissing zou zijn genomen, welke resolutie bij schrijven van 18 November d. a. v. aan die van Gorcum werd medegedeeld. De Gorcumsche magistraat was over

dezen brief „grotelicken bedroeft ende verwondert”. Immers — zoo luidde haar antwoord van 1 December 1583 — er werd bij hen gemunt overeenkomstig den muntvoet, door de Staten zelve vastgesteld, en wel door doodeerlijke werklieden, die om al 't goed dezer wereld niet tegen eer en geweten zouden willen handelen, terwijl in het bijzonder de onkreukbaarheid van den muntmeester van Velthuyzen moest worden geroemd. Alle blaam van oneerlijkheid was onverdiend en de magistraat verzocht dringend, om den gezant, voor het geval dat hij van plan mocht zijn, de munt te verplaatsen, van dat voornemen terug te willen brengen. Natuurlijk waren er plaatsen genoeg, die tuk waren op de voordeelen, welke Gorcum nu genoot, maar Gorcum was gelegen aan de grens en had elke kleine inkomst hoog noodig om zich tegen den vijand te versterken. Of hechtte men niet aan het behoud der stad, die „altijts een bolwerck „sall zijn voer den lande ende beletten den wech tegens allen „denghenen, die Uwer E. zouden willen beschadigen”?

En de Gorcumsche magistraat liet de munters begaan. Deze oogluikende voortgang bleef aan de Staten niet verborgen en op 5 December werd geresolveerd, dat de munt te Gorcum bij plakkaat zou worden verboden. Van dit besluit zou mede kennis worden gegeven aan Pierre Dor.

Zelfs dit bevel der Staten werd door de Gorcumsche munt niet opgevolgd. Integendeel, eerst nu zou het muntwerk met ijver en systematisch ter hand worden genomen. Op 12 December werd door Pierre Dor, die zich evenmin aan de resolutie der Staten liet gelegen liggen, aan van Velthuyzen eene instructie gegeven, om te munten „au coing et armes” van den Koning van Portugal. Alle munt moest geslagen worden „à son pois „appartenant”, allooï en sleschat werden vastgesteld. Maar tevens verzocht de gezant intijds te worden gewaarschuwd, indien eventueel de munt naar eene andere plaats moest worden overgebracht.

Niet lang heeft van Velthuyzen aan het hoofd van de Gorcumsche munt gestaan. In het voorjaar van 1584 overleed hij. Zijne weduwe, Anna van Wissel, en hare dochter, Aeltgen

van Valkenborch, gehuwd met zekeren Reinier Scherff, verkregen toen van Pierre Dor het recht om het muntwerk te Gorinchem als muntmeesteressen voort te zetten. Ten bewijze daarvan werd aan deze vrouwen op 28 Mei 1584 eene commissie uitgereikt met eene instructie, haar vergunnende voor den tijd van tien jaren, gerekend van den dag der oprichting, zijnde 10 October 1583, volgens de instructie van Hendrik van Velthuyzen het muntbedrijf op naam van den Koning uit te oefenen.

Het schijnt echter, dat de Portugeesche souverein niet onkundig was gebleven van hetgeen door van Velthuyzen misdreven was en, hoewel niet dadelijk aan conniventie van den gezant werd gedacht, achtte Zijne Majesteit het noodig, ter voorkoming van erger, aan Pierre Dor eene instructie te verstrekken, waarnaar hij zich ten aanzien van de zoo juist opgetreden muntvrouwen te gedragen had. Door deze daad logenstrafte de vorst eene blaam, die hem reeds werd aangewreven, als zou hij zelf de Gorcumsche munt enkel uit winstbejag en met door het doel geheiligde middelen hebben opgericht en aan het werk gehouden. De inhoud van dit stuk is te lang om thans te worden medegedeeld, maar daaruit blijkt zeer zeker, dat de bedoelingen des Konings alleszins eerlijk waren. Beëdigde ambtenaren, onder direct dagelijksch toezicht van een commissaris-generaal, werden aangesteld tot het bijhouden van boeken, waardoor men in staat zou zijn allen onderling in hunne werkzaamheden te controleeren. Verder bevatte de instructie het toezicht op de levering van goud en zilver en bij het openen van de bus, het verbod van handel drijven in munten door de ambtenaren, verplichte borgstelling door de muntmeesteressen, spoedige beslechting van eventueele geschillen onder het personeel, eigen gerechtelijke instructie bij voorkomende misdrijven, alles voorwaarden of uitvloeisels van eene strenge discipline. Aldus moest de betrouwbaarheid van het afgeleverde geld worden verhoogd en ook de slechte indruk, dien de knoeierijen van van Velthuyzen bij de overheid hadden gemaakt, als met één slag worden uitgewischt. Zoo ving dus het muntwerk van de beide vrouwen onder de beste auspiciën aan.

Het goede vertrouwen werd echter spoedig beschaamd. Anna van Wissel, van wie een latere Portugeesche gezant getuigde, dat zij was „favorita delli burgamaestri della ditta citta”, begon, gesterkt door dien steun, Pierre Dor te bewerken om door het slaan van munten van lichter allooi grooter financieel voordeel te erlangen. Zij had veel geld noodig. Slecht financierster zijnde en gewikkeld in allerlei procedures voor de Gorcumsche schepenbank, was zij voortdurend argent-court.

Op 23 Juni 1584 verkreeg zij van Pierre Dor toestemming om eene zilveren munt van een nieuw type te mogen slaan. Deze munt, op de verklaring van Dor afgebeeld, vertoonde niet meer het Portugeesche wapen, omgeven door een randschrift — zooals tot nu toe het geval was geweest — maar droeg aan de voorzijde den kop van Koning Antonio, naar rechts ziende, omgeven door een randschrift. De keerzijde vertoonde een kruis, niet zooals vroeger van het Bourgondisch type, maar meer overeenkomende met dat van de Fransche munten van dien tijd. In het midden van dat kruis stonden de letters P. R., bij wijze van muntteken. Dit type was opzettelijk zoo gekozen om op bedrieglijke wijze den nieuwen frank van Koning Hendrik III van Frankrijk na te bootsen. Zoo getuigde een der opvolgers van Dor van dit type o. a., dat de kop des Konings, zooals die op de geslagen penningen voorkwam, eene zeer jeugdige uitdrukking vertoonde, als ware de Koning 20 of 22 jaar oud, „gelijkerwijs als staet op de nyeuwe francken, „die by den jegenwoordighen Coninck van Vranckerijck over ette- „lijcken tijt geslagen zijn geweest.” Het kruis aan de keerzijde was ook van groote gelijkenis met dat van de franken, terwijl de letters P. R. „seer subtylijk ghemaect (zijn), min oft meer „als een H” — het muntteken der Parijsche munt, dat in het kruis op den frank voorkwam. De goê gemeente had deze bedrieglijk nagebootste munt aan te nemen voor een frank van 19 stuivers, terwijl zij slechts voor 15 of 16 stuivers waarde aan zilver inhield. Er bestaat alle reden om te gelooven, dat Pierre Dor van deze opzettelijke bedriegerij niet onkundig is geweest. Ook aan zijn opzet of grove nalatigheid moet dus

voor een deel worden geweten de slechte naam, dien de Gorcumsche munt weldra verkreeg.

Intusschen waren er omstandigheden aanwezig, die haar invloed op de geschiedenis der munt zouden doen gelden. Marie de Brimeu, prinses van Chimay, had sedert 1584 haar echtgenoot verlaten en wilde, tot vermeerdering van haar inkomen, het aan haar als erfgename van haren vader, Charles de Brimeu, graaf van Megen, aanbestorven muntrecht weder gaan uitoefenen. Na de scheiding begaf zij zich naar Holland en, uitziende naar eene geschikte plaats om het muntwerk te kunnen uitoefenen, viel haar oog op Gorcum, welks munt reeds eene zekere vermaardheid in de provincie had verkregen. Zij begaf zich daarheen en slaagde er in „omme nieu accort mit „die van Gorchum te maecken” tot het inrichten van eene eigen munt, naar haar speciaal muntrecht de Megensche munt genoemd. Vervolgens richtte zij brieven aan kooplieden in edele metalen en aan wisselaars, om hun kennis te geven van de oprichting van hare munt en hen uit te noodigen, haar van muntmateriaal te voorzien. Als muntmeester fungeerde vermoedelijk zekere Johan van Everdingen, terwijl Anna van Wissel waarschijnlijk het toezicht uitoefende.

De groote bloei van de Gorcumsche hagemunt, nog vermeerderd door de opdracht van de Groninger Ommelanden tot het verrichten van muntwerk, werd weldra ruchtbaar en verwekte groote verstoordheid bij de Staten van Holland. Men vernam met wrevel, dat aan het bevel tot sluiting der munt niet was voldaan, dat verscheiden brieven van Prins Willem van Oranje „hoochloffelijcker memorie” waren ter zijde gelegd en zelfs dat er munten waren geslagen op naam van Koning Sebastiaan van Portugal, die toen reeds geruimen tijd overleden was, „wesende saecken, die van valscheydt nijt en zijn te „excuseren”.

Om klaarheid in deze zaak te brengen werd in de Statenvergadering van 7 October 1584 eene commissie benoemd om te dezer zake volledige informatiën in te winnen, de munten

en muntijzers in beslag te nemen en de personen, tot de munt in betrekking staande, te arresteeren en naar 's-Gravenhage te brengen.

Toen deze commissie te Gorcum kwam en tot uitvoering van hare opdracht de hulp van de magistraat inriep, werd die botweg geweigerd. De gecommiteerden konden dus met hun onderzoek niet vorderen. Hun schrijven dienaangaande, in de Statenvergadering van 24 November ontvangen, gaf aanleiding tot het besluit, de Gorcumsche magistraat schriftelijk terecht te wijzen. Gelijk te voorzien was heeft deze het papieren dreigement onbeantwoord ter zijde gelegd. Evenmin had eenig succes de vergunning van de Staten van Holland om burgers of goederen, te Gorcum thuis behoorende, overal binnen de provincie aan te houden ten einde daarop de door minwaardige Gorcumsche munt veroorzaakte schade te verhalen.

Doch niet alleen de Hollandsche autoriteiten toonden belangstelling in de Gorcumsche munt. Omstreeks dezen tijd werd de Portugeesche gezant Pierre Dor door zijn souverain teruggeroepen en vervangen door Diego Botello. Dat deze terugroeping geschiedde met het oog op de kwade geruchten omtrent het muntwerk, waarmede ook de eer des Konings was gemoeid, is zeer waarschijnlijk, immers een van de eerste bemoeiingen van den nieuwen titularis was het brengen van een bezoek aan Gorcum om zich persoonlijk van den stand van zaken te overtuigen. Hij had eene samenkomst met de burgemeesters en den drossaard, en verklaarde, zekeren Mr. Bartelmeus Kieffelt, een Antwerpenaar, in de stad te zullen achterlaten als zijn gevolmachtigde, om op de Portugeesche munt direct toezicht uit te oefenen. Verder deed hij een beroep op den steun en de medewerking der burgemeesters om aan de bestaande wanorde een einde te maken, welke medewerking werd beloofd.

Eenig toezicht was hard noodig. De muntvrouwen werkten zonder eenige contrôle, ook zonder gestelden borgtocht. De ambtenaren werden niet of slecht door haar betaald en dientengevolge werden de vrouwen in allerlei civiele procedures gewikkeld.

Het schijnt echter, dat de Megensche muntmeester zelf ook

reeds de onhoudbaarheid van den toestand was gaan inzien, want op zijn verzoek besloot de Gorcumsche vroedschap op 17 Februari 1585 de Megensche en Portugeesche munten te sluiten. Toch gaven de Staten van Holland last, dat de muntvrouwen, haar kantoorknecht en de muntgezellen in arrest zouden worden genomen, dat beslag zou worden gelegd op alle muntijzers, stempels en boeken der inrichting en voorts dat de gearresteerde vrouwen met al deze stukken van overtuiging naar 's-Gravenhage zouden worden overgebracht. Naar aanleiding van dien last resolveerde de Gorcumsche magistraat op 28 Februari 1585, dat alle muntwerk zou ophouden en niet zou mogen worden hervat dan na gebleken „consent ende confirmatie van de Staten des Landts”.

Den volgenden dag bereikte eene schriftelijke nota van den drossaard de vroedschapsvergadering. Bij dat stuk verweet de openbare aanklager aan de leden van het stadsbestuur conniventie ten aanzien van het muntwerk en te groote welwillendheid ten aanzien van Anna van Wissel, tegen wie hij reeds vroeger zonder resultaat was opgetreden. De vroedschap wierp beide aantijgingen verre van zich; zij verzocht den drossaard, „zoe verre als hy mette vroetscap goede correspondentie begeert „te houden”, inzage te mogen ontvangen van de ingewonnen informatie tegen de genoemde muntvrouw, welke haar totaal onbekend waren.

Intusschen had in het laatst van Februari 1585 Mr. Kieffelt getracht de burgemeesters te bewegen, maatregelen te nemen, opdat de bus der munt, die nog altijd ongeopend was, nu eens eindelijk gecontroleerd en de inhoud geëssaieerd zou worden. Op 7 Maart resolveerde de vroedschap, dat tot dat onderzoek zou worden overgegaan en dat de bus daartoe onder behoorlijk geleide naar Utrecht zou worden gebracht, waar zekere Adriaen van Meerlandt haar als deskundige zou openen en onderzoeken. Door een misverstand kwam van Meerlandt echter te Gorcum en zou het essai nu in de stad zelve plaats hebben. Geschillen zouden worden onderworpen aan de beslissing van den onpartijdigen Utrechtschen muntmeester.

In dezelfde vergadering van de vroedschap van 14 Maart 1585 bracht Mr. Kieffelt nog iets anders ter sprake. Het was hem gelukt, enkele van de Gorcumsche munt afkomstige franken en testoenen te bemachtigen, die ver onder den voorgeschreven voet waren geslagen. Op eene waarde van acht penningen scheelde het er wel één. Naar aanleiding hiervan noodigde hij den burgemeester Aert Vinck uit, de ijzers en stempels van de munt, die hij, waarschijnlijk als waardijn, onder zijne berusting had, aan den drossaard over te leggen, ten einde de herkomst van de bedoelde penningen behoorlijk te kunnen constateeren. Het was niet de eerste maal, dat een dergelijk verzoek gedaan werd, doch tot nu toe had men er nimmer gevolg aan gegeven. Ook thans werd het „plattelick” geweigerd. „Deur enckele partialiteyt, obstinatie oft verblintheyt” hadden de burgemeesters, ondanks de notoire muntvervalsching, den muntvrouwen steeds de hand boven het hoofd gehouden en opzettelijk gedoogd, dat zij haar vervalschingswerk voortzetten tot schade van de goê gemeente en tot schandvlekking van den naam van Portugals koning.

Thans meende Mr. Kieffelt echter niet langer te mogen berusten en maatregelen te moeten treffen tot herstel van den goeden naam van zijn souverain. Door een vertrouwd notaris uit Dordrecht deed hij proces-verbaal van zijn wederbaren opmaken en de burgemeesters andermaal sommeeren de stempels in handen van den drossaard te stellen, hen, bij nietvoldoening, beschuldigende van rechtsweigering. Tevens protesteerde hij van kosten, schaden en interessen, door Koning Antonio in eer en goeden naam geleden, zich alle rechten dienaangaande voorbehoudende. Eindelijk droeg hij den notaris op, het antwoord van iederen burgemeester nauwkeurig aan te teekenen.

Omstreeks tien uur in den morgen begaf de notaris zich met twee getuigen naar burgemeester Vinck. Toen hij bij dien achtbaren burgervader was binnengelaten, was diens eerste vraag: waar is uwe volmacht? Zich bereid verklarende het stuk te toonen, weigerde de notaris echter het uit handen te geven,

zoals de burgemeester verlangde. Onmiddellijk na dit pertinente antwoord haalde Aert Vinck, geintimideerd, bakzeil en verzocht den notaris over een kwartier ten stadhuize te verschijnen, waar hij alsdan te vinden zou zijn. Onverwijd begaf de burgemeester zich nu naar zijn ambtgenoot om met hem te overleggen, alvorens zij den notaris ten stadhuize te woord zouden staan, doch even na zijne aankomst bij burgemeester Aelbrecht van Loosen trad ook de notaris binnen. Toen deze zich van zijne opdracht wilde kwijten, verklaarde Vinck, nu overmoedig door de tegenwoordigheid van zijn collega, dat zij Mr. Kieffelt niet kenden en niets met hem te maken hadden.

Daarop begaven de beide burgemeesters zich naar het stadhuis, op den voet gevolgd door den notaris en de twee getuigen. Op zijn verzoek werd de notaris daar zonder de getuigen tot hen toegelaten, doch ook nu kreeg hij geen ander bescheid dan: „Wy en kennen Kieffelt nyet, laet hy eerst attestatie brengen „van de stadt Antwerpen, hoe hy daervandaen gescheyden is”.

Was dergelijke houding van de burgemeesters, die aan den gezant hadden beloofd, naar hunne beste krachten Mr. Kieffelt te zullen bijstaan, reeds onwaardig, de kroon op dit alles werd nog gezet door eene resolutie van de vroedschap met de „capiteynen van de burgerye” dd. 19 Maart 1585, waarbij bevolen werd, nota bene „achtervolgende voorgaende scryvens ende ordonnanantie van Zyne Excellentie”, dat men Bartholomeus Kieffelt, „die men verstaet tot Antwerpen uuytgeset te zijn, zal schicken „uuyt deser stede van Gorinchem, te vertrecken binnen den „tijt van vier dagen eerstcomende, op peyne van vijftich gouden „realen”. Wat beduidde zijne sommatie en waartoe diende zijn protest, zoo redeneerde men verder. De munt van Gorcum had immers op last der magistraat opgehouden te werken, de munt van Megen stond stil en de vroedschap had geen verlof gegeven het muntwerk te doen hervatten. Toezicht op stilstaande munten achtte men overbodig en de vreemdeling moest uit de stad verwijderd worden.

Toen echter deze lastige dwarskijker voor den Portugeeschen gezant was weggewerkt, besloot de magistraat van Gorcum —

het vooruitzicht van eene goede opbrengst der sleeschat stellende boven de consequentie — op 4 April 1585, dat de munt van Portugal „alhier sal continueren, midts datter goet gelt „geslagen werdt, om in geen schade ende schande te geraeken, „ende sien, oft men die muntvrouwe kan contenteren om een „gequalificeert muntmeester daerinne te stellen”.

De Prinses van Chimay, dit vernemende, zond onmiddellijk een schrijven aan de Gorcumsche regeering om ook de werkzaamheden voor zooveel de Megensche munt betreft te mogen hervatten. Na eenig onderhandelen werd dit verzoek toegestaan.

Zoo was het muntwerk weldra weder in vollen gang, ten spijt van de Staten van Holland.

Thans werd aan den procureur-generaal bij het Hof van Holland nogmaals de opdracht verstrekt, de muntvrouwen en de gezellen met behulp van de magistraat in arrest te nemen en de muntijzers als overtuigingsstukken mede naar 's-Gravenhage te brengen. Onmiddellijk vertrokken, meldde de procureur-generaal zich bij de stedelijke autoriteiten aan, doch, gelijk te verwachten was, weder tevergeefs. Slechts kon hij van de vroedschap hare medewerking erlangen om een proces-verbaal te doen opmaken, waarbij deze hare weigering werd geconstateerd. Dit stuk legde hij na zijne terugkomst op 6 Mei aan de Staten over.

Daarop zond het Hof van Holland zijn deurwaarder Snoeck naar Gorcum met de stellige opdracht de muntvrouwen aan te houden, doch ook deze afgevaardigde mocht het gewenschte resultaat niet verkrijgen. Zelfs moet een der burgemeesters zich toen hebben uitgelaten, dat hij de stad liever aan den vijand zou overgeven, dan zulk eene arrestatie te gedoogen.

Intusschen had ook Mr. Kieffelt niet stilgezeten. Het was hem gelukt, op 7 Mei 1585 eene overeenkomst te sluiten, waarbij Anna van Wissel van hare betrekking bij de munt afstand deed ten behoeve van een muntmeester. Daartoe verkoos hij Adriaen van Meerlandt uit Utrecht, nog kort geleden als deskundige voor de Gorcumsche vroedschap verschenen en van wien hem de beste inlichtingen waren verstrekt aangaande zijne „qualitez, loyaulté et souffisance”, alsmede omtrent zijne

„expérience et habilité en fait de la monnoye”. Bij het op 10 Mei geteekend contract nam van Meerlandt het muntbedrijf over, zooals dit door Anna van Wissel was uitgeoefend, en in zijn vollen omvang; onder voorwaarde evenwel, dat hij bij contrôle door de overheid van de handelingen zijner voorgangsters daarvoor niet aansprakelijk zou worden gesteld. Als prijs voor de overdracht wist Anna van Wissel te bedingen het derde deel van alle netto winst van de munt gedurende negen jaren. Eindelijk bleef ook het contract met de Megensche munt tegenover van Meerlandt van kracht.

Anna van Wissel was dus min of meer tegen haar zin uit haar bedrijf gestooten, wel is waar met behoud van een aardig pensioen, doch ontstemd, dat de zaken zoo waren gelooopen. Ten einde zich hierover eenigszins te wreken, cedeerde zij haar aandeel aan zekeren Hendrik Hanssen, oud-muntmeester te Batenburg en te Nijmegen. Deze Hanssen had kort te voren Nijmegen heimelijk verlaten met medeneming van de bus der munt en haren inhoud. Zij hoopte met behulp van iemand, die het blijkbaar met de eerlijkheid niet zoo nauw nam, toezicht te kunnen houden en pressie te kunnen uitoefenen op de werkzaamheden aan de munt, opdat niet een deel van de winst zou worden geofferd aan in haar oog overdreven eerlijkheden-principes. Van die wraakneming heeft zij echter niet lang genoten, daar zij reeds in het najaar van 1585 overleed.

Hendrik Hanssen was weldra met van Meerlandt op goeden voet en deed inderdaad meer dan het incasseeren van het hem toekomend aandeel in de winst. Zelfs schijnt het, dat hij weldra als muntmeester aan de munt is opgetreden, terwijl niet blijkt, dat van Meerlandt zijne bemoeiingen tegenwerkte of ook maar wantrouwde.

Inmiddels had Mr. Kieffelt, na den gezant van zijne werkzaamheden onderricht en van dezen de goedkeuring daarvan ontvangen te hebben, aan van Meerlandt op 22 Mei 1585 eene instructie verstrekt, welke groote waarborgen aanbod voor het voeren van een richtig beheer. Zonder nu eene malicieuze uitlegging te geven aan het beweren van den Por-

tugeeschen gezant, die zinspeelde op de persoonlijke neiging van de Gorcumsche burgemeesters jegens Anna van Wissel, was toch met haar aftreden de goede genius van het muntwerk verdwenen. Van toen af trad de magistraat krachtiger tegenover de muntindustrie op. Den 22sten Augustus 1585 werd voor de tweede maal in dit jaar de sluiting van de beide munten bevolen en op 29 Augustus werden de stempels van de Megensche munt aan de Prinses van Chimay teruggezonden.

Deze strenge maatregelen werden echter niet lang gehandhaafd. Op 9 November 1585 kwam er eene overeenkomst tot stand tusschen de muntmeesters van de Portugeesche en van de Megensche munt, waarbij tusschen hen een soort maatschap werd aangegaan. In het opgemaakte contract werd de administratie der beide munten intern en tegenover elkander nauwkeurig omschreven. Onder toevoeging van eene arbitrale clausule werd vastgesteld, dat deze overeenkomst voor den tijd van één jaar zou geldig blijven.

Naar het schijnt, was dit contract het gevolg van voortdurende geschillen tusschen van Meerlandt — die door Mr. Kieffelt en den Portugeeschen gezant voor een eerlijk man werd gehouden — en zijne collega's, die minder nauwgezet bleken te zijn. Door tusschenkomst van de burgemeesters gesloten, was er tevens voor gezorgd, dat de voordeelen, welke de stad uit de beide munten trok, ook voor den duur van dit contract te haren behoefte waren gestipuleerd. Het officieele stuk werd ter goedkeuring gezonden aan Mr. Kieffelt, die zijne beslissing dienaangaande opschortte totdat hij zou zijn teruggekeerd van een voorgenomen bezoek aan den in Engeland vertoevenden Koning Antonio van Portugal.

Nog bleek deze onderlinge contróle onvoldoende, want voortdurend werden door de beide munten tal van minwaardige geldstukken in circulatie gebracht, terwijl ook de handel in gouden en zilveren voorwerpen — hoewel verboden — door de collega's van van Meerlandt niet werd versmaad.

Het voorjaar van 1586 leverde weinig nieuws op. In de maanden Januari en Februari werden in groote hoeveelheden

munten geslagen, die het bedrijf vruchtdragend deden zijn. Den 7^{den} April komt Mr. Kieffelt met den nieuwbenoemden gezant, Don Antonio de Brito Pimentel, na zijn terugkeer uit Engeland te Gorcum aan. Drie dagen later compareeren zij met Anthonie van Gendt, als commissaris van de Portugeesche munt, op het raadhuis. De gezant verzoekt namens zijn souverain, dat nu eindelijk de bus, waarin zich de buspenningen van Hendrik van Velthuyzen en zijne weduwe bevonden, zou worden geopend, om officieel te kunnen controleeren, op welken voet er tot nu toe was gewerkt. Aldus geschiedde ten overstaan van een deskundige als essaieur en uit het opgemaakte proces-verbaal van deze opening en dit onderzoek — hetwelk meerdere dagen duurde — bleek, dat deze penningen hetzij in gewicht, hetzij in allooi, afweken van den voorgeschreven muntvoet. Neemt men nu in aanmerking, dat aan de buspenningen opzettelijk meer zorg was besteed, dan aan de muntstukken, die voor de circulatie bestemd waren, en dat deze laatste vaak van zoo slecht gehalte bleken, dat men ze niet wilde aannemen of dat men ze bij de munt terugbracht, dan kan men eenigszins nagaan, welke grove winsten door de muntmeesters werden gemaakt.

Adriaen van Meerlandt profiteerde van deze gelegenheid en verzocht, ook de buspenningen, die door hem waren geslagen, te doen onderzoeken. Aldus geschiedde op 17 April. Het bleek overtuigend, dat zijn werk zuiver en op den juisten voet geslagen was. Om nu verder het aandeel van ieder der muntmeesters in het afgeleverde werk te kunnen vaststellen — hetgeen blijkbaar niet kon geschieden door productie van andere buspenningen — verzocht de gezant aan van Meerlandt en aan van Everdingen inzage van de boeken der Portugeesche en der Megensche munt. Van Meerlandt voldeed onmiddellijk aan dit verzoek; van Everdingen deelde echter mede, dat hij de Prinses van Chimay van het verlangen van den gezant zou verwittigen en haar welmeenend zou vragen.

Hoewel van Everdingen aan het verzoek tot openlegging zijner boeken niet had voldaan, begon Mr. Kieffelt namens den

gezant, in afwachting van meerdere zekerheid, bij schepenen met een protest tegen den veel te lagen voet, waarop de penningen van van Velthuyzen en zijne weduwe geslagen waren, en tegen de eigendunkelijke wijze, waarop door hen buiten alle contrôle was gewerkt. Reinier Scherff, de schoonzoon van wijlen Anna van Wissel, die, naar het schijnt, zich nooit met het muntwerk had bemoeid, gevoelde zich, als vertegenwoordigende hare erfgename, genoopt, daartegenover van zijne belangen bij akte van protest te doen blijken. Hij beriep zich op eene overeenkomst van Pierre Dor met de stad gesloten, ingevolge welke alle geschillen over de opening van de bus moesten worden aanhangig gemaakt voor burgemeesters en muntverstandigen. Vervolgens deed hij den Portugeeschen gezant, die te Gorcum vertoefde, voorloopig gijzelen, terwijl hij hem sommeerde om de afrekening, die tot verantwoording moest dienen, goed te keuren of wel zijne bezwaren daartegen in te brengen ter plaatse waar zulks behoorde.

De gezant deed Scherff weten, dat hij niet voor eenige stedelijke overheid kon terechtstaan, doch slechts voor „Zijne Excellentie”, en terwijl hij de ongewettigde schending van het volkenrecht, moest verdragen bij gebrek aan krachtige middelen om er zich tegen te verzetten, protesteerde hij op 24 April tegen alle handelingen van de familie van Velthuyzen en eischte hij vergoeding voor verblijfkosten te Gorinchem.

Den volgenden dag, 25 April 1586, diende de door Scherff aanhangig gemaakte procedure voor het college van de wet. Hij verzocht algeheele beëindiging van het busonderzoek. De gezant deed aan schepenen zeggen, dat hij vóór de onderteekening van de afrekening nog een onderzoek wenschte van onpartijdige deskundigen uit Dordrecht of Utrecht. Met dat onderzoek nam Scherff genoegen en zoo eindigde deze twist met de veroordeeling van partijen in hunne „goetwillige overgiften”. De gijzeling werd opgeheven en Scherff verklaarde, hangende dit onderzoek de stad niet te zullen verlaten. De gezant kon echter niet langer te Gorcum blijven; de notaris Anthonie van Ghendt zou in deze zaak voor hem als gemachtigde optreden.

In den zomer van 1586 was de stad in rep en roer. Het was „een yegelijcken notoir ende kennelijck”, dat er bij notaris van Ghendt hooge gasten waren. Van mond tot mond ging het gerucht en zoo nu en dan konden de Gorcumsche burgers zich de visu overtuigen van de aanwezigheid der aanzienlijke vreemdelingen. Wat was het geval?

De gezant had aan de Gorcumsche magistraat geschreven, dat de Prinses van Chimay haren muntmeester zou hebben ontslagen en dat zij de maatschap met de muntmeesters van de Portugeesche munt had opgezegd; hij wenschte, dat de stempels van deze munt nu aan notaris van Ghendt zouden worden ter hand gesteld. De magistraat, van die opzegging geheel onkundig, verzocht den gezant om over te komen, ten einde de belangen van de munt te bespreken.

En zoo geschiedde het, dat er hoog bezoek kwam in de stad: niet alleen van den gezant; ook de Prins Don Emanuel van Portugal nam zijn intrek bij den gemachtigde. Behalve het zooeven vermeld onderzoek had hunne komst nog een ander doel. Zekere Jan Gijsbrechtsz. werd meer dan eens door den Prins ontboden en de gezant de Brito Pimentel voerde met dezen man langdurige gesprekken in 't latijn. Weldra bleek, dat hem „door consent ende raet van den jongen Prince Don „Emanuel” het muntmeesterschap van de Portugeesche munt werd aangeboden, onder voorwaarde, dat hij „Syne Majesteyt „soude verstrecken ofte verschyeten opten toecomende sleeschat „de somma van dusent ofte” — Jan Gijsbrechtsz. mocht eens schrikken — „ten minste seshondert guldens eens”. Eene verkapte speculatie dus. Jan Gijsbrechtsz. beet echter niet toe: van Meerlandt was immers muntmeester, het ware onrecht, hem zonder reden te ontslaan! Intusschen, hij hield zich aanbevolen voor het waardijnschap van deze munt en hoopte daarvan zoo mogelijk eene behoorlijke commissie te erlangen. Met een zuurzoet lachje beloofde de gezant hem bij Zijne Majesteit voor dat ambt te zullen aanbevelen.

Nadat het den hoogen bezoekers gebleken was, dat zij in alles échee geleden hadden — immers van het verhaaltje omtrent

de Megensche munt bleek geen woord waar te zijn — verdwenen zij, gelijk zij waren gekomen.

Zoo naderde de termijn, waarop het voor één jaar gesloten contract met de stad Gorcum zou ophouden verbindend te zijn. Ten verzoeke van de gezamenlijke muntmeesters werd echter op 1 Augustus 1586 dit contract hernieuwd. Typisch voor de almacht der steden in deze dagen is de volgende clause: „dat „sooverre van den procureur-generael ofte anderen van den „Hove ofte anderssins empeschement ofte indracht aen hare „persoon ofte werck in de munte geschiede, zullen mijn eer- „baren heeren voorsz. (dat zijn de burgemeesters) dien van der „munten, dien dat aengaen moechte, daerinne beschermen ende „voorstaen”. Aldus bekrachtigden de burgemeesters door hunne handteekeningen eene verklaring om c. q. verzet te doen tegen de wettig gestelde machten in de rechtmatige uitoefening van hun gezag. Bij voorbaat werd nog hieraan toegevoegd, dat indien de hooge overheid de sluiting van de munt vorderde met zoodanige klem, „dat de burgemeesteren ofte magistraet deeser „steede in haer vermoghen niet en waere 'tzelve te resisteren „ofte wederstaen, mer souden moeten obedieren”, de stad de muntmeesters zou schadeloos stellen. Dit contract kon stilzwijgend worden verlengd en is nog minstens twee jaren in stand gebleven.

Kort na het sluiten van deze overeenkomst verscheen het welbekende plakkaat van 4 Augustus 1586, dat sedert de Unie van Utrecht voor het eerst orde in het algemeene muntwezen zou brengen. Deze nieuwe muntordonnantie wekte de verontwaardiging van de Gorcumsche vroedschap. In art. 5 van dit plakkaat werd namelijk gezegd, dat de te Gorcum geslagen penningen vervalscht waren en dus voor biljoen werden verklaard, terwijl art. 8 de Gorcumsche munt noemde onder de hagemunten, welker muntspeciën buiten de circulatie moesten worden gehouden. Eenstemmig besloot zij op 4 October 1586 aan de Staten van Holland te verzoeken, de „intencie van 't plac- „caet der munte” in hunne vergadering te doen „repareren” en

wel „tot conservatie van de eere ende reputatie van die van „Gorcum”. De Staten van Holland verklaarden zich hiertoe niet bevoegd en verwezen de verzoekster naar de Staten-Generaal of naar den Raad van State, onder waarschuwing evenwel, dat zij voorloopig aan het plakkaat, zooals het daar lag, gestreng de hand zouden doen houden.

Thans breekt eene periode aan, waarin de gegevens omtrent de geschiedenis der munt zeer schaars zijn. Adriaen van Meerlandt had zijn muntmeesterschap neergelegd en was reeds in 1586 naar Utrecht vertrokken. Naar alle waarschijnlijkheid had Johan van Everdingen in den voorzomer van 1587 zijn munt naar Megen overgebracht, immers wij vinden vermeld, dat in 1588 sedert eenigen tijd te Megen munten werden geslagen. Als muntmeester te Gorcum wordt later vermeld Adriaen van Nuelandt, werkzaam bij de Portugeesche munt, en het is waarschijnlijk, dat toen vier muntmeesters aan het hoofd van deze munt hebben gestaan.

Het muntwerk bleef geheel op bedrog gebaseerd. In het laatst van 1587 werden bezendingen valsche munten uit Gorcum gezonden aan zekeren Egbert Cloot te Amsterdam. In een brief, die door een te Dordrecht wonend tusschenpersoon aan Hendrik Hanssen was bezorgd, vraagt Cloot opgave van de prijzen, waarvoor die munten konden worden in circulatie gebracht, iets wat niet noodig zou zijn, indien de munten echt waren geweest. Na een onderzoek, te dezer zake door de Dordtsche muntgeneraals ingesteld, kwamen deze tot de overtuiging, dat de sluiting van de Gorcumsche munt hoog noodig was, terwijl ook bleek, dat magistraatspersonen aan de fraude medeplichtig waren en zich dus strafschuldig hadden gemaakt. Deze laatste conclusie durfde de Raad van State echter nog niet aan, terwijl ook tot het sluiten der munt geene stappen werden gedaan.

Voorshands werden op 18 Januari 1588 de Dordtsche muntgeneraals Slooten en Bruynzeels naar Amsterdam gezonden, om zich omtrent het in omloop brengen van valsch geld te informeeren en zich te dien einde in verbinding te stellen met

de Amsterdamsche overheid. Het onderzoek, hoezeer met ijver aangevangen, bleef vruchteloos, tot groot verdriet van den Raad van State en van de Staten-Generaal, want de circuleerende hoeveelheid valsche munt nam steeds grootere afmetingen aan. Zoo vindt men vermeld, dat één vrouw in drie maanden tijds achttienduizend minwaardige guldenstukken uitgaf. Het geheele land, zoo waarschuwd de deskundigen, zou „als met een kanker „doorgeten en geïnfecteert” worden. Edoch . . . ook de Amsterdamsche regeering weigerde mede te werken.

Zoo bleef de toestand, totdat op den 4^{den} Juli 1588 de Staten-Generaal besloten, dat alle officieele en andere vergunningen, gegeven aan vreemde machthebbenden, zooals die aan den Koning van Portugal en aan de Prinses van Chimay, definitief werden ingetrokken. De vroedschap van Gorcum werd hiervan in kennis gesteld en het schijnt, dat zij toen werkelijk de munt heeft doen sluiten. Maar trots alle bevelen waagde zij het op 7 Februari 1589 nogmaals vergunning te verleenen om het muntwerk te hervatten „ende dit geduerende soe lange als men „’tselve can houden staende”.

In de Staten-Generaal was intusschen eene nieuwe regeling van het muntwezen aanhangig gemaakt en terwijl de quaestie ernstig werd behandeld, verslaptte het toezicht op de hagemunten, die dapperder en ijveriger dan ooit misbruik maakten van de omstandigheden.

Eindelijk ten gevolge van vernieuwde vertoogen der muntgeneraals schoven de Staten-Generaal zich den last van den hals door op 7 December 1589 aan den Raad van State op te dragen, over te gaan tot opheffing van muntwerkplaatsen als die te Gorcum.

Om dit dreigend gevaar af te wenden zond de Gorcumsche vroedschap eene commissie naar den Raad van State, doch desondanks werd de sluiting van de munt gelast en aan de gecommiteerden opgedragen, dit bevel over te brengen aan hunne lastgevers. Het eenige succes, dat de commissie had kunnen verkrijgen, was een door de Staten van Holland „at „abundantem cautelam ende tot meerder versekeringe”, dus

eigenlijk overbodig pardon voor de „gepretendeerde foute van „de authorizatie, die questieux was”.

Hoezeer de Gorcumsche vroedschap ook protesteerde tegen de definitieve sluiting harer munt en zij die inrichting nog eenmaal in werking stelde ondanks alle tegenbevel; met hoeveel kracht zij zich verdedigde tegen de zware beschuldigingen van de Dordtsche muntgeneraals, toch moest zij ten slotte den strijd opgeven en besloot zij op 20 Februari 1591 na langdurige beraadslaging, „dat men de munte binnen deser stede t'eenemaal zal casseren, af ende te nyet doen, gelijk dezelve by „desen gecasseert ende te nyet gedaen wordt, sonder van nu „voortaan meer te munten in eeniger manieren.”

Ik heb gemeend in de geschiedenis van de Gorcumsche munt een beeld te vinden van de verhouding der steden tot de regeeringscolleges en van die colleges onderling. Merkwaardig is het feit, dat de drang, op de Gorcumsche autoriteiten uitgeoefend om het muntwerk te doen ophouden, tot 1586 uitsluitend is uitgegaan van de Staten van Holland en dit college na het tot stand komen van de muntordonnantie van dat jaar zich nagenoeg geheel daarbuiten heeft gehouden. Ook is nog teeknend voor de toenmalige staatsinrichting de wisselende bemoeiingen van den Raad van State en van de Staten-Generaal. Zij geven blijk van de onbeholpen regeeringspractijk dier dagen en toonen aan, dat de raderen van de staatsmachine nog niet voldoende in elkander grepen om die machine zonder schrijnen te doen gaan.

MR. L. M. ROLLIN COUQUERQUE.

De Duitſche Koopman te Dordrecht.

1358—1360, 1388—1392.

Een handelsboycot in de veertiende eeuw.

De betrekkingen van het graafſchap Holland met de ſteden, die in den loop der dertiende eeuw het Hanzeverbond hebben gevormd, zijn van den aanvang af en nog lang daarna zeer vriendschappelijk geweest. Dat lag in den aard der dingen. Een terrein, waar de wederzijdsche belangen op elkander konden botsen, was er vóór de vijftiende eeuw nog niet. De kleine, in den loop der dertiende eeuw onder den ſchuts der graven opgekomen en in de volgende eeuw door handel en bedrijf tot bloei geraakte Hollandsche ſteden konden slechts winnen bij een vriendschappelijke verhouding tot, welhaast een aansluiting bij den machtigen ſtedenbond, aan wier ruime privilegiën zij daardoor deel verkregen. Zij voeren met hun koggen naar de Ooſtzee en haalden van daar het benoodigde graan en hout ¹⁾. Wederkeerig bezochten de Ooſterlingen de Hollandsche en Zeeuwsche havens, brachten daar hun producten en ruilden

¹⁾ In 1248 werd een Amſterdamsche kogge in de haven van Lübeck aangehouden. Vgl. Amſterdam in de Zeventiende Eeuw. H. Brugmans, Handel en Nijverheid, blz. 9 vlg. In 1277 waren de Dordtsche kooplieden gewoon de Ooſtersche landen te bezoeken. Vgl. Van Rijswijk, Geſchiedenis van het Dordtsche ſtapelrecht, blz. 18.

daarvoor andere koopwaren in. Het was een vreedzaam verkeer, dat nog tot geen scherpe concurrentie kon leiden en dus alle conflicten, economische en daardoor ook staatkundige, uitsloot. Holland en Zeeland hadden het grootste belang bij een vrije en veilige vaart naar het Oosten, een voorrecht, dat alleen de Hanze hun kon verleen: de vijandschap of ook maar een onwelwillende houding van den machtigen bond zou hun duur te staan zijn gekomen. Omgekeerd waren de Hollandsche en Zeeuwsche steden nog van te weinig beteekenis om voor de Hanze gevaarlijke concurrenten te zijn. Eerst in de vijftiende eeuw, toen de handel in deze landen verder zijn wieken uitsloeg dan de Oosterlingen lief was, eerst toen kwam Holland met de Hanze in een scherp conflict.

De Hanze is meer gegroeid dan gesticht. Lang voordat er een officieele band tusschen de Noordduitsche steden bestond, werkten zij samen in gemeenschappelijke richting. Vandaar, dat in Holland reeds privilegiën aan Duitsche kooplieden werden toegekend, voordat er sprake was van de Hanze. Die privilegiën werden hun verleend door de laatste graven van het Hollandsche en door die van het Henegouwsche huis, die in den regel de belangen hunner steden, vooral tegenover het buitenland, naar eisch wisten te behartigen.

Bepalen wij ons tot Dordrecht. Vooreerst omdat deze stad de oudste en eerste koopstad van het graafschap was en daardoor ook het meest in de betrekkingen tot het Noorden op den voorgrond treedt ¹⁾, maar ten andere ook, omdat Dordrecht in ons verhaal de voornaamste plaats zal innemen. Eerst in de tweede helft der dertiende eeuw was Dordrecht een handelsstad van beteekenis geworden. Allerlei voorrechten vielen de stad ten deel: van allerlei tollën werd zij vrijgesteld ²⁾. In 1299 verkreeg zij van graaf Jan I het befaamde en veelbestreden

¹⁾ Ten minste in den eersten tijd. In de 14de eeuw werd zij al meer en meer overvleugeld door Amsterdam, dat sedert 1316 bij Holland was gekomen. Vgl. Van Rijswijk, Geschiedenis van het Dordtsche stapelrecht, blz. 11.

²⁾ t. a. p. blz. 14 vlg.

stapelrecht ¹⁾, in 1338 van Willem IV het Maasrecht, niet minder voordeelig voor de stad dan het eerste privilege ²⁾. Blijkbaar is het de bedoeling der opvolgende Hollandsche graven geweest Dordrecht tot de groote handelsstad, de commercieele stapelplaats van hun graafschap te maken. Dat streven spreekt ook duidelijk uit de voorrechten, die aan de Oostersche kooplieden werden geschonken. In 1243 verleende Willem II aan de kooplieden van Lübeck en Hamburg vrijgeleide in zijn land en regelde hij voor hen de tolrechten te Geervliet ³⁾. Twee jaren daarna bevestigde hij dat privilege uitdrukkelijk in een brief aan Lübeck ⁴⁾; in 1249 doet zijn broeder Floris hetzelfde ⁵⁾. In 1252 wordt datzelfde voorrecht aan Bremen en Soest verleend ⁶⁾. Van Dordrecht is hier nog geen sprake: maar dat van deze Duitsche kooplieden eenige de Merwestad hebben bezocht, is wel aan te nemen. Dat zij het in 1266 deden, staat in ieder geval vast: in dat jaar toch schrijft Dordrecht aan Hamburg, dat het de Hamburger kooplieden binnen zijn muren en zelfs daarbuiten naar vermogen zal beschermen ⁷⁾. Uitgebreide privilegiën werden in 1277 door Floris V aan Hamburger burgers en kooplieden verleend, zoo zij Dordrecht mochten bezoeken ⁸⁾. Uit de tollijsten van 1287 blijkt dan ook, dat Oostersche waren te Dordrecht werden ter markt gebracht ⁹⁾. In 1298 breidde Jan I de door zijn vader aan de Hamburgers geschonken voorrechten ook over de Lübeckers uit ¹⁰⁾. Eindelijk gaf Jan II het ruimste privilege: hij stond in 1300 aan alle kooplieden uit Engeland, Brabant, Vlaanderen en Deutschland een vrijgeleide naar Dordrecht toe ¹¹⁾.

Op dezen weg gingen zijn opvolgers voort: duidelijk komt

¹⁾ t. a. p. blz. 24 vlg. ²⁾ t. a. p. blz. 35 vlg.

³⁾ Hansisches Urkundenbuch I, N°. 331.

⁴⁾ t. a. p. I, N°. 337.

⁵⁾ t. a. p. I, N°. 373. Het privilege is in 1269 en 1270 door Floris V (t. a. p. I, N°. 669 en 680) en later door zijn opvolgers bevestigd.

⁶⁾ t. a. p. I, N°. 438, 445.

⁷⁾ t. a. p. I, N°. 622.

⁸⁾ t. a. p. I, N°. 802.

⁹⁾ t. a. p. I, N°. 1033.

¹⁰⁾ t. a. p. I, N°. 1276.

¹¹⁾ t. a. p. I, N°. 1333.

het streven der graven uit om den handel met de Hanzesteden te Dordrecht te centraliseeren. In 1313 schonk Willem III aan alle Duitsche kooplieden, die met volle lading de Maas tot Dordrecht opvoeren, volledige tolvrijheid ¹⁾. In 1316 bevestigde en vermeerderde de graaf de rechten der Lübecksche kooplieden in zijne landen: het is zeker niet toevallig, dat juist Dordrecht van dezen brief aan Lübeck een transsumpt geeft ²⁾. Kort daarna schijnt de Duitsche Koopman des graven toorn te hebben opgewekt: ten minste in 1319 wordt de hem geschonken tolvrijheid weer ingetrokken en wordt hij onderworpen aan den tol, die door de Lübeckers moet worden betaald ³⁾. Het schijnt dus, dat reeds vóór dien tijd de kooplieden van deze stad de tolvrijheid niet hebben genoten, hetzij zij, wat niet aannemelijk is, niet onder de Duitsche kooplieden werden gerekend, hetzij zij, wat eerder is aan te nemen, reeds vroeger van de aan deze toekomende voorrechten waren beroofd. Van de tolvrijheid is sedert geen sprake meer. Maar in 1338 verwerft Dordrecht van Willem IV het zoogenaamde Maasrecht bij een voorrechtsbrief, waarbij werd voorgeschreven, „dat alle cogghen ende scepe, die in die Maese van Oestlant comen of comen sullen, dat sij met hueren ghehelen laste sonder ontladen tote Dordrecht comen ter hoghester maerct huer goed aldaer te vercopene” ⁴⁾. Twee jaren daarna nam Willem IV, wiens naam men in deze economische aangelegenheden meer aantreft dan men naar zijn krijgszuchtigen aard zou verwachten, de kooplieden van Pruisen en Westfalen onder zijne bescherming, verlaagde voor hen den tol te Dordrecht en schonk hun vrijheid van scheepvaart op de Maas en waarborgen tegen aanhouding, beschadiging en stranding van koopmansgoederen ⁵⁾: dit privilege werd het volgende jaar nog uitdrukkelijk door hem bevestigd ⁶⁾. In 1344 werd het Maasrecht uitgebreid tot alle schepen, die de Maas binnenvoeren, behalve

¹⁾ t. a. p. II, N°. 232. Uit dit privilege is later het bekende Maasrecht ontstaan.

²⁾ t. a. p. II, N°. 276 en 278. ³⁾ t. a. p. II, N°. 340.

⁴⁾ t. a. p. II, N°. 623.

⁵⁾ t. a. p. II, N°. 658.

⁶⁾ t. a. p. II, N°. 674.

dië zich naar Vlaanderen begaven ¹⁾). Ontduiking van deze verplichting was gemakkelijk genoeg. Het verwondert ons niet, te vernemen, dat Willem V, waarschijnlijk op verzoek van Dordrecht, den brief van 1344 in 1355 bekrachtigde en zelfs verscherpte: iedere overtreding werd met verlies van schip en goed bedreigd, waarvan een vierde aan Dordrecht werd toegewezen ²⁾).

Duidelijk blijkt uit dat alles, hoezeer Dordrecht door de Hollandsche graven veelal ten koste der andere steden met allerlei handelsvoorrechten is begunstigd. Het lag dus voor de hand, dat, toen er ernstige conflicten tusschen den graaf van Vlaanderen en de Hanzesteden uitbraken en er kans bestond, dat het Hanzekantoor uit Brugge zou worden verplaatst, de Hollandsche vorst zijn best deed Dordrecht daarmee te doen begiftigen. Wij zullen zien, hoe dat ten minste tijdelijk is gelukt.

Brugge was in de veertiende eeuw de groote handelsmetro-pool van West-Europa. De stad was, evenals later Antwerpen en in de zeventiende eeuw Amsterdam, de brug, waarop Noord- en Zuid-Europa elkander ontmoetten in economisch verkeer. Daar brachten de Italianen de producten van hun eigen land zoowel als van het Oosten. Daar verschenen Spaansche kooplieden met hun zoo gezochte koopwaren. Daar brachten Franschen de voortbrengselen van hun land ter markt. Daar kwamen Engelschen hun wol aanbieden. Daar kon men zich de zoo gezochte Vlaamsche lakens, producten van een wereldberoemde nijverheid, verschaffen. Daarheen trokken ook de kooplieden uit het Noorden en Oosten, uit Zweden, Noorwegen, Denemarken en Noord-Duitschland eensdeels om hun eigen waren te slijten, anderdeels om zich de gewenschte voortbrengselen van het Zuiden aan te koopen. Geen wonder dus, dat wij hier van oudsher Duitsche kooplieden vinden gevestigd. Naar den aard van den tijd vereenigden zij zich tot een genootschap, tot een hanze. Wanneer dat is geschied, is niet bekend en waarschijnlijk ook niet vast te stellen: evenals het gelijknamige stedenverbond is deze hanze

¹⁾ t. a. p. III, N°. 41.

²⁾ t. a. p. III, N°. 324. Vgl. verder over het Maasrecht, Van Rijswijk, a. w. blz. 35 vlg.

meer ontstaan dan gesticht. Zeker is het intusschen, dat het genootschap reeds in 1252 bestond ¹⁾.

Het is bekend, dat de Hanze is ontstaan uit de samenwerking van twee factoren: de stedebonden in Noord-Duitschland, in het bijzonder die der Wendische steden, aan den eenen en de vereenigingen van Duitsche kooplieden in het buitenland aan den anderen kant. Zoo werd het genootschap te Brugge een filiaal, een opslagplaats, een kantoor, een stapelplaats van de Hanze. Het oudst bekende reglement is van 1347 ²⁾, maar reeds daaruit blijkt, dat het kantoor veel vroeger moet hebben bestaan. Hier was weldra een der groote buitenposten van de Hanze gevestigd: de andere vond men te Nowgorod, Bergen en Londen.

Het kantoor te Brugge was zeker het gewichtigst der buitenkantoren: vandaar dat de Hanze met geen der andere voortdurend zooveel te doen heeft gehad als met het Vlaamsche. De omstandigheden leidden er toe. Te Londen en te Bergen en nog in veel hoogere mate te Nowgorod waren de Hanzeaten uiterst gewenschte gasten, die daar koopwaren brachten van verre landen, waarvan men anders allicht verstoken zou zijn gebleven. Het lag voor de hand, dat men zulke kooplieden niet door een straffe behandeling kon bemoeilijken, nog veel minder een poging doen hen te weren. Integendeel werden zij aangelokt en door privilegiën tot blijven en terugkeeren genoodigd. Het is waar, ook daar bleef strijd soms niet uit: ook daar openbaarde zich soms een antipathie tegen de niet altijd even voorkomende vreemdelingen; ook daar moest de Hanze zich soms beperking van haar rechten laten welgeyallen; maar ten slotte bleef zij daar toch meesteres van handel en verkeer. Hoe geheel anders was de toestand in Vlaanderen. In het rijke, weelderige Brugge, waar de kostbaarste koopmansgoederen van

¹⁾ Koppmann, Vom Kontor zu Brügge. Hansische Geschichtsblätter II, (1872), 79 vlg. Berg, De Nederlanden en het Hanzeverbond, 72 vlg. doet het te laat beginnen. Dit boek, hoe verdienstelijk ook in zijn tijd (1833), heeft thans, nu zoo veel betreffende de geschiedenis der Hanze zoo uitnemend is gepubliceerd, een geheele omwerking dringend noodig.

²⁾ Hanse Recesse I, N°. 143.

alle hemelstreken werden aangevoerd, behoefde men de Duitsche kooplieden niet naar de oogen te zien. Wel zag men deze mannen, die voor de Noordelijke markten hier hun inkoopten kwamen doen, gaarne in de hallen en op de markten, maar in de groote menigte koopers en verkoopers namen zij niet zulk een breede plaats in als elders, waar zij schier een monopolie genoten. Daarbij kwam, dat de Noord-Duitschers in beschaving vrij wat ten achter stonden bij de Vlamingen, zoodat deze met een zekere minachting op gene neerzagen. Geen wonder dus, dat de Hanze te Brugge niet zoo grif als elders voorrechten verkreeg, ze na de verkrijging niet altijd zag handhaven en zich zoo soms tot uiterste maatregelen genoodzaakt zag, om haar wenschen te kunnen doordrijven.

Zulke uiterste maatregelen waren het dreigen met heengaan uit Brugge, ten slotte het heengaan zelf. Herhaaldelijk is de spanning tusschen den graaf van Vlaanderen en de Hanze zoo groot geweest, dat het kantoor tijdelijk uit Brugge moest worden verplaatst. Zoo was het van 1280 tot 1282 te Aardenburg gevestigd ¹⁾. Van 1307 tot 1309 vinden wij de Hanze nogmaals tijdelijk daar gehuisvest ²⁾. Sedert bleef de vrede ruim een halve eeuw bewaard. Toen kwamen er nieuwe zwaarigheden. In 1351 beklagden de Duitsche kooplieden zich bij burgemeesteren, schepenen en raad van Brugge over de herhaalde schending hunner privilegiën ³⁾. Daar hun geen voldoening werd gegeven, brachten zij de zaak voor den Hanzedag, die den 6^{den} Januari 1352 te Lübeck werd gehouden ⁴⁾. Daar werd besloten het Brugsche kantoor te machtigen tot de verplaatsing over te gaan, zoo door Brugge aan de grieven niet werd tegemoet gekomen ⁵⁾. De bedreiging hielp: aan den Duitschen Koopman werd vergund te Brugge een eigen waag te hebben ⁶⁾. Daardoor en mogelijk

¹⁾ Koppmann, t. a. p., 84 vlg.

²⁾ t. a. p., 87.

³⁾ H. R. I, N°. 158, 159, 160, 161. Het scheen mij onnoodig in dit verband deze grieven nader te detailleeren: zij zijn in de stukken te vinden.

⁴⁾ t. a. p. blz. 81 vlg.

⁵⁾ t. a. p. I, blz. 81 vlg.; N°. 163 vlg. ⁶⁾ t. a. p. I, N°. 167.

ook door andere, ons onbekend gebleven concessiën werd de vrede weer hersteld. In ieder geval vernemen wij in de eerstvolgende jaren weinig van moeilijkheden. Wanneer in 1356 afgevaardigden der Hanze naar Brugge gaan, is het om de inrichting van het Duitsche kantoor zelve te regelen, niet om hun grieven bij de Brugsche regeering te bepleiten en op herstel daarvan aan te dringen ¹⁾. Maar al spoedig daarna kwamen er nieuwe klachten van het kantoor te Brugge.

In 1357 zond Lübeck een raadsheer naar Brugge om zich bij burgemeesteren, schepenen en raad te beklagen over nieuwe schending der aloude vrijheden en privilegiën van den Duitschen Koopman. Den 12^{den} Januari 1358 schrijft dan Brugge aan Lübeck en de andere steden, dat in overleg met den graaf en de andere Vlaamsche steden gezanten zijn benoemd om te Lübeck alle gewenschte genoegdoening en zekerheid voor de toekomst te geven ²⁾. Ten gevolge van de gespannen verhoudingen in Vlaanderen zelf is van dat gezantschap evenwel niets gekomen ³⁾. Het was trouwens ook reeds te laat. Want den 20sten Januari 1358 besloot de Hanzedag, te Lübeck vergaderd, den economischen banvloek over Vlaanderen uit te spreken: alle handel en verkeer met Vlaanderen werd aan de verbonden steden verboden; tegen alle overtreders van dit verbod werd gestreng straf bedreigd, voor een koopman bestraffing naar zijn stadrecht, voor een stad uitsluiting uit de Hanze: verder werd de algemeene uittocht der Duitsche kooplieden uit Vlaanderen vastgesteld op den eerstvolgenden 1 Mei ⁴⁾. Het is zeer te betreuren, dat wij over de voorgeschiedenis van dit merkwaardige besluit niet beter zijn ingelicht: al kunnen wij wel ongeveer vermoeden, wat er is voorgevallen en welke gebeurtenissen in Vlaanderen daartoe aanleiding hebben gegeven ⁵⁾, nu wij niet op de hoogte zijn van de bijzonderheden, verrast het krasse besluit der Hanzesteden ons als een plotselinge oorlogsverklaring.

¹⁾ t. a. p. I, blz. 126 vlg.

²⁾ t. a. p. III, N°. 228.

³⁾ H. U. III, blz. 166.

⁴⁾ H. R. I, N°. 212, III, N°. 13.

⁵⁾ Zie over den toenmaligen toestand van Vlaanderen, Höhlbaum in H. U. III, blz. XV vlg.

Denzelfden dag nog werd het besluit van den Hanzedag aan alle betrokken steden meegedeeld ¹⁾. Het lag evenwel voor de hand, dat aan de uitvoering vóór 1 Mei niet kon worden gedacht: ternauwernood zouden alle Hanzesteden en haar kooplieden vóór dien tijd bericht kunnen ontvangen van wat was besloten: bovendien vereischte de uitvoering van het besluit in Vlaanderen zelf tijd: een verplaatsing van een geheel koopliedengild is niet gemakkelijk door te voeren, ook al stuit men bij de handelaren zelve — gelijk het geval niet schijnt te zijn geweest, — niet op verzet. Bovendien was in het besluit van 20 Januari niet bepaald, waarheen de Deutsche Koopman zou verhuizen. Het lag voor de hand, dat hij liefst wat in de buurt bleef, eensdeels ter wille van de handelsbetrekkingen zelve, anderdeels om den terugkeer naar Brugge zoo gemakkelijk mogelijk te maken. Want van den aanvang af was het duidelijk, dat het niet de bedoeling was den stapel duurzaam buiten Brugge te houden: ware dat het geval geweest, dan zou men zich niet voortdurend met onderhandelingen met den graaf van Vlaanderen hebben ingelaten.

Maar tijdelijk of niet, thans moest het kantoor elders onder dak worden gebracht. Eens daartoe besloten, lag een verplaatsing naar Holland of Zeeland het meest voor de hand. Natuurlijk kwam een Hanzestad daarvoor het meest in aanmerking; in dat geval kon eigenlijk alleen aan Amsterdam en Dordrecht worden gedacht. Amsterdam dreef ongetwijfeld een veel belangrijker handel op de Oostzee dan de Merwestad ²⁾, maar deze lag gunstiger voor den handel met het stroomgebied van Rijn en Maas en ook dichter bij Vlaanderen. Bovendien — en dit zal wel de hoofdreden zijn geweest — nog altijd begunstigten de Hollandsche graven liever hun oudste stad dan Amsterdam,

¹⁾ H. R. I, N°. 213. Vgl. den brief van Groningen, N°. 214.

²⁾ In 1368 werd door de Hanze te Schonen een pondtol geheven van de goederen, die uit de Oostzee werden uitgevoerd. In dat jaar betaalde Kampen daaraan 445 Lübecksche mark, Amsterdam 200, Zierikzee 96, Dordrecht 74. In 1369 zijn deze cijfers: 400, 141, 83 en 48. Vgl. H. R. I, N°. 484 en 512.

dat eerst sedert een veertigtal jaren aan de grafelijkheid was gekomen. Zoo zien wij dan ook, dat Albrecht, die sedert het begin van dat jaar als ruwaard voor zijn krankzinnigen broeder Willem V was opgetreden, den 9^{den} Mei 1358 aan de Duitsche kooplieden voor hun verkeer met Dordrecht een gewichtig privilege schenkt ¹⁾: zij worden onder zijn bijzondere bescherming gesteld en verkrijgen volledige vrijheid te varen en handel te drijven: een afzonderlijk toltarief wordt voor hen vastgesteld; vrij mogen zij opvaren naar Dordrecht; daar zullen zij den verschuldigten tol betalen en verder van alle heffingen vrijgesteld zijn; voorts worden bepalingen gemaakt over de waag, de makelaardij enz. te Dordrecht. Het ligt voor de hand, dat deze privilegiën ontleend zijn aan de voorrechten, die de Hanze van oudsher in Vlaanderen genoot: immers juist omdat deze werden geschonden, verhuisde men naar Dordrecht. Aan die aan Brugge ontleende bepalingen werden dan andere toegevoegd, doordat de privilegiën, die in 1340 door Willem IV aan de Pruisische en Westfaalsche kooplieden waren verleend, nu over alle Duitsche kooplieden werden uitgestrekt.

Deze oorkonde, die door Albrecht te Dordrecht zelf in tegenwoordigheid van de heeren van IJselstein, Brederode en Wateringen en — kenschetsend voor het bestuur van Albrecht — van afgevaardigden van Dordrecht, Delft, Leiden, Haarlem, Amsterdam, Schiedam en Rotterdam is uitgevaardigd, werd den 23sten Mei door schepenen en raad van Dordrecht aan de oldermannen van het Hanzekantoor, die zich destijds daar reeds bevonden, overhandigd, waarop deze beloofden zich er naar te zullen gedragen ²⁾. Daarmede was dus wettelijk het Duitsche kantoor te Dordrecht gevestigd. Dat het er zich feitelijk reeds bevond, blijkt voldoende uit de omstandigheid, dat de oldermannen reeds den 26sten Mei aan Lübeck berichtten, dat het kantoor was gevestigd. „Vortmer wetet”, schrijven zij, „dat de steede van Dordrecht uns vrendliken enfancgen hevet ende ghe-

¹⁾ H. U. III, N°. 396.

²⁾ H. U. III, N°. 399.

hantiert in allen saken also, dat wij hebben erworven bij helpe ende bij rade van en ene privilegie van gracies des svaren tolles ende van anderen vriedheden" ¹⁾). Het blijkt dus, dat het Dordrecht zelf is geweest, dat bij Albrecht op de uitgifte van den privilegebrief met kracht had aangedrongen: dat de ruwaard daaraan had toegegeven, was niet alleen een uitvloeisel van zijn politiek om voornamelijk op de steden te steunen, maar in dit geval ook een belooning voor den dienst, dien Dordrecht hem had bewezen door hem het eerst als ruwaard te erkennen ²⁾).

Ongetwijfeld heeft men te Dordrecht de beste verwachtingen van de verlegging van het Hanzekantoor gekoesterd. Voor een deel zijn die zeker verwezenlijkt. De Duitsche koopman bracht in het vervolg de voor het Zuiden bestemde waren te Dordrecht ter markt: handel en verkeer moesten daardoor hooger opbloeien. En het kon wel niet anders, of daardoor zouden ook andere kooplieden zich genoopt gevoelen te Dordrecht te komen markten. Al ontbreken ons de bewijzen, het kan wel niet anders, of de stad moet aan de vestiging van het Hanzekantoor een toenemend marktverkeer en daarmede grootere welvaart te danken hebben gehad. Wanneer men er evenwel op heeft gerekend, dat Dordrecht langzamerhand Brugge naar de kroon zou kunnen steken, misschien wel de plaats van Brugge geheel zou kunnen innemen, dan is men bedrogen uitgekomen. Wat toch was het geval? Het spreekt vanzelf, dat Brugge zwaar leed onder het verlies van den Duitschen handel: de herhaalde pogingen, door den graaf en de stad aangewend om de Hanze te bevredigen, bewijzen dat voldingend. Maar het was toch niet te verwachten, dat met de Duitschers ook de andere nationaliteiten ³⁾ hun oude standplaats zouden verlaten, die zooveel voordeelen in ligging en anderszins bood. Voor hen was er geen enkele aanleiding

¹⁾ H. U. III, N°. 401.

²⁾ Vgl. over Albrechts politiek: Blok, De eerste regeeringsjaren van Hertog Albrecht van Beieren, 1358—1374, in Nijhoff's Bijdragen, Derde reeks, II, blz. 244 vlg.

³⁾ Buiten die der Hanze bestonden er te Brugge nog zestien andere factorijen van vreemde natiën. Vgl. Berg van Middelburg, De Nederlanden en het Hanzeverbond, 233.

Brugge te verlaten, al was het gemis van de Noordduitsche markt voor hen ook buitengewoon lastig. Zij wisten mogelijk ook wel, wat toch geen geheim kan zijn gebleven, dat de Hanze niet voornemens was voor goed Brugge te verlaten: zulk een belangrijke markt vond zij immers nergens terug. Schreef niet de Duitsche Koopman onmiddellijk na de vestiging te Dordrecht in den bovengenoemden brief van 26 Mei 1358 aan Lübeck: „Vortmer, gij heren, wetet, dat uns wol ghenoghet to Dordrecht to blivene wente to der tijd, dat gii myt den Vlaamingen alle dinck up enen guden ende moghen brenngen met juwer wisheyd” ¹⁾?

Hebben Albrecht en Dordrecht dat geweten? Waarschijnlijk wel. Maar toch hebben zij hun best gedaan het Hanzekantoor het verblijf te Dordrecht zou aangenaam mogelijk te maken. Terecht hebben zij overwogen, dat zulk een begunstiging hun nooit ten nadeele gedijen kon. Wellicht duurde het conflict met Vlaanderen zoo lang, dat de Hanze genoodzaakt was jarenlang te Dordrecht te blijven: misschien sloeg zij daar haar wortels zoo diep in den bodem, dat van verwijderen geen sprake meer kon zijn. Hoe dit zij, met alle middelen hebben zij getracht het Hanzekantoor te Dordrecht te behouden. De stad sloot te zamen met het kantoor zelf een verdrag met de gravin Mechteld van Voorne over de stichting van vuurtonnen in den mond van de Maas en tot heffing van een tonnégeld daarvoor ²⁾. Albrecht zeide de burgers van Utrecht vrij verkeer en vrijgeleide naar Dordrecht toe ³⁾.

Omtrent het verblijf van het kantoor te Dordrecht zijn wij in bijzonderheden niet ingelicht: het stadsarchief bewaart op dit punt een hardnekkig stilzwijgen. Dat een afzonderlijk gebouw voor de Hanze is gesticht of ingericht, is met het oog op het voorloopig karakter der vestiging niet waarschijnlijk. Maar bovendien: zelfs te Brugge bezat de Hanze in dien tijd geen

¹⁾ H. U. III, N°. 401.

²⁾ t. a. p. III, N°. 414.

³⁾ t. a. p. III, N°. 466.

eigen gebouw, waarin alle kooplieden met hun gevolg woning en kost hadden, waar zich de groote pakhuizen en kelders tot berging der koopwaren bevonden, waar de waag was gevestigd, waar vergaderzalen, kantoorlokalen en ook de kerk waren te vinden. Te Brugge woonden de Duitsche kooplieden in de 14de eeuw nog verspreid door de stad: pakhuizen en koophallen moesten zij van de stad of van particulieren huren; ook de waag was stadseigendom; voor hun algemeene vergaderingen werd hun de kerk der Karmelieten, voor die der oldermannen het refectorium van dat klooster afgestaan. Kerken voor hun godsdienstige behoeften vonden zij te Brugge in menigte ¹⁾).

Zoo zal de toestand ook in Dordrecht zijn geweest. Waarschijnlijk heeft de stad aan de Hanzeaten alle gewenschte medewerking verleend en werden aan hen openbare gebouwen ter beschikking gesteld. Een waag was natuurlijk aanwezig, waar de goederen der Duitschers konden worden gewogen. Voor de kerkelijke behoeften der Hanzeaten kon voldoende worden gezorgd: de Grootte Kerk ²⁾ en de St. Nicolaaskerk ³⁾ bestonden reeds: bovendien bezat Dordrecht reeds toen talrijke kloosters, wier kerken ook de Hanzeaten ten dienste stonden, en wier verdere gebouwen eveneens voor een deel te hunner beschikking konden worden gesteld: het Augustijnenklooster ⁴⁾, het Minderbroederklooster ⁵⁾ en nog eenige andere ⁶⁾. Hebben de Duitsche kooplieden, wat mogelijk is, in het reventer van het

¹⁾ Ennen, Zur Geschichte der Hansischen Häuser zu Brügge und Antwerpen. Hansische Geschichtsblätter, 1873, 42 vlg. Eerst in 1478 en volgende jaren is het Oostersche Huis te Brugge gesticht.

²⁾ Over de Grootte Kerk, gesticht misschien vóór 1100, zeker vóór 1200, zie Spoorman in Bijdr. v. d. gesch. v. h. bisdom v. Haarlem V, 1 vlg. en IV, 381 vlg., Overvoorde in Oud-Holland XVI, 212 vlg.

³⁾ Over de St. Nicolaas of Nieuwe Kerk, gewijd in 1175, zie Spoorman in Bijdr. v. d. gesch. v. h. bisdom v. Haarlem V, 37 vlg. Van Dalen, t. a. p. XXIV, 380 vlg.

⁴⁾ Over dit klooster, gesticht vóór 1284, Van Dalen, t. a. p. XXVI, 1 vlg.

⁵⁾ Over dit klooster, gesticht vóór 1250, Van Dalen, t. a. p. XXV, 186 vlg.

⁶⁾ Vgl. over andere Dordtsche kloosters, die in dezen tijd reeds bestonden: Balen, 144 vlg., Spoorman in Bijdr. v. d. gesch. v. h. bisdom v. Haarlem, VII, 440 vlg., Overvoorde. t. a. p. XXI, 49 vlg.

eerstgenoemde convent vergaderd, dan zou zich de geschiedenis op merkwaardige wijze herhalen: immers, juist drie eeuwen daarna, in 1658 vestigden onder geheel andere omstandigheden de Engelsche merchants adventurers hun zetel in het genoemde reventer.

De organisatie van het kantoor is natuurlijk dezelfde gebleven als die te Brugge. Eerst in 1347 was hier een vaste constitutie tot stand gekomen. Den 28sten October van dat jaar werd op een vergadering van de Duitsche kooplieden vastgesteld, dat zij naar de geleding der Hanze zich zouden splitsen in drie deelen, een Lübecksch—Wendisch—Saksisch, een Westfaalsch—Pruisisch en een Gothlandsch—Lijfflandsch—Zweedsch. Telken jare acht dagen na Pinksteren zou ieder deel twee oldermannen verkiezen, die met hun zessen het bestuur van het kantoor zouden vormen. Bovendien werden toen de rechten en verplichtingen van de oldermannen en van de algemeene vergadering der kooplieden vastgesteld ¹⁾. Op dezen voet bleef de organisatie te Dordrecht bestaan ²⁾. Wij vinden zelfs te Dordrecht een der oldermannen terug, die reeds in Brugge in functie was geweest ³⁾.

Het moet nog worden opgemerkt, dat niet het geheele kantoor naar Dordrecht is overgebracht, maar dat een gedeelte der kooplieden uit Brugge zich te Amsterdam hebben gevestigd, zeker in het belang van hun nering, die door de menigvuldige betrekkingen van Amsterdam met het Oosten daar beter baat kon vinden dan te Dordrecht. Het was geboden deze kooplieden in het organisch verband van het Dordtsche handelskantoor te behouden. Daarom begaf de olderman Zosendorp zich in 1358 met een volmacht van het Dordtsche kantoor naar Amsterdam, waar hij op zijn beurt weer twee oldermannen

¹⁾ H. R. I, N°. 143.

²⁾ Vgl. b. v. het stuk H. U. III, N°. 399, waar als oldermannen voor het Lübecksche deel Manegout van Zosendorp, voor het Pruisische deel Jhan van den Hove, voor het Gothlandsche deel Aelbrecht van Broeclusen voorkomen.

³⁾ Jhan van den Hove, vgl. t. a. p. blz. 181 noot 1.

benoemde, om de belangen van de kooplieden daar voor te staan. Te Amsterdam werd dus een soort filiaal van het Dordtsche kantoor gevestigd.

Slechts twee jaren is het Hanzekantoor te Dordrecht gevestigd geweest: reeds toen had de Hanze zich met Vlaanderen verzoend. Gemakkelijk was dat niet in zijn werk gegaan; langdurige onderhandelingen waren noodig geweest om de afgebroken betrekkingen weer aan te knopen. Beide partijen wenschten van den aanvang af een verzoening: vandaar, dat bijna onmiddellijk na de breuk reeds pogingen worden in het werk gesteld om daartoe te geraken. Vlaanderen kon inderdaad den in- en uitvoer der Hanze niet missen: ook de Hanze zelf leed zware schade door alle staking van den handel. Bovendien wenschte zij een spoedigen vrede, daar van den aanvang af over ontduiking van de afsluiting door Duitse kooplieden werd geklaagd; met den dag nam dat euvel toe: zoo het nog grooter verhoudingen aannam, dan zou de handelsban zijn doel missen en mitsdien de Hanze zelf zeer worden verzwakt.

De Hanze begon met haar voorwaarden aan Vlaanderen aan te bieden ¹⁾; zij werden afgeslagen. Eenige officieele gezantschappen, door den graaf en de steden van Vlaanderen naar Lübeck gezonden, bereikten hun doel niet ²⁾: evenmin konden de voorstellen, door Vlaamsche particulieren gedaan, daar ingang vinden ³⁾. Daarop stelde de Brugsche regeering in 1359 in overleg met den graaf en de gilden een concept-privilege voor de Hanze op ⁴⁾, dat door een plechtig gezantschap te Lübeck werd aangeboden. Het werd evenwel door den Hanzedag verworpen ⁵⁾. Een tweede aanbod van Brugge werd eveneens afgeslagen; de Hanze stelde integendeel nieuwe eischen ⁶⁾. Thans weigerde Vlaanderen. Nu werd in 1360 de afsluiting nog ver-

¹⁾ H. U. III, N°. 392.

²⁾ t. a. p. III, 233—235, 240—243.

³⁾ t. a. p. III, N°. 245, 246.

⁴⁾ t. a. p. III, N°. 430, 451, 452.

⁵⁾ H. R. III, N°. 244, 246, 21.

⁶⁾ H. U. III, N°. 454.

scherpt ¹⁾. Deze maatregel was noodig, daar Kampen openlijk met Vlaanderen een verdrag tot hernieuwd handelsverkeer had gesloten ²⁾. De geheele staking van den invoer van Oostersch graan deed in Vlaanderen duurte en zelfs hongersnood ontstaan. Het werd tijd, dat men tot een vergelijk kwam: het liet zich dan ook niet wachten. Den 14^{den} Juni 1360 vaardigde Lodewijk II een hernieuwd privilege ³⁾ voor de Duitsche kooplieden te Brugge uit, waarin hun rechten werden bevestigd en nog belangrijk uitgebreid. Op den grondslag van dit privilege zou de vrede worden hersteld ⁴⁾. In het begin van Augustus gingen de Vlaamsche gezanten met de nieuwe privilegiën op weg naar Lübeck ⁵⁾; den 24sten van die maand boden zij hun voorstellen daar aan de Hanze aan ⁶⁾. Zij werden aangenomen: de vrede met Vlaanderen was hersteld. De dreigende oorlog met Waldemar III van Denemarken zal de steden hebben bewogen, ten minste met Vlaanderen den economischen strijd te eindigen.

Het ligt voor de hand, dat het kantoor niet onmiddellijk Dordrecht heeft verlaten: daarvoor was tijd noodig. Wel werd aan de Duitsche kooplieden met den 29sten September 1360 weer de handel met Vlaanderen vergund ⁷⁾, maar in zoo korten tijd was het kantoor natuurlijk niet te verplaatsen en in Brugge regelmatig weer aan den gang te brengen. Wanneer het Dordrecht heeft verlaten, blijkt niet: in ieder geval werden in 1361 op de gewone wijze, d. i. acht dagen na Pinksteren, te Brugge oldermannen gekozen ⁸⁾. In den winter van 1360 op 1361 zal waarschijnlijk de Duitsche koopman Dordrecht hebben verlaten.

¹⁾ H. R. III, N°. 256.

²⁾ t. a. p. III, N°. 250, 251.

³⁾ H. U. III, N°. 494 vlg. Vgl. ook N°. 508 vlg.

⁴⁾ Vgl. uitvoeriger over dezen strijd: G. von der Osten. Die Handels- und Verkehrrsperre des deutschen Kaufmannes gegen Flandern, 1358—1360. Kiel 1889. (Kielsche dissertatie).

⁵⁾ Hun volmacht is van 29 Juli. H. U. III, N°. 512 vlg. Vgl. echter N°. 524, welk stuk van 1 Aug. is.

⁶⁾ t. a. p. N°. 527. H. R. I, blz. 167 vlg.

⁷⁾ H. U. III, N°. 530.

⁸⁾ t. a. p. III, blz. 283.

Een zware materieele schade, een even zware moreele teleurstelling voor Albrecht en Dordrecht beide. De poging, om Dordrecht in de plaats van Brugge tot de handelsmetropool van de Nederlanden te maken, was dus mislukt. Maar men wanhoopte niet. Herhaaldelijk zijn later pogingen aangewend, om nogmaals het Hanzekantoor te Dordrecht gevestigd te krijgen. Er was dikwijls kans genoeg daarvoor. In de in Vlaanderen zeer rumoerige veertiende eeuw bood de voortdurende strijd tusschen den graaf en de steden en ook tusschen deze laatste onderling den Duitschen Koopman niet zulk een rustige gelegenheid om zijn werkkraacht te ontplooien als in het belang van den handel gewenscht was. De moeilijkheden, die in 1358 tot de verplaatsing van het Hanzekantoor aanleiding hadden gegeven, herhaalden zich. Niet altijd waren de Vlaamsche autoriteiten geneigd aan de eischen der Hanze toe te geven. Reeds in 1368 kwamen er nieuwe zwarigheden. Herhaaldelijk moest graaf Lodewijk II worden aangemaand de privilegiën der Hanze te eerbiedigen. Erger was het, dat de Vlaamsche steden weigerden evenals de Hanze het verkeer met Denemarken en Noorwegen, waarmede zij nog steeds in scherpen strijd lag, af te breken ¹⁾. Deze weigering was voor de Hanze een niet geringe moeilijkheid: zonder de hulp van Vlaanderen was de economische ban tegen Waldemar III niet te handhaven, erger, werd hij eerder voor de Hanze een scherpsnijdend zwaard. Geen wonder dus, dat men ernstig dacht aan een hernieuwde verlegging van het Hanzekantoor naar Dordrecht. Daar en in Holland in het algemeen was men niet-tegenstaande de ondervonden teleurstelling de Hanze welgezind gebleven. Door de verplaatsing van het kantoor naar Brugge in 1360 waren natuurlijk de bijzondere privilegiën te Dordrecht van rechtswege vervallen: zij werden in 1363 vervangen door een nieuw, op den ouden voet van vóór 1358 ingericht privilege ²⁾; de in 1340 aan de Pruisen en Westfalingen toegekende voorrechten bleven echter aan alle Duitsche kooplieden gewaarborgd.

¹⁾ H. R. I, blz. 404.

²⁾ H. U. IV, N°. 82, 103. Vgl. ook N°. 216.

Zoo was het natuurlijk, dat de Hanze bij den nieuwen strijd met Vlaandéren weer aan Dordrecht dacht. Er waren evenwel bezwaren. In 1367 waren in Dordrecht sociale woelingen der gilden ontstaan, die naar het schijnt nog niet volledig waren gedempt: geen wonder, dat de Hanze aarzelde haar kantoor naar zulk een onrustige stad over te brengen. Dordrecht stelde evenwel de steden gerust: de stad verzekert den 26sten Mei 1368 aan de Hanzesteden, dat de rust is hersteld en wijst met trots op haar voortdurend streven den handel te bevorderen, kenbaar aan haar zorg voor de veiligheid der vaart op de Maas en haar verordeningen tot beschutting van den koopman voor bedrog en schade ¹⁾. Ook hier zien wij wederom Albrecht de belangen zijner eerste stad verdedigen. Den 9^{den} Juni belooft hij aan den Duitschen Koopman, zoo hij zijn stapel weer naar Dordrecht wil verleggen, weer de privilegiën van 1358 te zullen verleenen: hij machtigt tevens Dordrecht met de Hanze over de eventueele verhuizing onderhandelingen aan te knoopen ²⁾. Hoe de zaak verder is gelopen, is ons in bijzonderheden onbekend. Vreemd is het, dat op den Hanzedag, den 24sten Juni 1368 te Lübeck gehouden, deze aangelegenheid niet is aangeroerd. Hoe dit zij, de stapel bleef te Brugge: Dordrechts verwachtingen werden teleurgesteld.

Herhaaldelijk is er in de volgende jaren weer sprake van verlegging van den stapel van Brugge, waar de graaf van Vlaanderen en de burgerij zelf nooit ophielden de Duitsche kooplieden het leven lastig te maken en hen in hun privilegiën te verkorten. Reeds in 1370 riep het kantoor te Brugge de Hanzesteden op het te steunen in de handhaving zijner privilegiën. In de volgende jaren namen de klachten nog toe. Maar verdeeldheid in de Hanze zelf belemmerde haar voor het kantoor op te treden. Toch tastte de Duitsche Koopman te Brugge krachtiger door: hij besloot nogmaals de ongestadige stad te verlaten. Dat hielp: de Hanzedag besloot in den zomer van 1375

¹⁾ H. R. I, N°. 450.

²⁾ t. a. p. I, N°. 451.

een gezantschap naar Vlaanderen te zenden. Wat dit heeft uitgericht, is niet bekend: maar wat het ook heeft weten te bedingen, de klachten hielden niet op. Zoo scherp werd de verhouding van de Hanze tot Vlaanderen, dat graaf Lodewijk II den 11^{den} Maart 1378 overal in zijn land de Deutsche kooplieden liet gevangen nemen en hun goederen met beslag beleggen. Spoediger dan men zou hebben verwacht, kwam men echter tot een vergelijk. Maar steeds bleef de toestand in Vlaanderen voor den Koopman bedenkelijk: de oorlog van Engeland en Frankrijk, waarin ook Vlaanderen betrokken was, de woelingen in het graafschap zelf, waar weer een algemeene opstand der steden uitbrak, maakten den handel aan allerlei bezwaren onderhevig. Toen de Hanze in 1380, na tevergeefs te hebben getracht met den graaf op goeden voet te komen, met de steden tot een goede verstandhouding kwam, beval Lodewijk eenvoudig de uitzetting van alle Deutsche kooplieden wegens samenspanning met zijn vijanden, de steden. Men zou veronderstellen, dat aan dat bevel is voldaan en dat dus de Hanzeaten elders een goed heenkomen zullen hebben gezocht: dat schijnt evenwel niet te zijn geschied: in de steden trouwens bezat de graaf zoo goed als geen gezag meer ¹⁾.

Maar weldra werd de toestand der Hanzeaten nog bedenkelijker: den 27sten November 1382 versloeg graaf Lodewijk de steden bij Rosenbeke: het geheele land behalve Gent was weldra in zijn macht. Zwaar moest de Hanze dat ondervinden: al haar koopmansgoederen werden verbeurd verklaard en konden eerst tegen hooge prijzen weer worden ingelost.

Geen wonder, dat in Holland de wensch levendig werd zijn profijt te doen met de moeilijkheden, waarin de Hanze te Brugge verkeerde. Op den Hanzedag, die den 3^{den} April 1383 te Lübeck is gehouden, verschenen zendboden van Dordrecht, die ook uit naam van Albrecht aan de Hanzesteden alle gewenschte vrijheden en privilegiën in Holland en, zoo zij hun stapel opnieuw te

¹⁾ Vgl. daarvoor Daenell, Geschichte der deutschen Hanse in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts, 21 vlg. en de daar aangehaalde stukken uit H. U. en H. R.

Dordrecht wilden vestigen, ook daarvoor de noodige vrijbrieven aanboden ¹⁾. De Hanze nam het aanbod niet onmiddellijk aan: zij verklaarde in de volgende vergadering een besluit te willen nemen, maar nam tevens de gelegenheid te baat om over nieuwe, onrechtmatige tollën in Holland te klagen en om een billijk toltarief te vragen ²⁾. Zonder reden was deze klacht niet. Albrecht toch had — het blijkt niet wanneer, maar vóór 1382 — de privilegiën der Hanze van 1363 weer ingetrokken, op grond of liever onder voorwendsel, dat het getal Duitsche kooplieden in Holland te gering was om aan hen afzonderlijke voorrechten te verleenen ³⁾.

Eerst den 31sten Mei 1383 besloot de Hanzedag Kampen te machtigen met Albrecht en Dordrecht over de verplaatsing van den stapel te onderhandelen ⁴⁾. Tot eenig resultaat schijnt men niet te zijn gekomen. Ten minste op de vergadering van 4 October d. a. v. werd nogmaals Kampen gemachtigd zich met Albrecht in verbinding te stellen: Dordrecht, Amsterdam en Zieriksee worden aan Kampen toegevoegd. Slaagt voorloopig de onderhandeling, dan zal Kampen daarvan bericht zenden aan Lübeck; vervolgens zullen Lübeck, Hamburg, Rostock, Stralsund, Wismar en Lüneburg tot het sluiten van het definitieve verdrag gezanten zenden ⁵⁾. Wederom is de zaak niet verder gekomen. Waarschijnlijk op voorslag van Kampen, dat de vergadering bijwoonde, besloot de Hanzedag te Stralsund den 24sten April 1384: „unde de handelinghe van Hollant, de laten ze ok bestaen, bet to der tijd, dat en anders wat to wetende wert” ⁶⁾. Men schijnt inderdaad iets naders uit Holland vernomen te hebben: ten minste den 24sten Juni 1385 werd te Stralsund besloten: „item also it nu gewant is in Vlandren, so dunket den steden menliken nutte wesen, dat men den stapel der kopenschap legge in Hollant to Dordrecht, und thovoren boden sende an den hertogen (sic) van Holland to vorhorende, uppe wat tolne und

¹⁾ H. R. II, N°. 258 § 5.

²⁾ t. a. p. II, N°. 260.

³⁾ t. a. p. III, N°. 151.

⁴⁾ t. a. p. II, N°. 263 § 5.

⁵⁾ t. a. p. II, N°. 266 § 1.

⁶⁾ t. a. p. II, N°. 276 § 1.

vriheit und tho wo menigen jaren de kopman Holland sokén moghe" ¹⁾). Men twijfelde niet aan den goeden afloop: in de lente van 1386 zou de stapel van Brugge naar Dordrecht worden overgebracht. Den 24sten Juli werd evenwel te Marienburg besloten geen afzonderlijk gezantschap te zenden, maar deze zaak te demanderen aan de zendboden, die naar Engeland zouden vertrekken ²⁾). Ook hierin kwam nog verandering: niet een algemeen, maar alleen een bijzonder Pruisisch gezantschap ging naar Engeland: dit zou dan onderweg ook de Hollandsche aangelegenheden regelen ³⁾). De voornaamste persoon in dit gezantschap was de Elbinger raadsheer Hartwig Beteke, die dan ook de onderhandelingen met Albrecht heeft gevoerd. Reeds den 13^{den} December 1385 was er van hem bericht op den Hanzedag te Marienburg: hij had met Albrecht een bijeenkomst beraamd op den aanstaanden Vastenavond (6 Maart). De steden vroegen het niet tegenwoordige Lübeck om nadere inlichtingen ⁴⁾). Daarop antwoordden den 25sten Januari 1386 de te Lübeck vergaderde steden, dat het haar wegens de belangrijke verbetering der toestanden van Vlaanderen voorloopig onnoodig voorkwam de onderhandelingen met Holland voort te zetten ⁵⁾).

Wat toch was in Vlaanderen voorgevallen? Den 29sten Januari 1384 was graaf Lodewijk II gestorven. Zijn opvolgster was zijn dochter Margareta, die gehuwd was met Philips den Stoute, hertog van Bourgondië. Van hem was een andere politiek te verwachten dan tot dusverre de Vlaamsche graven hadden gevolgd. Wel zou hij de steden tot onderwerping weten te dwingen en hen ook later onder den duim houden, daaraan twijfelde niemand, maar tevens zou hij zijn uiterste best doen Vlaanderen, dat bloedde uit de wonden van een bijna honderd-jarigen burgeroorlog, door verstandige maatregelen de zoo noodige rust te hergeven: vooral op de verheffing van den economischen toestand had hij het oog gericht. Zijn politiek had

¹⁾ t. a. p. II, N°. 306 § 4.

²⁾ t. a. p. II, N°. 311 § 1.

³⁾ t. a. p. III, blz. 170.

⁴⁾ t. a. p. II, N°. 312 § 1.

⁵⁾ t. a. p. II, N°. 317.

succes: den 18^{den} December 1385 sloot hij op voor de stad zeer eervolle voorwaarden vrede met Gent. Daarmede was de rust in Vlaanderen hersteld.

Het ligt geheel in de lijn van Philips' politiek, dat hij onmiddellijk trachtte de betrekkingen met de Hanze weer aan te knoopen. Den 27sten April 1386 zond hij een uitnoodiging aan Keulen om, nu de vrede in Vlaanderen hersteld was, weer als van ouds de handelsbetrekkingen te hernieuwen ¹⁾. Hij deed nog meer: toen de door de Hanze naar Vlaanderen gezonden Lübecksche domheer Albert Rodenburg ²⁾ van daar terugkwam, kon hij de boodschap medenemen, dat Vlaamsche gezanten op den eerstvolgenden Hanzedag te Lübeck zouden verschijnen ³⁾. Inderdaad zijn deze den 19^{den} Juli 1386 aldaar gecompareerd: daar kwam men tot het besluit den 11^{den} November te Keulen een nieuwe conferentie met Vlaamsche gezanten te houden ⁴⁾.

Het is duidelijk, dat onder deze omstandigheden van de verlegging van den Brugschen stapel voorloopig geen sprake kon zijn. De onderhandelingen van Hartwig Beteke met Albrecht waren trouwens ook overigens niet voorspoedig gegaan. Hij zelf heeft lang in Holland ziek gelegen: zijn ambtgenoot, wiens naam ons onbekend is, is daar gestorven ⁵⁾. Daarenboven drong de Grootmeester der Duitsche Orde, wiens belangen Beteke in Engeland te bepleiten had en wien de onderhandelingen met Holland blijkbaar weinig interesseerden, voortdurend op speed aan. Daarbij kwam nu de veranderde toestand in Vlaanderen: het is duidelijk, dat en waarom Beteke's zending zonder resultaat moest blijven. Wat hij met Albrecht heeft besproken, is ons niet bekend. Dat men overigens prijs stelde op goede betrekkingen ook met Holland, blijkt wel hieruit, dat de bovengenoemde Albert Rodenburg behalve naar Vlaanderen ook naar Holland is gezonden om bij Albrecht aan te dringen op her-nieuwing der oude privilegiën der Hanze ⁶⁾. Of dat intusschen

¹⁾ H. U. III, N°. 868.

²⁾ t. a. p. III, N°. 865.

³⁾ t. a. p. III, N°. 873.

⁴⁾ H. R. II, N°. 326.

⁵⁾ t. a. p. III, blz. 171.

⁶⁾ t. a. p. II, N°. 320 § 2.

geschied is, blijkt niet: is het geschied, dan zijn wel de gewone voorrechten der Hanzeaten, maar niet de buitengewone van 1358 hernieuwd.

Inmiddels vorderde de herstelling der goede betrekkingen met Vlaanderen uiterst weinig. Den 25sten September 1386 schrijft Philips aan Lübeck, dat hij wegens den dreigenden oorlog tusschen Brabant en Gelder geen gezanten naar Keulen kan zenden; hij stelt dus voor in een Hollandsche of Zeeuwsche stad bijeen te komen ¹⁾. Lübeck antwoordde, dat het de gevoelens der andere steden zou inwinnen ²⁾. Deze waren geneigd aan den wensch van den hertog te voldoen: zoo werd de conferentie bepaald op den 1sten Mei 1387 te Dordrecht. ³⁾ De keuze van deze stad is zeker niet toevallig en getuigt voor de scherpzinnigheid van de leiders der Hanze. Hier toch waren ook gemakkelijk onderhandelingen met Albrecht aan te knopen over een nieuwe verlegging van den stapel naar Dordrecht: bij de onderhandelingen met Vlaanderen kon men dan altijd de mogelijkheid van zulk een verlegging als pressiemiddel gebruiken.

Wij zijn over de handelingen van de Dordtsche conferentie van 1387 beter ingelicht dan over die der Haagsche van 1899 ⁴⁾. Van de eene zijde waren aanwezig gezanten van hertog Philips en van de vier leden van Vlaanderen: Gent, Brugge, Yperen en het Vrije van Brugge, van de andere zendboden van Lübeck, Hamburg, Stralsund, Thorn, Elbing en Dortmund. Van 1 Mei tot 18 Juli heeft men onderhandeld. Talloos waren vooreerst de klachten, die van bijna alle Hanzesteden en haar burgers inkwamen over belemmeringen en erger, hun handel in Vlaanderen aangedaan. De Hanze eischte daarvoor schadevergoeding. Blijkbaar waren haar eischen zoo hoog, dat de Vlamingen ze zonder nadere instructie niet konden inwilligen. Zij vroegen dus een schorsing der conferentie tot 15 Juni, wat hun door de Hanze werd toegestaan. Deze maakte van deze vacantie een nuttig

¹⁾ t. a. p. II, N°. 334.

²⁾ t. a. p. II, N°. 335.

³⁾ t. a. p. II, N°. 336.

⁴⁾ t. a. p. II, N°. 342—348, III, N°. 212—216.

gebruik: de zendboden hebben te Heusden met Albrecht onderhandeld: ten minste van daar is het nieuwe privilege gedateerd, dat hij den 9^{den} Mei aan de Hanze verleende ¹⁾. Het vroeger ingetrokken privilege werd weer voor twee jaar, te rekenen van 1 Mei 1387 af, van kracht verklaard: bovendien beloofde Albrecht bij een eventueele verplaatsing van het kantoor naar Dordrecht de voorrechten van 1358 weer te zullen verleen. Op deze wijze in hun onderhandelingen met Vlaanderen van een krachtig wapen voorzien, hernieuwden de Hanzeboden den 15^{den} Juni de conferentie en wel in afwijking van vroegere besluiten te Antwerpen. Den 17^{den} Juni beantwoordden de Vlaamsche gezanten de vroeger door de Hanze ingediende klachten: niet minder dan 42 punten werden daarin behandeld. Dit antwoord was vrij bevredigend: hertog Philips en Vlaanderen waren bereid in verschillende gevallen schadevergoeding te geven, zoo hun bij onderzoek bleek, dat de klachten inderdaad gegrond waren, maar van een algemeene genoegdoening voor de gevangenneming van Duitsche kooplieden in Vlaanderen wilden zij niets weten: alleen voor speciale gevallen wilden zij vergoeding geven. Den 20sten Juni reeds dienden de Hanzeaten hun dupliek in: zij bleven op hun eisch om genoegdoening staan. Zoo kwam men niet veel verder. Om de zaak te bespoedigen, maakte men zonderling genoeg de zaak commissoriaal: een commissie van zes Vlamingen en vier Hanzeaten zou verder de onderhandelingen voeren. Dat ook deze tien mannen het niet eens werden, ligt voor de hand. Wel kon men een lange lijst punten opstellen, waarover men het ten slotte eens werd, maar op het punt der genoegdoening, door de Hanze geëischt, door Vlaanderen geweigerd, bleven de onderhandelingen weer steken. Zoo had de conferentie wel eenig, maar niet het gewenschte gevolg: zij ging uiteen zonder tot een eindresultaat te zijn gekomen. Ten slotte besloten de zendboden der Hanze van Albrecht een eeuwigdurend privilege in Holland te vragen, desnoods met verhooging der tollén: men ziet, wat de plannen der Hanze waren.

¹⁾ H. U. IV, N°. 894.

Duidelijk blijken deze ook uit het feit, dat bovendien besloten werd de kooplieden voor de vaart naar Vlaanderen te waarschuwen.

Toch gaf men de hoop niet op met Vlaanderen tot een goed einde te zullen komen. Immers op den Hanzedag, den 9^{den} October 1387 te Lübeck gehouden, werd besloten, den 1sten Mei 1388 daar nogmaals samen te komen en tot die vergadering ook de Vlamingen uit te noodigen. Tevens werden de Westfaalsche steden verzocht in Holland een nieuw privilege te vragen, maar niet een eeuwigdurend, zooals vroeger was bedoeld, daar dat waarschijnlijk toch niet te verkrijgen zou zijn, maar een op termijn. Zonderling is in dit verband de overweging der Hanze, dat het niet noodig is veel geld aan het nieuwe Hollandsche privilege ten koste te leggen, daar Albrecht geen graaf, maar slechts ruwaard is ¹⁾.

Inderdaad is den 1sten Mei 1388 een Hanzedag te Lübeck gehouden. Afgevaardigden van Lübeck, Hamburg, Rostock, Stralsund, Wismar, Greifswald, Lüneburg, Thorn, Danzig, Wisby, Riga, Dorpat en Reval waren verschenen: maar de Vlaamsche gezanten lieten zich wachten. Wel hadden hertog Philips en de Vlaamsche steden verzocht de bijeenkomst niet in het verre Lübeck, maar liever in Maastricht, Aken of Keulen te houden ²⁾, maar de Hanze had dat verzoek afgeslagen ³⁾. Daarom bleven de Vlamingen van de conferentie te Lübeck weg. De Hanze begreep, wat dat beteekende: zij besloot onmiddellijk tot den uitersten maatregel. In ongeveer dezelfde bewoordingen als in 1358 besloot zij den 1sten Mei 1388 later tot denzelfden maatregel: de ontruiming van Vlaanderen door haar kooplieden van den 13^{den} Augustus daaraanvolgende af. Mochten intusschen de Vlaamsche gezanten nog aankomen, dan zouden de Wendische steden in overleg met de Pruisische met hen onder-

¹⁾ H. R. III, N°. 362, 363, 364. Het is mij onbegrijpelijk, hoe Daenell in zijn overigens uitnemend boek (Geschichte der deutschen Hanse in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts) op blz. 28 ruwaard door Thronräuber vertaalt. Ook elders wijkt mijn voorstelling van den gang van zaken van die van Daenell af, zonder dat ik dat telkens heb onderlijnd.

²⁾ H. R. III, N°. 378.

³⁾ t. a. p. III, N°. 379.

handelen: Wisby en de Lijfflandsche steden gaven daartoe volledige volmacht. Verder werd besloten drie zendboden naar Holland af te vaardigen, één uit Lübeck, één uit Hamburg en één uit de Pruisische steden ¹⁾).

Vlaanderen intusschen bleek nog tot onderhandelen geneigd. Eenige dagen reeds nadat het besluit over den boycot was genomen, kwam er op den Hanzedag bericht, dat er Vlaamsche gezanten in aantocht waren ²⁾). De steden berichtten den 9^{den} Mei terug, dat zij de aankomst der gezanten zouden afwachten ³⁾). Maar zij hadden geduld te oefenen: den 27sten Mei waren de Vlamingen nog niet komen opdagen ⁴⁾). Dat verwondert ons niet, wanneer wij weten, dat er den 15^{den} Mei nog moeilijkheden over hun uitzending waren ⁵⁾). Intusschen bleven de Hanzesteden, vooral op aandrang van den Duitschen Koopman te Brugge zelf, nog acht dagen wachten. Maar toen was dan ook het besluit onherroepelijk: de handel met Vlaanderen werd verboden. Den 29sten Juni zond Lübeck de decreten van 1 Mei aan Soest met verzoek aan de richtige uitvoering de hand te houden en ze verder aan Dortmund, Munster en Osnabrück mede te deelen ⁶⁾). Zoo werden deze besluiten aan alle Hanzesteden bekend gemaakt.

Maar er gebeurde niet veel, om de uitvoering ervan te bespoedigen: integendeel. De Pruisische steden weigerden met Lübeck en Hamburg een gezant naar Holland te zenden, daar de termijn daarvoor hun te kort was: ook wilden zij aan de gezanten van die steden geen volmacht geven ⁷⁾). Wanneer deze weigering is ingekomen, blijkt niet. Misschien staat zij in verband met de eindelijke aankomst der Vlaamsche gezanten, die den 24sten Augustus te Lübeck met zendboden van deze stad, Hamburg en Wismar hebben onderhandeld en die nogmaals om een conferentie verzochten: als gevolg daarvan kan men het

¹⁾ t. a. p. III, N°. 380 § 5 en 8, N°. 381.

²⁾ t. a. p. III, N°. 392.

⁴⁾ t. a. p. III, N°. 393.

⁶⁾ H. R. III, N°. 394.

³⁾ t. a. p. III, N°. 382.

⁵⁾ H. U. IV, N°. 924.

⁷⁾ t. a. p. III, N°. 401.

besluit beschouwen om zich daarover en over het gezantschap naar Holland nogmaals te beraden ¹⁾).

Wat er verder is geschied, blijkt niet: het staat evenwel vast, dat de Hanze noch met Vlaanderen noch met Holland tot een beslissing kwam. Hoe gaarne men in Vlaanderen den vrede met de Hanze wenschte te herstellen, blijkt wel uit het feit, dat zoowel hertog Philips als de stad Yperen in October den Grootmeester der Duitsche Orde vertrouwelijk verzochten, zijn invloed te willen aanwenden om de Hanze te bewegen een conferentie in of in de buurt van Vlaanderen aan te nemen ²⁾): een zelfde verzoek deed Philips den 13^{den} December aan de Wendische steden ³⁾. Zijn pogingen bleven niet zonder gevolg. De Grootmeester beval den 6^{den} Januari 1389 Vlaanderens voorstellen zoowel aan de Pruisische steden als aan Lübeck aan ⁴⁾).

Inmiddels was ingevolge de vroeger genomen besluiten het Hanzekantoor van Brugge naar Dordrecht verplaatst: wanneer dat is geschied, blijkt niet, vermoedelijk in het najaar van 1388. In ieder geval hadden de Pruisische steden den 10^{den} Februari 1389 reeds een brief van Lübeck ontvangen, waarbij een brief van den Duitschen Koopman, „nu tho Dordrecht wesende” was ingesloten ⁵⁾. Het ligt voor de hand deze verhuizing in verband te brengen met het privilege, dat Albrecht den 2^{den} November 1388 aan de Hanze verleende en waarbij de voorrechten van 1363 weer tot 1 Mei 1389 van kracht worden verklaard ⁶⁾. Deze voorrechten waren de gewone, die de Duitsche Koopman in Holland genoot, niet die, welke in 1358 waren verleend, toen het kantoor voor het eerst naar Dordrecht werd verplaatst. Blijkbaar heeft de graaf daarmede willen wachten, totdat de onderhandelingen van Vlaanderen met de Hanze voorgoed waren afgebroken en hij dus den stapel te Dordrecht als gevestigd kon beschouwen.

Zoover was het evenwel nog niet: de Hanze sloeg de door

¹⁾ t. a. p. III, N°. 409.

³⁾ t. a. p. IV, N°. 954.

⁵⁾ H. R. III, N°. 414.

²⁾ H. U. IV, N°. 948, 949.

⁴⁾ H. R. III, N°. 465, H. U. IV, N°. 959.

⁶⁾ H. U. IV, N°. 951.

Vlaanderen aangeboden hand niet vlakweg af. Waarschijnlijk in verband met de bovenvermelde bemiddeling van den Grootmeester der Duitsche Orde kwamen de Pruisische steden Thorn, Elbing en Danzig den 10^{den} Februari 1389 te Marienburg bijeen. Zij besloten zendboden af te vaardigen naar den Hanzedag, die tegen den 1sten Mei te Lübeck was beschreven: als instructie werd hun bevolen mede te werken tot het besluit, dat gezanten naar Holland zouden worden gezonden en dat na de terugkomst van deze den 25sten Juli te Lübeck of Hamburg met de Vlamingen verder zou worden onderhandeld ¹⁾. Van deze besluiten werd aan Lübeck kennis gegeven ²⁾: deze stad antwoordde den 27sten Februari, dat zij een schrijven naar Holland had gezonden ³⁾ blijkbaar om de komst van het gezantschap voor te bereiden. Kort daarna, in Maart, kwamen eindelijk de Vlaamsche gezanten te Hamburg aan ⁴⁾: den 17^{den} waren zij op den Hanzedag te Lübeck ⁵⁾. Zij werden evenwel verwezen naar de dagvaart, die tegen den 1sten Mei was uitgeschreven en waar ook de Pruisische steden zouden verschijnen. Van dit besluit werd aan deze steden bericht gezonden, die daarop wederom den 4^{den} April te Marienburg vergaderden. De besluiten, die hier zijn genomen ⁶⁾, zijn zeer merkwaardig: duidelijk blijkt er uit, wat ook reeds boven hier en daar is gebleken, dat de Pruisische steden den vrede met Vlaanderen wenschten te handhaven en niet dan noodgedrongen van de verplaatsing van den Brugschen stapel willen weten. Besloten werd, dat twee zendboden naar Lübeck zouden gaan; een van hen of desnoods beide zullen aan het gezantschap naar Holland deelnemen. Zijn de Vlamingen evenwel geneigd tot overeenstemming te komen, dan moet men dezerzijds de voorwaarden niet verzwaren. Mochten zij in het geheel niet verschijnen, dan moet men bij de besluiten van het vorige jaar blijven en pogingen doen in Holland privilegiën te verkrijgen. Ten slotte wenschen de Pruisische steden de besluiten tegen

¹⁾ H. R. III, N°. 413 § 1—3.

³⁾ t. a. p. III, N°. 416.

⁵⁾ t. a. p. III, N°. 421.

²⁾ t. a. p. III, N°. 414.

⁴⁾ t. a. p. III, N°. 420.

⁶⁾ t. a. p. III, N°. 422.

Vlaanderen in dezer voege veranderd te zien, dat het geoorloofd zal zijn door Zeeland in plaats van langs de Maas naar Dordrecht te varen en dat alleen het koopen van, maar niet het verkoopen aan de Vlamingen zou worden verboden. Het is duidelijk, dat met deze beperkingen de boycot van Vlaanderen niet weinig zou zijn getemperd en daardoor zijn effect hebben gemist.

Den 1sten Mei 1389 kwam de Hanzedag te Lübeck bijeen. Aanwezig waren afgevaardigden van Lübeck, Hamburg, Bremen, Rostock, Stralsund, Wismar, Lüneburg, Thorn, Danzig en Dortmund: bovendien waren drie gezanten van den Duitschen Koopman te Dordrecht verschenen, terwijl den 30sten Mei ook de Vlamingen kwamen opdagen ¹⁾. Zij kwamen te laat: reeds den eersten dag hadden de steden op voorslag van den Dordtschen Koopman een reeks besluiten genomen tot verdere uitvoering van den Vlaamschen boycot: het verdient opmerking, dat, hoewel niet volledig aan de wenschen der Pruisische steden is voldaan, toch eenige beperkingen van den boycot, b. v. ten opzichte van het varen door Zeeland, zijn in acht genomen ²⁾. Maar in hoofdzaak bleef toch de afsluiting gehandhaafd. En alsof hij daarop had gewacht, kwam den 29sten Mei de vroeger gezonden Lübecksche schrijver uit Holland terug met het bericht, dat hertog Albrecht den 7^{den} Mei een nieuw handvest ten behoeve van den Duitschen koopman te Dordrecht had uitgevaardigd ³⁾. Dat privilege was in hoofdzaak ontleend aan de vroegere Hollandsche brieven van 1358 en 1363 en aan de Vlaamsche privilegiën van 1360 en bevatte dus alles, wat de Hanze kon wenschen.

Daarmede was de stapel der Hanze weer definitief te Dordrecht gevestigd. Toen dus de Vlaamsche gezanten den 30sten Mei te Lübeck verschenen, konden zij weinig meer bereiken dan

¹⁾ t. a. p. III, N°. 423.

²⁾ t. a. p. III, N°. 425.

³⁾ H. U. IV, N°. 965. In verband hiermede vaardigde bisschop Floris van Wevelikhoven den 3^{den} September 1389 een vrijbrief voor de Deutsche kooplieden in zijn gebied uit. t. a. p. IV. N°. 980.

dat de Hanze zich bereid verklaarde den 29sten September opnieuw een conferentie te houden ¹⁾. Zoo hield zij Vlaanderen aan de lijn en kon, daar inmiddels de afsluiting gehandhaafd bleef, rustig afwachten, totdat hertog Philips en zijn steden noodgedrongen toegaven.

Den 29sten September kwam te Lübeck de vastgestelde conferentie bijeen. Behalve de Vlamingen waren zendboden van Lübeck, Keulen, Hamburg, Rostock, Stralsund, Wismar, Brunswijk, Lüneburg, Dortmund, Thorn, Danzig, Wisby, Riga en Dorpat aanwezig, een druk bezochte Hanzedag dus. Hier formuleerde de Hanze haar eischen. Zij vroeg van de Vlamingen als zoen voor de gevangenzetting en berooving der Hanzeaten de stichting van drie eeuwige vicarieën te Gent, Brugge en Yperen; bovendien moest een plechtige bezending van tien aanzienlijken uit ieder der vier leden van Vlaanderen in de kerk der Karmelieten te Brugge aan de Hanze verontschuldigungen aanbieden; verder werd als voorloopige schadevergoeding een som van 11,000 pond groot gevraagd; over de nog niet geverifieerde eischen tot schadevergoeding kon dan nog nader worden gediscussieerd. De persoonlijke vorderingen van Duitsche kooplieden zullen naar recht en reden worden afgedaan. Bovendien eischte de Hanze de bekrachtiging door hertog Philips van alle oude privilegiën, aan haar door vroegere Vlaamsche graven verleend, en bovendien afzonderlijke bezegeling der artikelen, die in den laatsten tijd dikwijls waren geschonden, door den hertog, de steden en het Vrije. Op deze eischen vroeg de Hanze antwoord vóór den 3^{den} April 1390: den 24sten Juni daarna zou een nieuwe conferentie, eveneens te Lübeck worden gehouden ²⁾.

Het was niet te verwachten, dat Vlaanderen deze voorwaarden zou aannemen: een bekrachtiging der oude privilegiën

¹⁾ H. R. III, N°. 426, 427, 428.

²⁾ t. a. p. III, N°. 443. Vgl. het ontwerp, dat misschien door den Duitschen Koopman te Dordrecht is opgesteld, t. a. p. III, N°. 444. Zie ook het ontwerp-privilege t. a. p. N°. 445, de schadelijsten N°. 446—450 en N°. 453 en 454.

wilde men de Hanze toestaan ¹⁾, maar verder wilde men niet gaan. Hertog Philips en de vier leden van Vlaanderen verwierpen dus de voorwaarden der Hanze ²⁾. Dientengevolge noodigde de Hanzedag den 25sten April 1390 den hertog uit tegen den 24sten Juni opnieuw gezanten naar Lübeck te zenden, waar dan de steden nieuwe voorstellen aan de Vlamingen zou kunnen doen ³⁾.

De Hanze wist zeer goed, waarom Vlaanderen niet toegaf: de afsluiting werd niet gehandhaafd en daardoor werd het nadeel ervan niet zoo zwaar gevoeld: met name dreven Pruisische kooplieden tegen de verordeningen in handel met Vlaanderen ⁴⁾. Wederom waren het dus de Pruisische steden, die tegenwerkten. Het was dan ook niet toevallig dat Philips zich nogmaals tot den Grootmeester der Duitsche Orde wendde ten einde zijn voorspraak bij de Hanzesteden in te roepen ⁵⁾. Den 1sten Mei 1390 schreef deze dan ook aan de Wendische steden met dat doel en besprak persoonlijk de zaak met de Pruisische: hij kon Philips zelfs beloven, dat deze laatste zich niet tegen een verzoening met Vlaanderen zouden verzetten, maar wees er tevens op, dat zij door de besluiten van den Hanzedag gebonden waren ⁶⁾.

Onder deze omstandigheden kwam den 24sten Juni 1390 nogmaals de Hanzedag bijeen. De Pruisische steden waren niet

¹⁾ t. a. p. III, N°. 455.

²⁾ t. a. p. III, N°. 467. H. U. IV, N°. 1003. Dat Philips voor het overige gaarne alles deed om de vreemde kooplieden naar zijn landen te lokken, blijkt wel uit het privilege, dat hij den 13^{den} Januari 1390 op hun verzoek aan Duitsche en andere kooplieden te Antwerpen schonk. H. U. IV, N°. 996. Ik herinner er aan, dat Antwerpen wel onder één hoofd met Vlaanderen stond, maar overigens een zelfstandig markgraafschap was. Uitdrukkelijk had evenwel de Hanze bepaald, dat de decreten tegen Vlaanderen ook tegen de daarmede nauw verbonden steden Antwerpen en Mechelen zouden gelden. Voor de Duitsche kooplieden had dus het nieuwe privilege geen waarde. Moeten wij er misschien een poging van Philips in zien de Hanze door voorkomendheid te winnen?

³⁾ H. R. III, N°. 468.

⁴⁾ t. a. p. III, N°. 469.

⁵⁾ t. a. p. III, N°. 470.

⁶⁾ t. a. p. III, N°. 471.

verschenen ¹⁾. Reeds den 9^{den} Juni hadden zij kennis gegeven, dat zij verhinderd waren. Zij betreurden het, dat de Vlamingen de voorstellen dezerzijds hadden verworpen, maar drongen er toch op aan hun te antwoorden en dus de betrekkingen niet geheel af te breken: mochten de Vlamingen alsnog gezanten naar den Hanzedag zenden, dan wenschten de Pruisische steden gaarne daarvan bericht te ontvangen, opdat ook zij door zendboden of brieven aan de onderhandelingen konden deelnemen.

De wensch dezer steden werd evenwel niet vervuld: te Lübeck verschenen den 24sten Juni geen Vlaamsche gezanten. Er werd dan ook besloten de Vlamingen te antwoorden, dat de Hanze bij het ten vorigen jare geëischte bleef. Bovendien werd in verschillende andere aangelegenheden in verband met den Dordtschen stapel een beslissing genomen. Op aandringen van Amsterdam werd besloten, dat het Hollandsche laken van dien stapel bevrijd zou zijn, maar dat alle andere Hollandsche goederen daaraan onderworpen waren. Bovendien werd aan den Duitschen Koopman te Dordrecht, die geweigerd had de zaak van een koopman, die door hem wegens overtreding van de decreten tot afsluiting van Vlaanderen uit de Hanze was gestooten, voor den Hanzedag te brengen, te kennen gegeven, dat de beslissing daarover alleen aan de Hanze zelf toekwam ²⁾. Nog werd aan hertog Albrecht verzocht, de privilegiën der Hanze steeds te eerbiedigen: er was een geval voorgekomen, waarin dat niet was geschied ³⁾. Ten slotte besloten de steden Westersche koopwaren d. i. goederen uit Frankrijk, Spanje en de Middellandsche Zee slechts dan te koopen, wanneer zij niet uit Vlaanderen waren gekomen, maar door de Lombarden d. i. Italianen zelf te Dordrecht aan den stapel waren gebracht ⁴⁾.

Zoo was de kans op vrede met Vlaanderen verder dan ooit verwijderd. De Hanze bleef op haar stuk staan en kon dat doen: want hoewel er telkens klachten kwamen over over-

¹⁾ t. a. p. III, N°. 476.

²⁾ t. a. p. III, N°. 476.

³⁾ t. a. p. III, N°. 478, 479.

⁴⁾ t. a. p. III, N°. 482.

trekking van de afsluitingsbesluiten vooral door Kampen ¹⁾, de Hanze leed niet het zwaarst onder den economischen oorlog. De stapel te Dordrecht ²⁾ schijnt aan de eischen te hebben voldaan en zou op den duur in de plaats van den Brugschen kunnen zijn getreden. Daarentegen konden Brugge en Vlaanderen de connectiën met de Hanze zeer bezwaarlijk missen: daardoor toch ontbrak een schakel in de economische keten, waaraan Brugges handel, welvaart en rijkdom hing. Waarheen moesten de Zuidelijke producten worden vervoerd, vanwaar zoude men die uit het Noorden verkrijgen, zoo de Hanze haar poorten gesloten hield?

Meer dan een jaar lang bleef de zaak rusten. Vlaanderen en de Hanze bleven op voet van economischen oorlog. Hoe zwaar het eerste land daaronder leed, blijkt wel uit het feit, dat het wederom Vlaanderen was, dat het eerst de hand tot vrede uitstak. Van de bemiddeling van den Grootmeester der Duitsche Orde scheen weinig meer te verwachten. Verwachtte men meer van de goede gezindheid van den Duitschen Koopman te Dordrecht? Wenschte deze zelf den terugkeer naar Brugge? Voelde hij zelf de bezwaren, aan de verplaatsing verbonden? Hoe dit zij, in den zomer

¹⁾ Vgl. over de weerspanning van Kampen H. R. III, N°. 486—491, waardoor tevens bewezen wordt, dat de Grootmeester der Duitsche Orde en de Pruisische zich aan de afsluitingsordonnantieën hebben gehouden.

²⁾ Wij hebben eenige stukken van het Duitsche kantoor te Dordrecht, die evenwel licht geven over bijzonderheden. Zij zouden evengoed door het kantoor te Brugge kunnen zijn uitgevaardigd. Maar dat bewijst toch al, dat beider functiën geheel overeenstemden, Zie H. R. IV, N°. 1006—1009. Het behoeft evenwel nauwelijks te worden herinnerd dat ook nu de Hanze niet voornemens was voor goed te Dordrecht te blijven. Nergens blijkt dat duidelijker dan uit een overeenkomst, in 1389 tusschen den Duitschen Koopman te Dordrecht en de stad St. Omer gesloten. Deze overeenkomst had alleen waarde, wanneer de stapel zich te Brugge bevond: te Dordrecht waren de betrekkingen met St. Omer van geen beteekenis. Bovendien lag St. Omer wel in Artois, maar daar dit graafschap politiek en economisch een geheel was met Vlaanderen, viel het toch, hoewel het nergens uitdrukkelijk was voorgeschreven, ook onder de afsluitingsdecreten der Hanze. Eindelijk staat in het stuk uitdrukkelijk: „des coepmans van der Hanse weerd binnen Brucege oft elders dan de coepman liggende were”, wel een zonderlinge uitdrukking in een tijd, toen de koopman juist niet te Brugge, maar elders was gevestigd.

van 1391 wendden de vier leden van Vlaanderen zich tot den Duitschen Koopman te Dordrecht met vriendelijk verzoek om raad in de moeilijke omstandigheden: zij drukten hun levendigen wensch uit om met de Hanze tot een vergelijk te komen en riepen zijn bemiddeling in om een dagvaart met de Deutsche steden te houden. De Deutsche Koopman, blijkbaar voor dit denkbeeld gewonnen, wendde zich tot de Pruisische steden met het verzoek te willen bevorderen, dat zulk een congres tot stand kwam. Het is zeker niet toevallig, dat dit verzoek tot de Pruisische steden en niet tot Lübeck wordt gericht: wij herinneren ons, dat juist deze steden steeds slechts noode in den Vlaamschen boycot hadden toegestemd en dus het gemakkelijkst voor een vergelijk zouden zijn te winnen. Inderdaad voldeden de Pruisische steden aan het verzoek: zij schreven den 3^{den} Augustus 1391 aan Lübeck, dat zij naar aanleiding van den bovengenoemden brief uit Dordrecht in overleg met den Grootmeester voorstelden den 11^{den} November te Hamburg met de Vlamingen samen te komen ¹⁾. Kort daarna, den 21sten Augustus, kwam te Lübeck het rechtstreeksche verzoek der vier leden van Vlaanderen in. Blijkbaar viel het daar in goede aarde. Lübeck antwoordde aan de Pruisische steden ²⁾ en aan de Vlamingen ³⁾, dat het tegen den 11^{den} November een Hanzedag te Hamburg had uitgeschreven, waartoe ook Vlaamsche gezanten werden ingewacht.

Vlaanderen was tot belangrijke concessiën bereid. De instructie ⁴⁾, die hertog Philips zijn gezanten medegaf, machtigde hen op zoo goed als alle punten toe te geven. Tegelijkertijd zond hij een brief aan den Hanzedag, waarin hij den steden verzocht met gematigdheid en bezadigdheid zijn voorstellen te willen overwegen, opdat eindelijk de vrede kon worden hersteld ⁵⁾.

¹⁾ H. R. IV, N°. 19.

²⁾ t. a. p. IV, N°. 21.

³⁾ t. a. p. IV, N°. 20. Vgl. ook het antwoord der Pruisische steden aan de Vlamingen, 26 Sept. 1391. t. a. p. N°. 27.

⁴⁾ H. R. IV, N°. 34. Zij is gedateerd 6 October 1391.

⁵⁾ t. a. p. IV, N°. 37.

Men leest èn in de instructie èn in dezen brief tusschen de regels de vurige begeerte van den vorst om de onderhandelingen door ruime concessiën tot een goed einde te brengen: men gevoelt, hoe zwaar Vlaanderen door den boycot had geleden.

Op den bepaalden dag, den 11^{den} November 1391, kwamen de zendboden der steden Lübeck, Thorn, Elbing, Keulen, Dortmund, Rostock, Stralsund, Wismar, Stade, Riga, Dorpat, Brunswijk, Lüneburg en Hamburg in deze laatste stad bijeen: alle kwartieren der Hanze waren vertegenwoordigd ¹⁾. Daar verschenen ook de Vlaamsche gezanten, naar gewoonte gezonden door hertog Philips en de vier leden van Vlaanderen. Hoe lang de onderhandelingen hebben geduurd, is onbekend, maar vermoedelijk is men, de bekende vredelievendheid en toegefelijkheid der Vlamingen in aanmerking genomen, vrij spoedig tot een einde gekomen. Men kwam overeen, dat de vier leden van Vlaanderen als zoenoffer voor de wederrechtelijke gevangenzetting van Duitsche kooplieden daarvoor openlijk in de Karmelietenkerk te Brugge vergeving zouden vragen en bovendien pelgrims ter boetedoening naar Rome, Sant Jago di Compostella en Jeruzalem zouden zenden. Verder zou Vlaanderen voor alle aan de Duitsche kooplieden toegebrachte schade een vergoeding van 11,100 pond groot moeten betalen, de eene helft vóór 21 April of in het uiterste geval 9 Juni 1392 in Amsterdam te storten, de andere helft, waarvoor 24 burgers van Gent, Brugge en Yperen zich borg moesten stellen, te betalen binnen een jaar na den terugkeer van het Duitsche kantoor te Brugge. Daarentegen verplichtte de Hanze zich dit kantoor zes weken na de voldoening van den eersten termijn naar Vlaanderen te doen terugkeeren. Verder werden alle wederzijdsche schuldverderingen geldig verklaard. Ten slotte zouden hertog Philips en de drie steden vóór 21 April of uiterlijk 9 Juni te Lübeck

¹⁾ t. a. p. IV, N°. 38. De boden der Pruisische steden hebben zich blijkbaar vergist: zij hebben tot 23 November te Lübeck op de Vlamingen gewacht: deze wilden daarop naar Lübeck komen, maar waren door het ijs opgehouden: toen zijn de genoemde boden zelf naar Hamburg vertrokken. t. a. p. IV, N°. 33.

of Hamburg oorkonden moeten deponeren ter bekrachting van de oude privilegiën der Hanze in Vlaanderen: bovendien zouden zij daar twee nieuwe handvesten moeten overgeven, het eene inhoudende de voortdurende toegankelijkheid van de haven van Sluis, het andere betreffende eenige andere concessiën, die voor het vervolg den Duitschen Koopman werden verleend ¹⁾.

Zoo was dan eindelijk de vrede hersteld. Vergelijkt men dit verdrag met de voorwaarden, die een jaar te voren door de Vlamingen waren verworpen, dan blijkt het, dat deze laatste op alle punten hadden toegegeven. De Hanze had over de geheele linie gezegevierd: sterker dan ooit maakte zij zich gereed haar kantoor te Brugge weer te betrekken. Zoo sterk gevoelde zij zich, dat zij niet haastig en gejaagd haar ouden zetel weer innam, maar rustig afwachtte, totdat zij de geëischte bezegelde brieven zelve in handen had: vóór dien tijd veroorloofde zij geen schip naar Vlaanderen te varen.

Het duurde nog geruimen tijd, voordat de verplaatsing van het kantoor van Dordrecht naar Brugge tot stand kwam. De oorzaak daarvan was, dat er in Vlaanderen geen haast werd gemaakt met de overzending der gevraagde privilegiën: men had bovendien eenige moeite met de daarmee samenhangende betaling van den eersten termijn der schadevergoeding. Vlaanderen vroeg uitstel van betaling tot 15 Augustus 1392; om de Hanze voor een toestemmend antwoord gunstig te stemmen, verschenen in Juni gezanten te Lübeck met de vroeger geëischte privilegiën. Deze stad onderzocht de privilegiën zeer nauwkeurig, verklaarde ze echter niet in overeenstemming met de ten vorigen jare gesloten overeenkomst en dus onvoldoende: zij werden eenvoudig aan de gezanten teruggegeven. Daarentegen stond Lübeck het gevraagde uitstel van betaling toe. Het sprak wel van zelf, dat, nu de Hanze feitelijk nog niets, privilegiën noch geld, in handen had, er geen sprake kon zijn van hervatting van den handel op Vlaanderen: hebben de Vlamingen dat gehoopt, dan zijn zij bedrogen uitgekomen ²⁾. Het eenige, wat

¹⁾ H. R. IV, N°. 38 § 1—11, N°. 39.

²⁾ H. R. IV, N°. 69.

zij konden verkrijgen, was, dat Lübeck den 6^{den} Juli beloofde, dat, zoo Vlaanderen den 15^{den} Augustus te Amsterdam 5550 pond, het pond gerekend op vijf franken, aan de Hanze betaalde en bovendien de gewenschte privilegiën overgaf, dat dan het Hanze-kantoor den 29sten September naar Brugge zou terugkeeren ¹⁾.

Daarmede konden de Vlaamsche gezanten naar huis terugkeeren, waar zij den 25sten Juli aankwamen. Het sprak bijna vanzelf, dat nu de termijn te kort bleek. Den 7^{den} Augustus schreven de Vlaamsche steden dan ook aan Lübeck, dat het privilege niet tijdig zou kunnen worden overgelegd, daar de hertog zich in Frankrijk bij den Koning bevond, aan wien dus boden moesten worden gezonden: wel hadden zij maatregelen genomen om op den bepaalden tijd te Amsterdam te kunnen betalen, maar ook daarvoor vroegen zij uitstel. Het liep nog eenige maanden aan, voordat alles was geregeld. Eerst den 7^{den} October kon de Hamburger burgemeester Johan Hoyer te Amsterdam in naam der Hanze voor de van Vlaanderen ontvangen som van 5550 pond quiteeren ²⁾. De inlevering der geëischte oorkonden liet nog langer op zich wachten. Den 16^{den} October werd te Lübeck een Hanzedag gehouden, waar nogmaals ook Vlaamsche gezanten verschenen ³⁾. Daar is ten slotte de vrede tot stand gekomen. Vooreerst ontving men daar van Hoyer bericht, dat de eerste helft der schadeloosstelling was betaald; voor de tweede helft stelden Gent, Brugge en Yperen zich borg ⁴⁾. Verder legden de Vlamingen daar de volgende oorkonden over: vooreerst een privilege van Koning Karel VI van Frankrijk, waarin hij op verzoek van hertog Philips aan de Hanzeaten in zijn rijk het recht geeft, hun aangedane krenkingen voor hun eigen rechters te brengen ⁵⁾; vervolgens vijf charters, waarbij Philips verschillende oude privilegiën der

¹⁾ t. a. p. IV, N°. 70, 71.

²⁾ H. R. IV, N°. 76. Hoyers volmacht t. a. p. IV, N°. 75.

³⁾ H. R. IV, N°. 105.

⁴⁾ H. U. V, N°. 48, 49, 50, 52.

⁵⁾ t. a. p. V, N°. 8 (5 Mei), herhaald N°. 45 (24 Augustus).

Hanze plechtig bevestigt ¹⁾, een zesde, waarin deze de haven van Sluis voor dag en nacht voor de Hanze geopend verklaart ²⁾; een zevende, waarbij de hertog het verdrag van Lübeck van het vorige jaar bekrachtigt en dus aan alle eischen der Hanze toegeeft ³⁾: ten slotte de bekrachtiging van al deze privilegiën door de steden Gent, Brugge en Yperen ⁴⁾. Nu was eindelijk de Hanze voldaan: zij verklaarde de vaart naar Vlaanderen weer voor geopend en besloot het Hanzekantoor van Dordrecht weer naar Brugge terug doen te keeren. In strijd met den wensch der Vlamingen, die den terugkeer binnen zes weken hadden gewenscht, werd vastgesteld, dat de Hanze zich den 13^{den} December weer naar Brugge zou begeven ⁵⁾.

Deze terugkeer ging met eenige plechtigheden gepaard. Als afgevaardigden der Hanze begaven zich de reeds genoemde Hamburger burgemeester Johan Hoyer en zijn Lübecksche ambtgenoot Hendrik Westhof naar Vlaanderen: Keulen had zich van het aanwijzen van een derden gezant verontschuldigd ⁶⁾. Het blijkt, dat deze gezanten te Keulen zijn geweest ⁷⁾: dat zij van daar naar Dordrecht zijn gezeild, spreekt van zelf: hun opdracht was immers juist de verplaatsing van het kantoor. Van hun verblijf aldaar is niets bekend: alleen weten wij, dat zij den 15^{den} December reeds weer van daar waren vertrokken ⁸⁾. Den 19^{den} December kwamen zij te Gent aan, waar zij nog eenige punten met de regeering bespraken. Reeds den volgenden dag vertrokken zij van daar, overnachtten te Eecloo en deden

¹⁾ t. a. p. V, N°. 12, 13, 11, 14, 15. Deze charters zijn, evenals alle volgende van Philips, gedateerd op 12 Mei 1392. Op dien datum kan evenwel slechts de eerste redactie zijn uitgevaardigd, die door Lübeck werd teruggezonden. Wij moeten dan aannemen, dat men in Vlaanderen wel nieuwe brieven heeft uitgevaardigd, maar ze naar de oude heeft gedateerd.

²⁾ t. a. p. V, N°. 10.

³⁾ t. a. p. V, N°. 9.

⁴⁾ t. a. p. V, N°. 25, 26, 24, 27, 28, 23, 22, (alle gedateerd 7 Juni, maar met dezelfde beperking op te vatten als de charters in noot 1).

⁵⁾ H. R. IV, N°. 106 vlg.

⁶⁾ t. a. p. IV, N°. 130.

⁷⁾ t. a. p. IV, N°. 131.

⁸⁾ t. a. p. IV, N°. 133.

den 21sten December 1392 vóór den middag hun intocht te Brugge. „Unde dat meste del van deme kopmanne, de tho Dordrecht was, weren by uns, unde hadden wol by anderhalf hondert perden. Ok weren som lude van Brugghe tyeghen uns utghereden, unde de lude weren des menlike sere gevrowet, dat wi dar mit deme kopmanne komen weren” ¹⁾. Men bespeurt onder deze eenvoudige woorden, met welk een feestelijken stoet de Duitsche Koopman weer zijn intrede deed, met hoeveel geestdrift hij werd ontvangen.

Het spreekt vanzelf, dat Hoyer en Westhof, nu eindelijk de betrekkingen met Vlaanderen weer waren aangeknoopt, tal van zaken hadden te regelen: zij zijn dan ook nog eenige maanden te Brugge gebleven. Den 8sten Januari 1393 had in het reventer der Karmelieten de geëischte zoen voor de gevangenzetting der Duitsche kooplieden plaats: aanzienlijke mannen uit Brugge, Gent, Yperen en het Vrije deden hier openlijk boete. Den 9^{den} Maart eindelijk quiteerde Hoyer te Brugge voor de tweede helft van de schadevergoeding, dus voor 5550 pond ²⁾. Den 11^{den} Mei kon dan ook Antwerpen met onverholen vreugde aan de bezoekers van zijn markt berichten, dat de Oosterlingen de volgende jaarmarkt weer zouden bezoeken ³⁾.

Zoo had Dordrecht ten tweeden male, thans voorgoed het Hanzekantoor verloren. Het had niet aan pogingen ontbroken het er te behouden. Beurtelings met bedreigingen en beloften had Albrecht getracht de Hanze tot toefelijckheid te stemmen. Reeds den 17^{den} October 1391, toen men blijkbaar in Holland vreesde, dat de door de Hanze gestelde voorwaarden door Vlaanderen zouden worden aangenomen, trok Albrecht alle privilegiën van den Duitschen Koopman te Dordrecht in ⁴⁾. In November dreigde hij met tollën in Zeeland, zoo de stapel niet

¹⁾ Men zie het zeer belangrijke verslag van Hoyer en Westhof: H. R. IV, N°. 134, waaraan beneden ook nog vrij wat is ontleend.

²⁾ H. R. IV, N°. 79. Hoyers machtiging d. d. 25 Nov. 1392, t. a. p. N°. 78. Vgl. ook t. a. p. N°. 80.

³⁾ H. U. V, N°. 99.

⁴⁾ H. U. IV, N°. 1069.

in Dordrecht bleef ¹⁾). Eenige maanden later, toen het scheen, dat dat inderdaad zou geschieden, liet hij den Koopman vragen, welke klachten hij had: gaarne zou hij die overwegen; tevens noodigde hij de Duitschers den 10^{den} Maart 1392 bij zich om daarover te confereeren ²⁾). Het naaste gevolg van deze conferentie was, dat de Koopman zijn privilegiën tot den 24sten Juni verlengd zag ³⁾), juist den datum waarop Vlaanderen zijn beslissing bij de Hanze moest mededeelen. Die verlenging had nog moeite genoeg gekost: er zijn wel drie conferentiën gehouden; den 5^{den} April verklaarde de grafelijke raad, dat de Hanze geen vrijgeleide te wachten had, zoo zij den stapel mocht verleggen; daarentegen zou zij al het gewenschte kunnen bedingen, zoo zij in Holland bleef. Maar de Koopman wilde niets beloven: zoo werd het privilege met wederzijdsch goedvinden slechts tot 24 Juni verlengd ⁴⁾). Den 26sten Mei werd het nog tot 25 December van kracht verklaard ⁵⁾): heeft Albrecht gehoopt den Koopman nog langer te kunnen behouden? Den 18^{den} Juni was hij nog scheidsrechter in een geschil tusschen den heer van Arkel en den Dordtschen Koopman ⁶⁾).

Maar de vriendschappelijke verhouding zou niet lang meer duren. Zoodra Albrecht zekerheid had, dat de strijd verloren was en het Hanzekantoor naar Brugge zou terugkeeren, trok hij den 6^{den} December 1392 alle privilegiën, door hem of zijn voorgangers aan de Hanze verleend, in ⁷⁾).

Nooit is de Duitse Koopman naar Dordrecht teruggekeerd.

H. BRUGMANS.

¹⁾ H. R. IV, N°. 61.

²⁾ t. a. p. IV, N°. 62.

³⁾ t. a. p. IV, N°. 63.

⁴⁾ t. a. p. IV, N°. 64.

⁵⁾ t. a. p. IV, N°. 65.

⁶⁾ t. a. p. IV, N°. 66.

⁷⁾ t. a. p. IV, N°. 135. Den 5^{den} Juni 1393 stelde Albrecht de vergoeding vast voor schade, die de Hollandsche tolpachters hadden geleden door het vertrek der Hanze uit Dordrecht. H. U. V, N°. 102.

Een en ander over Van der Capellen tot de Pol en zijn aanhang.

Onder de jongste aanwinsten van het Rijksarchief te Leeuwarden, door schenking verkregen, bevindt zich het ontbrekende gedeelte der correspondentie, welke de Overijselsche patriot Van der Capellen in zijne laatste levensjaren gevoerd heeft met den voornaamste der Friesche democraten, C. L. van Beyma. De brieven van dezen zijn bekend ¹⁾; nu die van de hand van Van der Capellen eveneens bereikbaar geworden zijn, lijkt het mij de moeite waard nog eens stil te staan bij de beweging der gewestelijke democratische patriotten in de jaren, dat zij hun hoofdrol speelden, dat is vóór den Patriottentijd in engeren zin, dus vóór 1785.

Wanneer men in chronologische volgorde de oordeelvellingen en zijdelingsche opmerkingen doorleest, welke onderscheidene

¹⁾ De brieven zijn destijds door mij uitgegeven in de Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap XV. Een merkwaardig argument voor de huidige impopulariteit van de democratisch-patriotische beweging is zeker ook wel het feit, dat het Bestuur van het Historisch Genootschap het noodig oordeelde in zijn verslag den leden rekenschap ervan te geven, waarom het zulk een weinig belangrijke correspondentie het licht deed zien. Toch vormden die brieven — gezwegen van het gebruik, dat ik er zelf van maakte — later voor dr. Colenbrander een der voornaamste bronnen voor de bladzijden 240—250 van het tweede deel van zijn bekend werk: „De Patriottentijd”, gelijk een oningewijde reeds uit de noten daar ter plaatse kan blijken.

geschiedschrijvers in den laatsten tijd ten beste gaven, zoowel over den Patriottentijd, als over den Overijselschen baron en zijne democratische medestanders, dan kan men bezwaarlijk de stelling verdedigen, dat deze zich over het algemeen in het bezit van een gunstige pers hebben kunnen verheugen. Beginnen wij met De Bosch Kemper. Zonder het leven en optreden van Van der Capellen verder een woord waardig te keuren, stelt hij hem zijn lezers voor „als een jeugdig man met veel verkregen kennis, niet zonder opregte vaderlandsliefde, maar inderdaad echt aristocratisch, vol van ijdelheid, en die sprak in de overdrijvende taal der partijschap, tot dat de woede der democratie hem tot gematigdheid stemde, en — die stierf vóór dat hij zijne populariteit had verloren”¹⁾.

Niet beter maakte prof. Fruin het in zijn belangrijk artikel, dat hij over den patriottentijd in het algemeen en over Gijsbrecht Karel van Hogendorp in het bijzonder geschreven heeft²⁾. Hij keurt de democratisch-patriotische beweging geen aandacht waard, voordat zij in het gewest Holland troebelen verwekt, d. i. na 1785. In enkele groote lijnen schetst hij dan de ontwikkeling van die geruchtmakende partij. Hij noemt ze de geestelijke nakomelingen van de ongeregelde troepen, die in 1672 en 1747 Oranje op het kussen hielpen om herstel van de privilegiën te verkrijgen, welke de macht der stadsregenten moesten beperken, inzonderheid ten opzichte van het vergeven der voordeelige bedieningen, maar die afgedaunkt werden, zoodra de zegepraal was behaald. „De teleurgestelde democraten bromden en morden dan nog een tijdlang voort, slaakten hun verzuchtingen in blauwboekjes en spotdichten, die door de vroegere regeering verboden werden, maar keerden allengs tot de vroegere machteloze en lijdelijke ontevredenheid terug. Evenwel het

¹⁾ De Staatkundige Geschiedenis van Nederland tot 1830 geschetst door Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper. Amsterdam. 1868. bldz. 214.

²⁾ Gijsbert Karel van Hogendorp en de Omwenteling van 1787 door R. Fruin in De Gids van 1867.

misnoegen was klimmende; bij iedere herhaling uitte zich de teleurstelling in heviger klachten tegen den Prins, die zijn helpers in den steek liet ¹⁾." Zoo werden zij ten slotte de bondgenooten van de aristocraten, de staatsgezinde regenten, de ervvijanden van het huis van Oranje.

Over het optreden van de gewestelijke patriotten ²⁾, over het leven en denken van de generatie van 1787 geen woord. Van der Capellen wordt niet genoemd.

Treffend is ook het beroep op 's lezers welwillendheid in de voorrede van de overigens doorwerkte studie, die Mr. J. A. Sillem schreef over Joan Derck van der Capellen tot den Pol ³⁾. Eerst wijst hij er kort maar kernachtig op, hoe de gewone loop van een beschaafde opvoeding hier te lande meebrengt, dat de weinige feiten, die men uit de vaderlandsche geschiedenis kent, meestal tot den tijd der graven en het glanspunt der republiek behooren, hoe weinig belangstelling voor de 18de eeuw wordt gekoesterd en zoekt vervolgens naar de redenen, waarom de patriotten spoediger in het vergeetboek zijn geraakt dan eenige andere partij onzer geschiedenis. Hij geeft dan deze: „dat geen enkele instelling in ons tegenwoordig staatsleven aan hen het aanzijn te danken heeft of hun naam doet voortduren”. Iets blijvends hebben volgens hem de patriotten eigenlijk niet tot stand gebracht; „ja, 't is zelfs nog twijfelachtig of zij een politiek programma, en dus het onmisbare vereischte bezeten hebben, om een politieke partij te vormen”.

„Toch verdienen zij,” gaat Mr. Sillem voort, „bekend te worden, al ware het alleen om dezelfde redenen, waarom de

¹⁾ Aldaar II. bldz. 46.

²⁾ Onder „gewestelijk” versta ik als gewoonlijk „niet-Hollandsche”.

³⁾ Het artikel van Mr. Sillem stelt echter meermalen het kerngezonde van Van der Capellens optreden in het licht. Trouwens de inleiding doet een geheel ander resultaat verwachten, dan verkregen is. Weinigen hebben tot nu voor de waardeering der democratische patriotten zooveel gedaan als juist Mr. Sillem, die met vaste hand en met een koel hoofd de sectie heeft volbracht van een corpus vile, dat hij blijkbaar met eenigen tegenzin ter snijtafel legde. Vgl. „Joan Derck van der Capellen tot de Pol” door Mr. J. A. Sillem in „De Gids” van 1882. deel IV. bl. 204 volg.

physiologen van onze eeuw zich gelegen laten liggen aan de kennis der wezens, welke het ontbindingsproces in organische lichamen volvoeren. Immers, wat was de Republiek in de laatste twintig jaren van haar bestaan anders dan een organisme, dat langzaam maar zeker tot ontbinding overging? En wie heeft daar krachtiger toe medegewerkt dan de patriotten, hetzij door de verzwakte organen van het oude staatswezen in hun werking en samenwerking te belemmeren, — hetzij door buitenaf invloeden te begunstigen, die den dood ook van een veel gezonder organisme ten gevolge moesten hebben.”

Men ziet, de democratische patriotten kunnen volgens dezen schrijver slechts als pathogene bacteriën aanspraak maken op de belangstelling van het nageslacht.

De opvattingen en conclusies van Dr. Colenbrander, den jongsten historieschrijver, in drie lijvige deelen neergelegd, zijn bekend¹. Vreemde gezanten trokken aan de touwtjes achter de gordijntjes van het marionetten-theater. Zijne opvattingen over de democratische patriotten sluiten zich over het geheel aan bij die van Fruin²). Voor Van der Capellens optreden voelt Colenbrander niets. Het pamflet „Aan het Volk van Nederland” is volgens hem een „overall oppervlakkig en op vele plaatsen laaghartig geschrift”³). Wel wordt vroeger erkend, dat door een Geldersch edelman, lid van de Staten van Overijssel (d. i. Van der Capellen) voor het eerst de taal der democratie gevoerd is in de vergaderzaal van een regeeringslichaam⁴), alsook, dat het geen toeval is, dat „de eenige oprechte democraten” zich onder de bevoorrechte standen vertoond hebben in de landprovinciën⁵), maar schrijvers hart hebben zij toch weinig, daar zij voortaan over één kam geschoren werden met de

¹) De Patriottentijd, hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden door Dr. H. T. Colenbrander. 's-Gravenhage. Deel I, 1897. Deel II, 1898. Deel III, 1899.

²) Gelijk wij die thans kennen uit: Robert Fruin, Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek, uitgegeven door Dr. H. T. Colenbrander. 's-Gravenhage. 1901. blz. 330—346.

³) De Patriottentijd, enz. t. a. p. I, 262.

⁴) Aldaar I, 76.

⁵) Aldaar I, 75.

Hollandsche democraten. Over hunne grieven wordt niet dan terloops gesproken, over de beteekenis van hun optreden weinig uitgeweid. Van der Capellen komt niet ten tooneele, dan om „netjes uitgekleeft” te worden. „Hij had wat lectuur, in 't bijzonder „Engelsche, en was een strijder te goeder trouw voor de idealen, „die de Amerikanen aan het verwezenlijken waren. Hij was „een ijverig, maar ijdel colporteur, maar zonder het geringste „practische staatsmanstalent of eigenlijke kennis van zaken. Hij „was de eerste, die in een hooge vergadering, en in taal van „een heftigheid, die nog niet in de Republiek vernomen was, „uitsprak wat yelen in het hart droegen, en maakte daardoor „een buitengewonen opgang bij breede kringen van de burgerij. „Dit steeg hem vreeselijk naar het hoofd” enz. ¹⁾. De schrijver komt dus tot dezelfde gevolgtrekking als Fruin. Immers volgens dezen was Van der Capellen een „Lafayette met nog veel ijler hoofd” ²⁾.

Ja, die beschuldiging van ijdelheid tegen het geslacht van de staartpruiken en korte broeken, ons mannen van de eenvoudige, deftige pantalon reeds in onze jeugd ingeprent — wij ontmoetten haar dan ook bij De Bosch Kemper — wat moet zij anders beduiden dan disharmonie tusschen het willen en kunnen, of eenvoudiger: veel gepraat en weinig gedoe? ³⁾ Maar is dat weinig gedoe hier wel ter plaatse? Ik weet wel, dat het twijfelen aan traditioneele waarheden meestal slecht bekomt, en zoo ergens, dan is er hier van een dergelijke sprake. De meeste schrijvers hebben haar geaccepteerd, ja, soms nog eens aangedikt, gelijk Mr. Sillem in zijn hierboven aangehaalde

¹⁾ Aldaar I, 117.

²⁾ Geschiedenis der Staatsinstellingen, t. a. p. bl. 336. Het kan aan mij liggen, maar ik vind deze gelijkenis niet treffend. Wel denkt men bij het bestudeeren van Van der Capellens optreden m.i. telkens onwillekeurig aan de Girondijnen. Gedachtig echter aan het mank loopen van iedere vergelijking, lust het mij weinig alle punten van overeenkomst na te gaan, waar enkele sprekende trekken reeds te veel in het oog vallen.

³⁾ De alledaagsche beschuldiging van ijdelheid of verwaandheid, meestal een gevolg van een verkeerd begrepen oogopslag, houding of gebaar, komt hier natuurlijk niet ter sprake.

studie —, heeft het dan niet iets van koppigheid of betweterij, zoo men daaraan gaat tornen? Maar wat — als het geloof nu eenmaal ontbreekt?

Ongetwijfeld is het algemeen oordeel over het geslacht van de laatste helft der achttiende eeuw nergens zoo pittig geformuleerd als bij Colenbrander. Eerst constateert hij hoe laag onze dicht- en schilderkunst is gezonken, „hoe de Alexandrijn zich naar den Franschen zoo verdroogd en verglaasd heeft, dat hij met den sap- en kleurrijken van Vondel nauwelijks van één wereld schijnt” „Geen Hollanders werden meer ontroerd door de schoonheid van hun land” „De vaderlandsche letterkunde is een burgerlijk vermaakje van benepen vernuften met schoolmeestersaanleg”.

Dat het artistiek en intellectueel leven gering was, staat bij hem vast. Zelfs de bloei van den boekhandel bewijst niets, want dat is een zuivere koopmanszaak, wij hadden nu eenmaal van geheel Europa de klandizie, de drukkers waren bovendien buitenlanders. „De Hollandsche burgerij is volstrekt zoo geavanceerd niet; zij is welvarend, zelfgenoegzaam en suf. Haar beschaving van de zeventiende eeuw is, voor zoover niet gestikt en opgeruimd, in het slijmerige of in het potsierlijke verlopen”, enz. enz. ¹⁾

Is dit werkelijk een rechtvaardig oordeel over den tijd, die uitgaven mogelijk maakte als van de „Nederlandsche Jaarboeken” en „De Tegenwoordige Staat?” Is dit het laatste woord over het geslacht, dat historici en schrijvers voortbracht als Jan Wagenaar en zijn vervolgers, H. v. Wijn, Pieter Paulus, J. W. te Water, Simon Stijl, Petrus Bondam, Tiberius Hemsterhuis, Adriaen Kluit, Van Spaan, Pestel, Van de Spiegel, de beide Luzacs?

Waarlijk wij kunnen tevreden zijn, als van de werken onzer historici door het genus van 2000 eén even ijverig gebruik gemaakt wordt, als thans nog te beurt valt aan die, waarmede deze reeks van schrijvers het zoo gesmade ras der patriotten voorlichtten. En bij deze auteurs van omvangrijke uitgaven sluit zich een geheele drom aan, wier arbeid weliswaar minder volu-

¹⁾ De Patriottentijd. t. a. p. I, 69.

mineus, maar daarom door ons niet minder gewaardeerd wordt. Het bewijs? Men ga eens na, bij wie prof. Fruin zelf te rade ging voor zijn onderwijs in de Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland. Men vindt onder meer Rendorps „De origine et potestate ordinum Hollandiae sub comitibus” (1782) naast diens verhandeling over de militaire jurisdictie (1792); voorts C. L. van Beyma’s „Tractatus de Grietmannis” (1780), Wichers „Tractaat van Reductie” (1794), Van Lynden van Hemmen „De judicis Gelricis antiqui et medii aevi” (1781), Heeneman „de Precariis (1781), Voorda „De crimineele ordonnantiën van Philips van Spanje” (1792), Wierdsma’s „Verhandeling over het stemrecht in Friesland” (1792) enz. ¹⁾.

De tallooze nauwkeurige stedenbeschrijvingen, de uitgaven van charter- en plakkaatboeken, van een kroniek als van Melis Stoke, van de vier deelen geschriften van Van Slingelandt (1784), getuigen zij werkelijk van niets anders dan van sufheid, koopmanschap en ijdelheid? Dit is zeker, dat, waar bloedverwantschap niet tot onverbiddelijke consequentie heeft sympathie en billijk oordeel, geestverwantschap zich evenmin in het onvermijdelijk bezit van deze schoone eigenschappen behoeft te verheugen. Immers, wie zijn de geestelijke voorouders der oud-liberalen van 1848 in het algemeen en van geschiedvorschers als De Bosch Kemper en Fruin in het bijzonder eigenlijk anders dan die zelfde gesmade patriotten en hunne tijdgenooten?

De naam van „democratische patriotten” is geen uitvinding van latere historieschrijvers. De mannen van 1780 hebben zelf het onderscheid begrepen of beter gevoeld, dat er tusschen hen en de „aristocraten” — ook een benaming uit dien tijd — bestond. Dit staat echter vast, dat een volksman van de twintigste eeuw bij eventueele kennismaking de handen ineen zou slaan over de vermetelheid van Van der Capellen c. s. om zich democraten te noemen. Men bedenke echter wel, dat begrippen als democratie en vrijheid slechts in relatieven zin gebruikt kunnen worden

¹⁾ Vgl. de bovengenoemde uitgave van Colenbrander, passim.

en geen zweem van constante begrenzing bezitten. Niettemin is het er mee gesteld als met munten, waarvan men de waarde precies kent, zoolang zij gangbaar zijn. Geen tijdgenoot, die zich bijv. in de beteekenis van het woord „vrijheid” vergist, wanneer de Rector van de Leidsche Universiteit in den jare onzes Heeren 1901 getuigt, dat hare stichters haar bestemd hebben tot een „Praesidium Libertatis”, een bolwerk der vrijheid, en deze woorden laat hooren: „zoolang zij dat blijft, is er geen vrees, want in vrijheid alleen worden mannen gevormd en bloeit de wetenschap”¹⁾.

Evengoed begreep het geslacht van Van der Capellen, tot welke lagen der maatschappij hij zich richtte, als hij schreef „Aan het Volk van Nederland”. Op den geschiedvorscher rust de verplichting om de woorden te ontcijferen, waarvan vroegere geslachten zich bedienden; de waarde van die oude munten na te gaan en haar uit te drukken in onzen standaard.

Uit één der bovenbedoelde brieven van Van der Capellen aan Van Beyma blijkt duidelijk, uit welke kringen de Overijselsche patriot zijn meeste aanhangers recruteerde²⁾. Hij brengt in dat epistel als gewoonlijk zijn Frieschen medestander op de hoogte van hetgeen er in zijn gewest voorvalt. Na vermeld te hebben, dat het „heilzaam werk” te Kampen in handen der Gilden zeker vooruitgaat, hoewel langzamer dan in de beide andere steden, zegt hij: „nergends is men intussen vuuriger dan te Deventer, daar de Predikanten, Professooren, Doctoren — met een woord alle fatsoenlijke Lieden tekenen”³⁾. Gelijk later in Frankrijk waren het dus ook hier vooral de „intellectuels,” die zich geroepen en gedrongen voelden een woordje in de

¹⁾ Naar het verslag in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 17 September 1901.

²⁾ d. d. 16 Februari 1783.

³⁾ Elders noemt hij de meente van Deventer het stoutste korps. Uit een andere passage kan men ongeveer op de hoogte komen van het getal zijner aanhangers in Deventer: hij vermeldt daar, dat „het request” 14 pagina's met handteekeningen telde. Dit klopt met een passus uit een brief van Van der Capellen aan Dumbar (uitgegeven door Mr. W. H. de Beaufort, Utrecht 1879 bl. 776), waar van „320 tekenaars” sprake is. Eveneens komt dit getal aardig overeen met een cijfer van Van Beyma's aanhangers in Leeuwarden: 400. (Vgl. Colenbrander t. a. p. II. 248).

politiek te gaan meespreken en zich „democraten” noemden. Met het oog op hunne betrekkingen was hier geen sprake van een strijd om de verovering van het regeeringskasteel, wat in andere steden, vooral in de Hollandsche, het optreden der patriotten zoo onzuiver maakte. Bovendien waren zij, volgens dit onverdacht getuigenis, de warmste partijgenooten. Wanneer men bedenkt, dat het toen (1783) in de meeste gewesten nog vrij rustig was en dat Van der Capellen meermalen getuigde, dat alleen maar op enkele Friezen te rekenen viel, dan is men vrij goed ingelicht over de kern en het wezen der zoogenaamde democratische patriotische partij. Let men voorts op de uitbreiding van deze, op hare ontwikkeling, dan kan men slechts in deze meening versterkt worden, hoe onzuiver zij later ook werd voornamelijk in Holland door de inmenging van het buitenland en de intriges van eierzuchtige baantjesjagers. Het was niet toevallig, dat Franeker, Utrecht, evenals Deventer academiesteden, later brandpunten zouden worden der patriotten-bewegingen ¹⁾. De hooge vlucht der historische en juridische wetenschappen, hierboven vermeld, hangt er ten nauwste mee samen.

Trouwens, wanneer men de dikwerf keurige uiteenzetting

¹⁾ Dit is Valckenaer wel eenigszins ontgaan, want hoe kon hij er anders den Patriotten een verwijt van maken, dat zij zich in Franeker hebben opgesloten, in plaats van bijvoorbeeld Harlingen tot het middelpunt van hun verzet te maken, een stad, die volgens hem oneindig beter gelegen was. Eigenlijk hecht ik weinig aan 's mans praatjes en ik zou er niet op teruggekomen zijn, wanneer hij niet één der voornaamste troebele bronnen geweest was, waaruit Dumont-Pigalle geput heeft. De verzameling aantekeningen van dezen heeft daardoor voor de geschiedschrijving van den Patriottentijd evenveel nut als kwaad gesticht, met name voor enkele gedeelten van Dr. Colenbranders IIIe deel (bl. 279 bijv.) Trouwens in mijn proefschrift heb ik destijds, geprikkeld door deze uitlating van den „aartslasteraar Valckenaer”, uiteengezet, hoe Franeker het middelpunt is geworden. Vóór alles is echter een critische studie over Dumont-Pigalles verzameling hoog noodig. Vgl. mijn Coert Lambertus van Beijma, Een bijdrage tot de kennis van Frieslands geschiedenis tijdens den Patriotten-tijd. Leeuwarden 1894, o. a. bldz. 37, noot 1, en blz. 132, waar ik reeds wees op de tegenstrijdigheid der verschillende lasterpraatjes van Valckenaer. Met het oog op het ontstaan der Statenvergadering te Franeker wees ik op de verschillende conflicten zoowel der hoogleeraren als der stad zelve met de Friesche Staten gerez. Aldaar bl. 117, volg. en 125 volg.

der nieuwere denkbeelden nagaat in de Nationale Vergadering tijdens de Bataafsche Republiek, dan kan het niemand ontgaan, hoe ook hier te lande zoo goed als elders een omkeer in het denken heeft plaats gegrepen van zoo groote beteekenis, zij het ook alleen in de kringen der „intellectuels”, dat be-
 zwaarlijk uitsluitend de kennismaking met het Fransche Jacobinisme als *causa movens* mag aangemerkt worden. De strijd voor de volkssouvereiniteit — het volksalvermogen — is niet alleen in Frankrijk aangebonden, het rationalisme was allermint een speciale overtuiging van Gallische hersenen. De nuchtere Germaansche hoofden zijn er ten allen tijde voor toegankelijk geweest; vandaar dat de Stuarts in Engeland evenmin als de Habsburgers in de Nederlanden een absolute monarchie konden vestigen. Toch zijn beide landen in de Nieuwe Geschiedenis aan de betoovering van het „droit divin” niet ontkomen: aan beide zijden der Noordzee bemachtigen oligarchieën het gezag; gelijk elders de vorst, vragen hier de Heeren erkenning van „het goddelijk recht der overheid”, totdat het mysterie zijn geheimzinnige kracht begon te verliezen, het geloof in de wijsheid der regenten ondermijnd werd, door welke materieële en ideële oorzaken ook. Zoo beschouwd is de Patriotten-tijd, getuige van een dergelijke zielkundige verandering eener generatie, zeker een der merkwaardigste perioden, waarover zich de menschelijke waarneming uitstrekt.

Gelijk de groote maatschappelijke veranderingen, die het westen van Europa in de 16de eeuw onderging, ten nauwste samenhangen met het humanisme der voorafgaande tijden, zoo is ook aan de reusachtige omwenteling, die in de negentiende eeuw haar beslag kreeg, een humanistische strooming in ons land voorafgegaan, die niet minder aandacht verdient dan gene. Men herinnere zich slechts de namen van Noodt, die — zooals De Bosch Kemper het uitdrukt ¹⁾ — „een geheele omwenteling

¹⁾ Letterkundige Aanteekeningen betreffende de geschiedenis van het Nederland-
 sche Staatsleven en Staatsregt door Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper. Amsterdam.
 1871. bl. 192.

in de wetenschappelijke beoefening van het regt te weeg" bracht, van Van Bijkershoek, den beoefenaar van het Volkenrecht, en vooral van 's-Gravenzandè, wiens „Introductio in philosophiam" in het buitenland tot op onzen tijd in gebruik was. Hunne leerlingen als Huber, Elie Luzac, F. A. van der Marck, Trotz en zoovele anderen namen de studie van het natuurrecht ter hand, dat thans eerst recht in het land van Hugo Grotius opgang maakte en het aanzien der heerschende Romeinsche rechtsbegrippen op allerlei gebied een geduchten stoot toebracht.

Zoolang de resultaten daarvan binnen de studeerkamer bleven, droegen de lieden van het „ancien régime" daarvoor geen vrees. Was een geschrift al te zeer met hunne denkbeelden in strijd — dus onzedelijk, welaan, het werd verboden; tot zij in eens merkten, dat hunne plakkatens niet meer afdoende waren.

Onder den invloed van den eersten schrik ging men op een beteugeling der drukpersvrijheid zinnen. Maar hoe? Het Hof van Holland stelde in 1765 uitvoerige maatregelen voor om godsdienst- en zedenbedervende boeken te doen verbieden; het overwoog daarbij, dat de laatst verboden schadelijke geschriften juist na het jaar der verbodening meer verspreid waren. De bedoeling was geen andere, dan om een censuur in te voeren. Maar toen kwam Holland en speciaal Leiden in last. De bloeiende boekhandel zou dan te niet gaan. Was het dit mercantiele argument, dat de Staten deed aarzelen, of beaamden zij de bewering der Leidsche requestanten, dat men ter zelfder tijd elders, speciaal in de landen der Bourbons, meer vrijheid van drukpers verleende ¹⁾. Niettemin blijft het een merkwaardig verschijnsel, dat de reactie in deze jaren dit bij uitstek caesaristisch dwangmiddel niet durft invoeren, terwijl het na de

¹⁾ De verboden boeken betroffen „L'Evangile de Raison" en de „Dictionnaire Philosophique" van Voltaire, in 1764. Twee jaar te voren was het Rousseau's „Emile ou de l'Education", dat de Staten van Holland met vreeze vervuld had. Het protest, op last der Leidsche boekverkoopers opgesteld, is van de beide Luzacs. Vgl. voor de geheele quaestie het werk van Bodel Nyenhuis „De Wetgeving op Drukpers en Boekhandel" op last v/d. Ver. tot bevord. v/d. Boekhandel vertaald en uitgegeven. Amsterdam. 1892. bl. 171.

Fransche revolutie algemeen in zwang kwam. Toch vreesde een man als Van der Capellen de toepassing: van de publieke opinie moest men het hebben, en hoe die te bewerken, wanneer men de drukkers onder contrôle stelde? Het was hem trouwens een ernstige grief, dat zijn anoniem verschenen „Aan het Volk van Nederland” door de Staten van Holland werd verboden. Dat het den Staatsgezinden in dat gewest — den aristocraten — met de nieuwere denkbeelden geen ernst was, stond dan voortaan ook bij hem vast.

Reeds in zijn allereersten brief aan Van Beijma schreef hij: „Zal een Volk vrij blijven of op nieuw vrij worden, zo moet „het verlicht zijn, zijn eigen toestand kennen, de gevaaren „meten, die het omringen, de listen, waarmede het steeds „belaagd wordt, doorzien. Dit kan niet anders geschieden, „dan door middel eener onbepaald vrije drukpers. Door „deze alleen kan in tijd van nood de alarmklok worden „getrokken” ¹⁾.

Het verschil tusschen hem en de Hollandsche anti-stadhouderlijke partij treedt onmiddellijk aan het licht, zoodra er van samengaan sprake is, dat is in het jaar 1783 ²⁾. De nadeelige vredesvoorwaarden van Engeland — door Frankrijk niet van ons afgewend — wekten algemeene ontevredenheid.

Ook Van der Capellen ontkent niet, dat Frankrijk ons een „helschen trek gespeeld heeft”. — Maar wien de schuld, vraagt hij? Volgens zijn meening zou Frankrijk „ons zo ligt niet hebben laten vaaren”, wanneer wij „op zijn tijd” met Frankrijk „een nauwe verbintenis” hadden gesloten. Hij steekt het dus „onder „geene stoelen of banken, dat de Hollandsche aristocraten de „Republiek zo wel vermorst hebben als de Engelsche fractie.

¹⁾ d.d. 13 November 1782.

²⁾ Zelfs tien jaren later is er nog een groot onderscheid tusschen de Hollandsche en niet-Hollandsche oppositie, hetgeen onder meer blijkt uit een brief van Daendels, opgenomen in de Letterkundige Aant. v. De Bosch Kemper, bldz. 309. Daendels schrijft daar: „Met de Hollandsche regenten schijnt haar voorgewende democratie en ware republicainsche principes niet overeen te komen met haar plan bij eene omwenteling in de Republiek” enz.

„Door hunnen argwaan tegen Frankrijk, dien zij nog uit de „Fransche tyrannie hadden onthouden, waren en bleeven zij „tegen alle gezonde argumenten aan steeds huiverig als men „hun van eene alliantie met dat Rijk sprak. Anderen, die er nog „wel voor waaren, zagen geen kans om het er toe te brengen. „Als men hun het heilzaame middel van de Stemme des „Volks aanwees, dan was dat middel niet geschikt, dan had „men een deel vijven en sessen, die allen den aristocratischen „geest verraadden, waardoor zij gedreeven wierden. Nog liever „wilden ze het land laten verlooren gaan dan het met behulp „des Volks — hunne eigen principaalen — redden” ¹⁾.

Het onderscheid tusschen de „Hollandsche Liniepruiken” — gelijk zij min vleierend door V. d. Capellen genoemd werden, en den Overijsselschen Patriot is duidelijk; zij waren stilletjes met Frankrijk op jacht gegaan in de hoop wat wild te zullen stroopen op de jachtgoederen van Oranje en ziet, Frankrijk liet hen in eens in de kou. Dat was ook verre van aardig. Van der Capellen was practischer en begreep de beteekenis van het „voor wat, hoort wat”. Vandaar dat hij een verbond gesloten wilde zien, waaraan Frankrijk ook iets had. Doch de Hollandsche staatslieden tuurden zich blind op de hooge onkosten-rekening van hun jongste avontuur. Frankrijk had hen bedrogen; natuurlijk! zij hadden geen fout gemaakt in hunne berekeningen. Van een samengaan wilden zij niets meer weten. Trouwens het valt niet te ontkennen, dat verscheidene van hen meer meegesleept waren uit anti-stadhouderlijke gezindheid, benevens de voorspiegelingen van Fransche gezanten, dan door eigen overtuiging.

Hoe anders is de houding van V. d. Capellen. „Onze toestand”, schrijft hij ²⁾ den vijfden Augustus 1783 — „is inderdaad beklaglijk. „Frankrijk wil absoluut den oorlog niet doorzetten tegen England. „Het heeft Pruischen te menageeren om deezen tegen den „Keizer, casu quo te kunnen opposeeren. Vergennes, Necker „hebbende doen tuimelen en met denzelfen het crediet van

¹⁾ Brief van V. d. Capellen aan V. Beijma. d.d. 29 Januari 1783.

²⁾ Aan C. L. van Beijma.

„Frankr(ijk) moet de vrede hebben, om zich te souteneeren.
 „Indien Pruischen zig met onze huislijke zaken kwam bemoeien
 „(dat niet onmogelijk is), God weet of Frankr(ijk) het niet stil
 „aanzag” enz.

Wien, met den loop der gebeurtenissen maar ternauwernood vertrouwd, klinken deze woorden niet profetisch in de ooren? Zulk een doorzicht te ontzeggen, is hoorende doof zijn ¹⁾. En dit is niet het eenige staaltje van Van der Capellens helderen blik op „het politiek systema” van zijn tijd. Het loont de moeite er bij te verwijlen, omdat daardoor mede het geschil tusschen hem en de Hollandsche aristocratische anti-prinsgezinde partij verklaard kan worden, die niet op een Van der Capellen in haar midden kon wijzen. Het gevaar der inmenging van het buitenland zweeft hem dagelijks voor de oogen, nu men een einde wil gaan maken aan de „moedwillige inbreuken op onze constitutie” van de zijde van den Prins. Het is volgens hem dolligheid het te willen doen, „zonder een enig bondgenoot” want Pruisens interventie hangt boven het hoofd: „kan hij den keizer beweegen het aan te zien, ... dan behoeft de koning „van Pruischen maar een uitstapje van eenige weinige dagen „te doen slegts met die troepjes, die hij altijd in zijne West-„faalsche Staaten bijeen heeft, om een spoedig einde aan al „ons waaken, slaaven, ploegen, zwoegen, zweeten te maaken” ²⁾. Hij vindt het een „raazende onderneeming” aan de beruchte regeerings-reglementen te tornen, gelijk men toen reeds in Utrecht deed, wanneer men niet zeker is, dat het buitenland zijn handen thuis houdt. Vandaar, hoewel hij niets dan tegenwerking der Hollandsche regenten ondervond, hamerde hij op het eind van zijn leven telkens op hetzelfde aanbeeld: een verbond met Frankrijk. Het is niet weinig door zijn toedoen

¹⁾ In de door Mr. W. H. de Beaufort uitgegeven brieven komt terloops nu en dan een passage met soortgelijken inhoud voor, doch geene zoo uitvoerig als deze.

²⁾ Van der Capellen aan V. Beijma 10 Maart 1784. Vgl. hiermee zijn brief van den 12^{den} Maart 1784 aan V. d. Capellen v. d. Marsch, uitgeg. door Mr. W. H. de Beaufort bl. 758.

na zijn dood tot stand gekomen: hij heeft de teleurstelling gemist van te ondervinden, dat het de door hem toen reeds zoo gevreesde interventie van Pruisen slechts heeft kunnen uitstellen.

Er is echter in de meer vermelde correspondentie een andere plaats, die nog duidelijker dan iets V. d. Capellens doorzicht bijlicht. Hij spreekt daar over de aanvallen op den Hertog van Brunswijk. Hij misprijst ze niet, natuurlijk niet. Ieder, die tegenwerkte om tot wat hij noemde den „grondwettigen toestand van zaken” terug te komen, kon op zijn afkeuring rekenen. Hij vindt het echter verachtelijk, dat zij, die de aanvallen begonnen (d. z. de Hollandsche Matadors), die niet hebben doorgezet, Evenwel gelooft hij niet, dat met de verwijdering van den Hertog zooveel gewonnen zou zijn. „Ik weet zelfs niet” — zoo luidt het drie jaren voor den tocht der Prinses naar Goejanverwelle — „of „men niet misschien met andere engelen des Satans zoude hebben „te doen gekreegen, die wij wegens directer en magtiger relatien „buitenlands nog minder zouden aandurven. En hoe zou het „gaan — als madame Roiale — die daar verstand en bekwaam- „heid genoeg toe heeft, want het is, hoore ik, eene vrouw van „talenten — als eene Pruisische Prinses de plaats van den „Hertog ging vervullen? Zouden wij ook deeze geheime raad in „den Post van Neder-Rh(tijn) durven afstraffen? Wat mij betreft, „naar mijn gering inzien, zou ik, zo lang de Pr(ins) toch kwaade „Raadslieden moet hebben — en zal zijn' geval ooit anders „zijn? — altoos wenschen, dat hij er zulken had, die men aan „kon en met den algemeenen haat beladen waren. Wie weet „of madame Roiale, daar de natie nog geen kwaad van weet, „van vermoedt en zelfs — zeer averechts — gunstig over wordt „ingenomen, nog niet eens onverwagt op het toneel springt om „de goede, de deugdzame, de vaderlandminnende vrouw en de „rol van mediatrice te speelen? Enfin; hoewel ik het goedkeure, „dat men door die openlijke aanvallen op den persoon des „Hertogs de raadslieden nu en voor 't vervolg een weinig in „toom houdt, — zo kan ik de oorzaak van ons malum politicum „in hem alleen nog niet vinden. Is elk raadsman van den

„Teergel(iefde) niet een Hertog? Hoe veele Hertogen heeft hij „niet in elke Provincie? enz.”¹⁾

Het lust mij allerminst om in de traditioneele rij van Neêrlands helden ter land en ter zee, hetzij van den degen of van de pen een plaatsje voor onzen Overijselschen patriot te vragen. Mij dunkt echter wel, dat hij, die zich in 1784 zoo uitlaat, aanspraak mag maken op een goede dosis gezond verstand en dat het een plicht is van den historicus, zoo iemand ten minste au sérieux te nemen. Het loont de moeite; men leert van hem eerder dan van minder begaafden de origines mali, de oorzaken der bewegingen van zijn tijd. Leest men dan het pamflet „Aan het Volk van Nederland”, zoo treffen daar niet meer in de allereerste plaats de subjectieve opmerkingen, die er volgens ons niet door kunnen, evenmin als in de apologie van Prins Willem I sommige verwijten, welke deze Philips naar zijn hoofd beliefte te slingeren, maar wel de zaakrijke uiteenzetting van zijn grieven ten opzichte van de ontwikkeling der regeeringsinstituten. Zij komen hierop neer: Het volk, te weten de Burgers of Gilden of Schutterijen heeft niets in te brengen gehad sedert het stichten der Republiek, dank zij de samenwerking van Oranje en de Regenten. „Dit deden de Staaten van Holland” — zegt hij²⁾ — „die voor het overige haare Regenten waren. Dit deed een Prins, die het inderdaad wel met ons land meende. Wij kunnen hieruit leeren, dat de volken, willen zij hun vrijheid behouden, steeds waakzaam moeten zijn en op geen sterveling, wie het ook is, een onbepaald vertrouwen moeten stellen”. Hij demonstreert dan verder, hoe „de beste menschen doorgaans zwak genoeg zijn om de hun aanbetrouwde magt te willen vergrooten”. Daarna gaat hij in den breede de misbruiken opsommen, door de stadhouders en regenten ingevoerd, om ten slotte te komen tot het zonden-

¹⁾ Van der Capellen aan V. Beijma d.d. 24 Maart 1784. Deze geeft alweer een aardige aanvulling op dien aan V. Spaan, door De Beaufort afgedrukt bl. 762. Met Teergeliefde wordt als altijd de Prins bedoeld.

²⁾ t. a. p. bl. 10.

lijstje van Willem V, dat natuurlijk het langst van alle is. Alle grieven komen ten slotte hierop neer: de Prins doet als een Souverein, en schendt usantiën en de stedelijke reglementen naar welgevallen.

Het een zoowel als het ander is waar. Er is geen spoor van overdrijving in een passage als deze: ¹⁾ „Is het niet een „openlijke geweldenarij de reeds zoo mishandelde souvereine „landschap van Drenthe, onze medezuster en agtste provincie, „tegen het ongenoegen van alle ingezetenen aan een Over- „rijsselsche edelman, den baron Van Heiden, uw gunsteling, „tot Drost op te dringen, schoon het ontegenzeggelijk, zoals „gij zelf niet ontkend, ditmaal een Drentsch ridder moest „weezen? Is het voor de Ingezetenen der kleine Geldersche „steden te dulden, dat gij in dezelve overal een of ander „Jonker, die teffens Lid der Ridderschap is, en daar zijne portie „in de Commissien dikwerf rijkelijk krijgt, als Burgemeester „zend, en zulk eenen, zonder dat hij eens in de stad woond of „zig met Stads zaaken bemoeid, de voordeelen van de Regeering „laat genieten, daar zijne andere Amptgenooten enkel den last „van moeten dragen? — Is die despotieke Regeering van uwe „Premiers in de Friesche Steden niet van hetzelfde allooi? „Denkt Gij, o Vorst! dat de vrijheidminnende Friezen uwe „Voorzaaten ooit zulk eene magt over het Quartier der Steden „zouden gegeven hebben, indien zij hadden kunnen voorzien, „dat zij zo grof zoude zijn misbruikt geworden? De Friesche „Steden zijn inderdaad uwe Domeinen, uwe eigendom geworden, „die gij door uwe Premiers, als door uwe Gouverneurs of „Onderkoningen laat regeeren! — Als men uw geheel gedrag „met elkander vergelijkt; als men ziet hoe Gij, op het voet- „spoor uwer Voorzaaten, alles aan U trekt, zelfs zo, dat Gij de „Staaten eener Provincie de gewoone militaire Eerbewijzingen „door uwe Creatuuren en Instrumenten laat beknibbelen, gelijk „bij uwe Sessieneeming in Overijssel geschied is, terwijl Gij U „zelven op uitdrukkelijk Order zelfs in de stemmende Steden

¹⁾ t. a. p. bl. 67.

„het koninklijk Salut doet geeven en dagelijks soortgelijke „nieuwigheden invoerd — is men dan wel liefdeloos, wanneer „men u verdenkt, dat Gij naar hooger Gezag staat?”

Wie zal kunnen volhouden, dat, wat Friesland betreft, Van der Capellen een woord te veel gezegd heeft? Waarlijk de toestand was in dat gewest reeds in 1783 uiterst gespannen, gelijk blijkt uit de medewerking, die Van Beijma kreeg, toen hij voorstelde tot Burgerwapening over te gaan, wat den stoot gaf tot de oprichting der bekende exercitie-geenootschappen. Willem V zelf schreef in dezen tijd, dat er daar „burgeroorlog” dreigde. De eerste daad nu, waarover de meeste steden het onmiddellijk eens waren, was het vernietigen van den invloed van den luitenant-stadhouder en de Premiers, gelijk de werktuigen van den Prins genoemd werden. Daarbij kwam nog, dat men zich meermalen die schandelijk willekeurige benoemingen van de zijde van Willem V niet zonder protest hadden laten welgevalen. Bovendien waren er tal van conflicten van anderen aard tusschen den Stadhouder en dit gewest gerezen, waarbij de eerste tal van lesjes kreeg over zijn houding jegens de Staten ¹⁾.

Nog eens, hij, die de intieme geschiedenis van deze tijden kent, kan hier geen opgeschroefdheid constateeren. Wij kennen Willem V. In alle opzichten was hij een speelbal van zijn omgeving. De staatsinstellingen van de Republiek bekeek hij slechts door de oogen van den vreemdeling, waardoor hij telkens mistastte. Wordt hij daarop attent gemaakt, dan stuift hij nu eens op en beveelt uit de hoogte, zich bij zijn wil neer te leggen; dan weer ontglijdt hem de kinderachtige verontschuldiging, dat hij maar een grapje had willen maken ²⁾. Hij, stadhouder „par droit de révolution”, spreekt bijv. zijn groote afkeuring uit over de houding van Willem III, „ten opzichte van koning Jacob van Engeland”, en vindt het nuttig zich bijna 100 jaren na de Engelsche revolutie nog voor een

¹⁾ Zie hierover, C. L. van Beijma. t. a. p. bl. 80, volg.

²⁾ Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek, uitgegeven en toegelicht door Dr. F. J. L. Krämer. Werken van het Hist. Genootschap 3e serie N°. 14 Amsterdam. 1901. bl. 439.

Jacobiet te verklaren ¹⁾. Tusschen zoo iemand en de aanhangers van het natuurrecht is een niet te overbruggen kloof. Wat voelde Willem V voor de ergernis van een Van der Capellen over de wijze, waarop destijds de mogendheden, ook de Republiek, hunne legers bijeenbrachten. Wij, die de geschiedenis van ons regiment Mecklenburg kennen en de allesbehalve zachte middelen, die gelijk overal elders gebruikt werden om de Mecklenburgsche landskinderen te dwingen dienst te nemen in de Nederlanden, alleen om de kas van den landsvader te spekken ²⁾, kunnen bezwaarlijk onze sympathie onthouden aan V. d. Capellen, wanneer hij aandringt op een zachtere toepassing van den korporaalsstok. Wij vergeven hem gaarne den blunder, dat „onze troupes steeds dapper (waren), toen zij uit inlanders bestonden” voor zijn woorden: „de vrijheid is met de strengste krijgstugt zeer bestaanbaar. Maar de vrije krijgslieden van een vrij land als ossen, met stokken voor zich heen te drijven, . . . is het toppunt van dwingelandij” ³⁾. Trouwens het ideaal van V. d. Capellen was — het is overbekend — een leger van ingezetenen. Reeds in 1773 was hij hiervan doordrongen, getuige zijn voorrede voor de vertaling van het boekje van „Andrew Fletcher” getiteld: Staatkundige Verhandeling over de Noodzaaklijkheid eener Burger Militie.

Het lezen van de brieven van V. d. Capellen aan V. Beijma stemt weemoedig, wanneer men voor oogen heeft, dat hij ze

¹⁾ Aldaar bl. 380.

²⁾ Zoo bestond de bepaling, dat de zonen van domeinboeren eerst dan de plaats van hun vader konden krijgen, wanneer zij vier jaren militairen dienst hadden gedaan. Vgl. Mecklenburgsche Troepen in Nederlandschen dienst 1788—1796 door J. C. Wagner. 's-Gravenhage 1901. bl. 8. Hoeveel inkomsten hiermee gepaard gingen, blijkt hieruit, dat blijkens verschillende obligaties in mijn bezit de vorst van Waldeck deze eenige malen tot onderpand van leeningen stelde, t. w.: in 1784 een van f100.000 bij J. W. Winter te Amsterdam, in 1785 f150.000 bij Abraham en Simeon Boas te 's-Gravenhage en eindelijk in 1786 nog eens voor een leening van f450.000 bij dezelfde. Bij de laatste leening was trouwens nog een en ander aan het onderpand toegevoegd. Men zie hiervoor de bijlage.

³⁾ „Aan het Volk van Nederland” bl. 57.

met wegstervende levenskrachten heeft geschreven. Weinig sprekende over zijn lijden, het slechts vermeldende als verontschuldiging voor haastige of te korte epistels, is hij tot het einde vol vuur, — daarentegen nooit vol schitterende verwachtingen omtrent de toekomst. Wie zijn, schrijft hij eens, „buiten ons beiden” democraten ¹⁾. Hij klaagt aanhoudend over weinig medewerking, betreurt, dat zijne aanhangers als zijn neef V. d. Capellen tot de Marsch zonder vast plan werken ²⁾. Vóór alles ging bij hem de alliantie met Frankrijk en dan zou hij verder zien; eerst veiligheid, dan arbeid. Daarvoor werd hij het middelpunt eener uitgebreide correspondentie: het binnen- en buitenland bewerkt hij te gelijk; de Patriotsche Vergaderingen van 1783 zijn hoofdzakelijk alleen daarvoor door hem belegd. Was dat „landverraad”, zooals Mr. J. A. Sillem het voorstelt of noodweer bij het dreigen van Pruisische interventie? Dat van niemand anders hulp te wachten was, daarvan had hij zich rekenschap gegeven. Zeker was het een wanhopig middel om uit het moeras van ongerechtigheden te komen, waarin de Republiek dreigde te verstikken, maar bestond er een ander, waar aristocraten en Oranje beslist iedere hervorming terugwezen?

Dikwerf heeft men de verwondering geuit, dat Oranje en de Democratie in deze dagen niet samengingen. Het is mij niet mogen gelukken eenige geestverwantschap tusschen de Democraten en de Prinsgezinden van die dagen te constateeren, terwijl die tusschen Prins en Aristocraten niet valt te miskennen. Beiden erkennen een overheidsgezag berustende op openbaring; alleen zijn zij het er niet precies over eens, welke machten de Godheid over het volk gesteld heeft.

Toch waren 's mans „democratische” neigingen verre van revolutionnair. Hij wil de bourgeoisie den invloed teruggeven,

¹⁾ d. d. 14 Jannari 1784.

²⁾ Hij memoreert daar tevens, hoe deze in 1777 hem den vriendelijken(?) raad had gegeven „liever te zorgen, dat de dijken in onze provincie beeter gemaakt wierden”, d. d. 4 Januari 1784.

dien zij op de regeering gehad heeft, maar kort „na de erectie der Republiek” — naar hij beweert — heeft verloren. Aan een algemeen kiesrecht heeft de man evenmin gedacht als de zoo-genaamde revolutionairen in Frankrijk van 1790. Hij spreekt veel over „Volksalvermogen” en „Volkssouvereiniteit” maar kan zich aan historisch geworden toestanden, instellingen en tradities niet onttrekken, evenmin als een der Fransche Girondijnen¹⁾. Hij en de zijnen zetten de eerste schrede op den weg, die naar de constitutie van 1848 leidde, door de overheid te dwingen rekening te houden met de wenschen der bourgeoisie. Zij doen dit echter krachtens beginselen, waarvan zij de stuwkracht niet hebben berekend. Men hoore den man zelf:²⁾

„Ik ben geen vriend eener zuivere democratie, ook niet van „groote redressen of veranderingen: maar steeke ook onder „geene stoelen of banken dat ik nimmer de hand zal leenen „om de aristocratie op de puinhoopen van het Stadhouderschap „te vestigen. Ik zou mij, indien men langer weigerde eens „serieus op de regten des volks te denken, genoodzaakt zien „mij voor het tegenwoordig en toekomstend geslacht te ontschul- „digen. Ik heb op de eerste patriottische Vergadering die snaar „reeds geroerd — doch ’t was of ik arabiesch sprak. Niemand „antwoordde. De gewoonte, dat zig ’t volk bij requesten adres- „seere is enkel een temporair hulpmiddeltje, dat op den duur „volstrekt niet deugt. Het is eene gedeguseerde Volksregeering „en wel van de ergste soort, daar, namelijk, het Volk in persoon „zijn gevoelen zegt. In onze tegenwoordige omstandigheden „heb ik zelf dit remedie meer dan eens voorgeschreeven; maar „op den duur deugt het niet. Zal men onze landskwaalen met „vrugt aantasten, zulks moet in derzelve oorzaaken geschieden.

¹⁾ Ik beroep mij hierbij op het juist verschenen voortreffelijk werk van den bekenden hoogleeraar A. Aulard: *Histoire Politique de la Révolution Française, Origines et Développement de la Démocratie et de la République (1789—1804)*. Paris. 1901.

²⁾ Uitgave van Mr. W. H. de Beaufort. bl. 764 volg.

„Men moet aan het Volk zo veel invloed in de publieke maat-
 „regelen bezorgen als nodig is om elk tot zijn plicht te kunnen
 „houden. Een goed plan hier van te maaken is moeilijk, doch
 „zo ik denke niet onmogelijk. Mijn plan is tot hier toe steeds
 „geweest de constitutie te laten zo als zij volgens de grond-
 „wetten is, en haare gebreken liever te corrigeeren door er wat
 „toe dan wat af te doen. Zou het Volk zoo onbillijk zijn wanneer
 „het eischte ten minsten door iemand in de Lands- of Stads-
 „vergaderingen gerepresenteerd te worden? Te Nijmegen waren,
 „voor dat de wapenen van den Staat die Stad tot een Lid eener
 „(God betere 't) vrije Republiek hadden gemaakt, de 3 Meesteren
 „van het St. Nicolaas Gilde permanente Leden van den Raad
 „en Schepenstoel. En deeze 3 onderhielden correspondentie met
 „de overige Gilden en Burgerij. Op dezelfde wijze zonden de
 „4 Compagnien van ons Zwolsch Schuttersgenootschap elk een
 „schutter in den Krijgsraad. Zouden de aristocraten (wier invloed
 „ik voor het overige in een Land als het onze allernoodzaaklijkst
 „keure) te veel doen, wanneer zij aan het Volk een zeer —
 „zeer klein getal plaats in den Raad inruimden. Om deeze
 „Volksrepresentanten volstrekt belangloos en onafhankelijk te
 „maaken, moesten zij nimmer in eenige voordeelen der Regeering
 „deelen”¹⁾.

Heeft echter Mr. Sillem gelijk, wanneer hij in zijn meer aan-
 gehaalde studie zegt, dat geen enkele instelling in ons tegen-
 woordig staatsleven aan de patriotten het aanzijn te danken
 heeft? Ik zou willen antwoorden, dat onze geheele staatsregeling
 berust op de denkbeelden over een „imperium mixtum” door
 hen gepropageerd²⁾ en het eerst practisch toegepast. Dat zij

¹⁾ Vergelijk hiermee brief aan V. Beijma d. d. 29 Januari 1783, waarin deze passus: „Het was door middel van de Burgercommittees, dat ik voor had het Volk „eenen geregelden en tegen de constitutie niet aanloopenden invloed in de publieke „zaaken van het meeste belang te bezorgen. Ik wilde alles laten, zo als het is, „den Pr(ins) vooral niets afnemen of eenige stappen van éclat doen”.

²⁾ Een „imperium mixtum”, zooals zulks nog heden ten dage in Engeland plaats heeft, werd reeds aanbevolen door Pieter Paulus in zijn: Het Nut der Stadhouderlijke Regeering aangetoond, 1772. bl. 23. Hij prijst daarin aan „een zoodanige regerings-

de consequenties hier van hebben overzien, geen haar op mijn hoofd zou zoo iets durven volhouden. Met alle hervormers hebben V. d. Capellen en de zijnen dit gemeen, dat zij van de ver strekkende gevolgen der vervormingen, die zij aanprijzen, in hun eigen oog meestal een terugkeer tot de betere toestanden van weleer, allerminst doordrongen zijn. Waar eenmaal de bourgeoisie door directe inmenging een zij het ook nog zoo klein aandeel in de regeering is gegeven, ontstaat er wrijving tusschen de beide regeeringsfactoren, die alle twee naar vermeerdering streven. Bovendien zullen krachtens dezelfde beginselen, die de bourgeoisie een deel van het gezag in handen geven, onmiddellijk de op haar volgende lagen der maatschappij toegang tot het regeeringskasteel eischen.

Het was allerminst zijn bedoeling de lectuur van Mr. Sillems studie overbodig te maken. Integendeel, ik hoop dezen of genen opgewekt te hebben zich nog eens met onzen Overijselschen patriot in te laten. De man is het overwaard, zijn denkbeelden niet minder. Door niemand is hij beter begrepen dan door Mr. W. H. de Beaufort blijkens „Oranje en de Democratie”. Hij noemt V. d. Capellen „den ridder, die met den tooverstaf van moed en welsprekendheid de nieuwe democratische partij deed ontwaken. Met hem vangt het leven der democratische partij op practisch staatkundig gebied aan. Onder hem won zij de sporen in den strijd tegen de Overijselsche Drostendiensten; om hem vormde zich een kleine, maar allengs aangroeiende kring van moedige en onversaagde strijders, zoowel uit de aanzienlijken als uit de burgerij” ¹⁾. Zeker is het, dat, als men rekening houdt met den pamflettenstroom, met het optreden van V. d. Capellen in 1776 het opgewekte politieke leven begint; niet minder vast

wijs, die wel voornamelijk bestaat uit het Volk, bij wien de opperheerschappij alleen moet gezogt worden, maar die teffens in drie bijzondere delen verdeeld werd, naamlijk in den Koning, de Edelen en het Gemeen.

¹⁾ Herdrukt in zijn bundel: Geschiedkundige opstellen. Amsterdam 1893. bl. 11. Dit artikel bevat zeker een der meest zelfstandige oordeelvellingen, die wij over dezen tijd bezitten.

staat, dat zijn opgang stijgende was, even waar is het feit, dat niemand na zijn dood zulk een invloed, zooveel vertrouwen heeft gehad ¹⁾. Het heeft geen doel zich in bespiegelingen te verliezen over hetgeen had kunnen gebeuren, als iemand van zooveel invloed was blijven leven. Zijn verschijning is er als die van Mirabeau niet minder om, nu hij reeds in het begin van het drama van de planken verdwenen is.

W. W. VAN DER MEULEN.

¹⁾ Dr. J. Hartog in zijn „De Patriotten en Oranje” Amsterdam 1882 bl. 137, wijst er op, dat er bijna 140 geschriften op te tellen zijn, die betrekking hebben op het staatkundig leven van V. d. Capellen. „Wij behoeven dan niet te vragen, welk een plaats hij inneemt in de geschiedenis dier dagen”; (aldaar bl. 137). Mr. J. I. van Doorninck, die van deze geschriften een bibliographie uitgaf, komt tot het getal 115. Vgl. Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel (Zwolle 1875;) tweede deel. bl. 125 volg.

COPIE.

W_Y FREDERIK, REGEERENDE FURST VAN WALDECK,
GRAVE VAN PYRMONT EN RIBEAUPIERE, HEERE VAN
HOHENACK EN GEROLDSECK &c. en

W_Y CHRISTIAAN AUGUST PRINCE VAN WALDECK,
GRAVE VAN PYRMONT EN RIBEAUPIERE, HEERE VAN
HOHENACK EN GEROLDSECK, GENERAAL MAJOR EN CHEF
VAN EEN REGIMENT CAVALARIE, TEN DIENSTE VAN ZIJNE
KEYZERLYKE MAJESTYTT &c. Gebroeders.

Verklaaren en bekennen by deeze, voor ons, onze Successeuren en erfgenamen, ider in solidum en voor het geheel schuldig te zijn aan de Heeren *Abraham* en *Simeon Boas*, Banquiers in 's Hage, de somme van vier maal hondert vyftig duizend Guldens Hollandsch Courant geld, spruitende ter zaake van comptante Penningen, aan ons, tot ons volkoomen genoegen, ter leen verstrekt, te weten: aan ons Prins FREDERIK een somma van tweemaal hondert duizend, en aan ons Prins CHRISTIAAN AUGUST, een somma van tweemaal hondert vyftig duizend Guldens; renuntieerende derhalven niet alleen aan de exceptie van onaangetelden gelde, maar ook specialyk aan de beneficien de duobus vel pluribus reis debendi, Ordinis (de kragt van beide ons ten vollen bekend) mitsgaders aan alle andere, waarvan wy ons, na regten, zouden kunnen bedienen. Welke voorsz. somme van vier hondert vyftig duizend Guldens Courant Geld Wy voor ons en onze successeuren en Erfgenaamen, belooven aan de voorn. onze Crediteuren, of derzelver Erfgenaamen of regtverkrygende, te zullen doen restitueeren en betalen binnen tien agter eenvolgende Jaaren, waartoe door ons Prins *Frederik* telken ryze zal worden gefourneerd twintig duizend Guldens, en door ons Prins *Christiaan* telken reizen vyf en twintig duizend Guldens, maakende alzoo te zaamen een-somma van vyf en veertig duizend guldens 's Jaars; en welke restitutie zal werden gedaan in de volgende termynen, namentlyk:

Op den Eersten Januari 1795	f	45000
1796	f	45000
1797	f	45000
1798	f	45000
1899	f	45000
1800	f	45000
1801	f	45000
1802	f	45000
1803	f	45000
1804	f	45000
	f	450000

Zullende het voorsz. remboursement, gelyk meede de betaaling der Jaarlyksche Interessen, naar rato van vyf per Cent, door ons, franco ten hunnen huizen worden bezorgd, veertien dagen voor den vervaltijd van ieder termyn; en zulks tot de volkomene restitutie van de Hoofdsomme, en, by afflossing, van de telkens resterende somme toe, zonder eenige exceptie hoegenaamd. Ter bevestiging van dien, verbinden wy respectivelyk voor Ons, onze Erfgenaamen en successeuren, alle Onze Revenuen, en goederen, dezelve submitteerende aan de Judicature van zodanige Regters en Tribunaalen, als aan welke Onze Crediteuren, in gevalle Wy in gebreeken bleeven aan Onze engagementen te voldoen, mogten goetvinden zich met hunne klagten te adresseeren. Zoo als wy bovendien, tot derzelve meerdere securiteit voor de Hoofdsomme en Interessen, ook verbinden Onze revenuen en Landen hierna gemeld; te weten:

WY PRINS FREDERIK

1°. De zoodanige, die Wy bezitten in de Republicq der Vereenigde Nederlanden, als Colonel van vyf Battailons Infanterie, en als Capitein van vier Compagnien in de zelve, welke hier verder zyn belast, als alleen met honderd duizend Guldens, door Ons in den Jaare 1784 door den Heere *J. W. Winter* te Amsterdam, en met een honderd vyftig duizend Guldens, in den Jaare 1785 by opgemelde Heeren *Abraham* en *Simeon Boas* in 's Hage gen(eg)otieerd, Authoriseerende mits deeze onzen Solliciteur Militair den Heer *J. G. Zanders*, omme dit engagement te registreeren, en daarvan in zyne voorsz. qualiteit behoorlyke Acte te passeeren.

2°. De zulke, die wy in 't vervolg mogten acquireeren, door middel van nieuwe Battailons en andere Troupen, zoo Cavallerie als Infanterie, welke Hun Hoog Mogende met ons mogten overeenkomen.

3°. Die van het groote *Badhuis* te Pymont, in de Assurantie kas geassureerd voor dertig duizend Ryxdaald. duitsch Geld, maakende omtrent vier en vyftig duizend Guldens Hollandsch, 't welk wij gedeeltelyk bezitten als actionaris, en waarvan wy de acquisitie verkrygen door middel van de penningen, by deeze genegotieerd: blykende van de Jaarlyksche Revenuen en Interinsique waarde van die by Certificaat authentieq, door ons neevens deeze aan de gemelde onze Crediteuren overgegeeven, en waaruit teffens consteerd, dat hetzelfde niet is belast: waarby wy dan al verder voegen niet alleen de Actien door ons thans gepossedeerd werdende, ten getale van Twee en dertig, maar ook de zdanige, die wy, na maate der betaalingen, noch zullen komen te acquireeren, tot dat de twee en negentig active Actien compleetelyk in handen van onze Crediteuren gesteld zullen zyn.

4°. Die van onze *Zout werken* te Pymont, tot welker retablisement een gedeelte van by deeze genegotieerde somme door ons is geëmployeerd, en buiten welke dezelve ook niet zyn belast: zullende de Jaarlyksche inkomsten van dien, ingevolge de verdere Certificaaten van onzen Kamer-Raad, aan de gemelde onze Crediteuren ter hand gesteld, bedraagen ten minste vyf en twintig duizend Guldens.

En Wy PRINS CHRISTIAAN AUGUST verbinden als een speciaal hypotheecq de navolgende Land-Goederen, geleege in het Koningryk *Boheemen*, zodanig als Wy dezelve by Acte van Koop, behoorlyk gecedeerd en geprothocolleerd, en waarvan Copie authentieq onder voorn. Heeren *Boas* is berustende, geacquireerd hebben van zyne Hoogheid, den *Hertog van Tweebruggen*; bestaande in de Heerlykheeden, Steeden en bezittingen hier onder gemeld:

1. De Heerlykheid en Baillage *Reichstadt* en *Zwickau*.
2. De Heerlykheid en Baillage *Poliz*, *Sandau Boken*, *Welfersdorf*.
3. De Heerlykheid *Ploschkowiz* en dependentien van dien.
4. De Heerlykheid *Schwaden*.
5. De Heerlykheid *Swoliniowis*.
6. De Heerlykheid *Buschtierad*.
7. De geheele groote Heerlykheid *Tschlowitz* met de Bailluagien, Landen en Possessien daar inne geincoporeerd.
8. De Heerlykheid *Ponitschen*.
9. De Heerlykheid *Katzou*.

} met derzelve aan-
hoorigheden.

} en Dependentien van dien.

10. Drie groote Palyzen binnen de Hoofdstad *Praag*, waarvan de Jaarlyksche revenuen bedragen tweemaal honderd duizend Guldens Oostenryks Geld, maakende omtrent twee maal hondert vyftig duizend Guldens Hollandsch, en zynde niet verder belast, dan met 989250 florynen 58 $\frac{3}{4}$ Xr. Zoo als zulks alles word geprobeerd door de authentique documenten en Certificaaten, aan meergemelde Heeren *Boas* over gezonden.

Voorts zullen de gemelde onze Crediteuren de facultyt hebben, omme met opzigt tot de Actien van het *Bad-Huis*, voor ieder van de twee en negentig, die hun, by de overgifte van deeze onze Obligatie, niet zullen zyn ter hand gesteld, te mogen inhouden een duizend Guldens Hollandsch Courant; in voege het bezit van deeze Actien hun zal produceeren dezelfde Regten, Privilegien en Possessien, als waarvan de Possesseurs, van wie dezelve zyn gekogt, gejojisfeerd hebben.

Voorts zullen de gemelde onze Crediteuren, ingevalle wy, of onze erfgenaamen of successeuren, aan de prestatie van onze engagementen quamen te manqueeren, de facultyt hebben, omme telkens wanneer zy het zullen goedvinden, de voorsz. revenuen van ons te vorderen, en de verdere hier boven gementioneerde goederen en landen te executeeren.

Dien volgende autorifeeren wy onzen gemelden solliciteur militair in der tyd, als meede onze ontfangers der revenuen van het Badhuis, van onze Zoutwerken te Pymont, en van de voorsz. landgoederen in Boheemen, omme in dien gevalle aan hun te remitteeren de penningen, die wy hun telkens zullen verschuldigd zyn, zonder daartoe eenige nadere permissie van noden te hebben, als dienende deeze jeegenwoordige hun tot approbatie en ratificatie in optima forma. En zullen de voorsz. hypoteequen geheel en al verbonden blyven tot dat de hier voorengemelde geleende somme van viermaal honderd vyftig duizend guldens total zal zyn geëxtingueerd.

Ook consenteeren wy, dat de voorsz. Heeren Abraham en Simeon Boas in deeze beleening laten participeeren elk en een igelyk, voor al zulke portien, als zy zullen goedvinden, en dat zy ten dien einde van deze acte uitgeeven vierhonderd vyftig copien of translaaten authenticy in 't Hollandsch, gemunieerd met hunne quitantien, ieder van een aandeel van duizend Guldens, welke genumeroteerd van No. 1 tot No. 450 inclus, door hun zullen worden geregistreerd, en vervolgens door een in 's Hage resideerende Notaris, naar hunne verkiesing, werden geregistreerd:

terwyl wy hun al verder permitteeren, om de aflossing ten gepra(e)figeerden tyde, door uitloting Nummers, te reguleeren, zoo als in Holland gebruikelyk is.

Aldus door ons eigenhandig onderteekend, en het cachet onzer wapenen daar by doen drukken, te Arolsen den 1 Maart en te Praag den 13 dito 1786.

(*Was Geteekend.*)

(LS) FREDERIK *regeerende Furst van Waldeck.*

(LS) CHRISTIAAN P. *van Waldeck.*

AAN HET GOVERNEMENT VAN BOHEMEN.

Zyne Keyzerlyke Koninglyke Majestyt heeft op het verzoek, door den Heere Christiaan August Prins van Waldeck, Generaal Major van de Cavallerie, gedaan, ten einde omme van Buitenlandsche geldschieters te mogen opnemen eene capitaale somme van tweemaal honderd en vyftig duizend guldens, tegens een Jaarlyksen intrest van vyf per cent, aller genadigst geconsenteerd, dat de voorsz. door den Heere Prince van Waldeck buiten 's Lands opgenoomen werdende tweemaalhonderd duizend guldens, niet tegenstaande daar voor eene hoger dan de gewoone Landinterest werd betaald, egter in de Koninglyke Land Taaffel, op desselfs Heerlykheeden, geintabuleerd zal mogen worden.

Dien volgende werd het Koninklyke Gouvernement deeze allerhoogste Dispensatie gecommuniceerd, ten einde by de Land Taaffel immediaat het nodige te verrichten, en voorts zorge te draagen, dat de Heer Prince van Waldeck teffens daar van geïnformeert werde.

Weenen den 7 September 1785,

L. Gr. DE KOLLOWRATH.

TOBIAS PHILIP VRY HEER VAN GEBLER.

Rec. Die. 10 Febris. 1785.

F. O. GRENIER.

(*onderstond*)

Dat bovenstaande Copie met het allerhoogst Keyzerlyk Koninglyk Hof decreet van woord tot woord overeenkomstig is, werd by deeze geattesteerd.

Praag den 10 October 1785.

(*Was geteekend*)

(LS) AUGUSTIN HELFFERT

H. K. Gubernii Registrator.

(*laagerstond*)

Getrouwelyk uit het Fransch en Hoogduitsch getranslateerd, en met de respective Principaalen accordeerende bevonden.

's Hage den 28 Maart 1786.

(Was geteekend)

L. SYTHOFF, *Not^s. Pub.*

Accordeerd met het Translaat Auth. als boven.

's Hage den 5 April 1786.

(is get.) L. SYTHOFF, *Not^s. Pub.*

N°. 448. **O**ntfangen bij ons Ondergeteekende Abraham en Simeon Boas, uit handen van

CAP. f1000 de Somma van Een Duizend Guldens Hollands Courant, voor een aandeel in de bovenstaande Obligatie van f450000, waar voor deeze quitantie, met onderstaande prothocollatie, is uitgegeven, met bygevoegde 18 Coupons van Intrest, waarvan de eerste verschynen zal primo January 1787 en de laatste primo January 1804, alle door den Notaris Marcus Sythof als daartoe door ons Ondergeez. verzogt, onderteekend.

Actum 's Gravenhage den 1 Maart 1786.

Deeze Quitantie van aandeel, groot f1000, door de Banquiers Abraham en Simeon Boas onderteekend, is, conform den inhoud van bovenstaande origineele Obligatie van f450000 Capitaal, onder het bovenstaande Nummer ten mynen prothocolle geännoteert.

(is get.) ABR. & SIMEON BOAS.

's Hage datum ut supra.

(is get.) L. SYTHOFF, *Not^s. Pub.*

NOTA, De Jaarlysche Interessen en de op de bestemde tyden te doene afflossingen, zullen insgelyks kunnen ontfangen worden, binnen Amsterdam, ten Comptoire van onze Correspondenten aldaar, thans de Hr. Marcus Boas, Elias de Lima en Comp.

[De betaling der coupons werd vermoedelyk den 1sten Januari 1798 gestaakt.

V. D. M.]

Het zij mij vergund, hooggeachte jubilaris! U in dezen feestbundel de eerste bladzijden aan te bieden van een studie over den levensloop en de daden van een der beroemdste pioniers in het Oosten, op grond van zijne journalen en andere gegevens, meest uit het oud-koloniaal archief. Het vele merkwaardige en nog onbekende, dat ik omtrent hem vond, bracht mij er toe te trachten, de plaats, door Pieter van den Broecke in onze koloniale geschiedenis ingenomen, nader te bepalen dan tot nog toe is geschied. Ik had gehoopt, U thans reeds een grooter deel van het resultaat mijner onderzoekingen te kunnen aanbieden dan ten slotte mij mogelijk is gebleken. Het weinige, dat ik thans kan geven, zal voor U echter — zoo ik hoop — evengoed als een blijk mijner sympathie worden aanvaard, als wanneer ik meer had aangeboden.

Delft, 1901.

J. E. HEERES.

Pieter van den Broecke en zijne journalen.

(FRAGMENT).

I.

Het handschrift van van den Broecke's reisverhaal.

In de bibliotheek der Leidsche Universiteit bevindt zich een in leder gebonden folio boekdeel, op den rug genummerd „XVIII 952”, dat aan het hoofd van de eerste der beschreven bladzijden de volgende woorden bevat:

„Journael van mijn voiagien gedaen naer Capbo verde vandaer naer Guinea voorts In Angola, ende daer naer In Oost Indien onder het beleydt vanden E. Hr. gouverneur gen^{al} Gerart Reijnst, begonnen de eerste mael in de maendt Nouember Inden Iaere 1605.”

Het is — voor zooverre bekend — het eenig overgebleven handschrift van het relaas der zwerftochten van den zoo bekenden Pieter van den Broecke. Het maakt niet zoo dadelijk den indruk, een origineel stuk te zijn en Dr. P. A. Tiele, die gebruik van het journaal heeft gemaakt voor zijne bekende studiën op het gebied onzer koloniale geschiedenis, zegt dan ook in een aantekening op een der schutbladen: „Dit Hs. schijnt een kopij te zijn van de origineele journalen van Van den Broecke, waarin de platen, die hier ontbreken, maar waarvoor plaats is

opengelaten, waren bijgeteekend". Ook elders ¹⁾, in 1867, spreekt Tiele van „une copie de l'original", als hij het heeft over ons handschrift. Later echter, in 1884, noemt ook hij het manuscript: „het oorspronkelijke Hs. van van den Broecke's reizen" ²⁾. Maar ook al ware het een afschrift, het is in elk geval een gelijktijdig document, dat dagteekent van ongeveer de eerste helft der zeventiende eeuw. Zelfs is het, zooal misschien niet geheel, dan toch voor een gedeelte zeker door van den Broecke zelf geschreven ³⁾.

Het eigenlijke journaal of beter de journalen beslaan 241 bladzijden. Dan vindt men nog in dezen band een drietal penteekeeningen, waaronder: „De fortresse Geldria gelegen in Palliacatte op de custe van Cormandel", met een m. i. in dezelfde hand als de journalen geschreven aantekening: „Anno 1617 den 10 December vandaer vertrocken". Verderop wordt nog aangetroffen — alweder met dezelfde hand geschreven — een „Extractt genomen den 10 Nouember A^o 1605 vydt vader Pieter vanden Broecke memorj boeck": het zijn familieaantekeningen, die ook na 1605 vervolgd zijn ⁴⁾, en wel tot 1631 met dezelfde hand, maar hier en daar met anderen inkt geschreven, en dus blijkbaar op verschillende tijdstippen geschreven. Na de notitie op laatstgenoemden datum bevat het manuscript nog de volgende woorden: „A^o. 1640 op den 4 ⁵⁾ December in de Malacse belegering is overleden den Heer Pieter van den Broeke, aucteur van boven-gemelte aanteeckeningen, zijnde doenmaal op nieuw na India

¹⁾ In zijn straks nader te noemen *Mémoire bibliographique*, p. 241.

²⁾ In zijn straks nader te noemen *Bibliographie van Land- en Volkenkunde*, blz. 49.

³⁾ Dat het handschrift niet geheel door één en dezelfde hand is geschreven, neem ik zekerheidshalve als een mogelijkheid aan, al schijnt deze mij gering. Het verschil in hand, dat men bij het eerste gezicht opmerkt, schrijf ik eerder toe aan een minder regelmatige wijze van schrijven van van den Broecke. Zijne handteekening in de dagen van Djakatra b. v. is geheel anders dan in 1614, toen hij in Arabië vertoefde: het blijkt uit origineele brieven en rapporten op het Rijksarchief.

⁴⁾ Ook na den dood van den vader in 1613.

⁵⁾ Volgens de Generale missive van 31 Jan. 1641 is dit gebeurd den 1sten December 1640. Dit wordt door andere berichten bevestigd. Ik kom er later op terug.

uigtgevaren" ¹⁾. De hand, waarmede deze woorden zijn geschreven, is wèl een geheel andere dan die van het overige handschrift, maar toch een ongeveer gelijktijdige. Indien de woorden „auteur van bovengemelte aanteeeningen" slaan niet op den auteur, maar op den schrijver in letterlijken zin, dan is dit een bevestiging van mijne meening, dat wij hier met ons handschrift te doen hebben met een eigenhandig document van van den Broecke zelf. Maar dan is evengoed mogelijk, dat het handschrift is een origineel, als — gelijk Tiele in 1867 wilde — een afschrift: een origineel, waarin ruimte is gelaten voor de nog aan te brengen teekeningen. Dat deze niet in het manuscript zijn opgenomen, is zooveel te meer te betreuren, omdat slechts een zeer klein aantal daarvan voorkomen in de verschillende uitgaven der journalen.

Om nu de beschrijving van het handschrift ten einde te brengen, dient nog gemeld te worden, dat op de laatste beschreven bladzijde een paar liedjes worden aangetroffen van een hand, welke in het overige manuscript, wanneer men op een eersten indruk afgaat, niet voorkomt, maar die bij nadere vergelijking mij schijnt te zijn dezelfde als die van het grootste gedeelte van het overige handschrift, die van van den Broecke zelf. Men zou ze bij den man, die een rol heeft gespeeld als onze held, nu juist niet dadelijk zoeken, die beide amoureuze liedekens, één Spaansch, één Fransch; maar wanneer men eenigszins dieper doordringt in zijn levensloop, dan passen zij volkomen bij hem, die allesbehalve ongevoelig was voor vrouwelijk schoon, maar weinig lust schijnt te hebben gehad in het vlechten van huwelijksbanden.

Casete ²⁾, mij hijo! —
 No quiere ³⁾ casarme;
 Mas quiero ser libre que no catiuarne ⁴⁾,

¹⁾ Op den rug van den band staat nog in een oude hand: „Reis beschrijvingh van d' Hr. van d. B. n°. 39."

²⁾ Casate.

³⁾ Quiero.

⁴⁾ Trouw, mijn jongen! — Ik wil niet trouwen; ik wil liever vrij wezen, dan mij gevangen geven.

begint het eene liedje; maar ook zegt de andere „Chanson
Nouvelle”:

Charme de cent mil attrais,
Heureux, je benis ces trais,
Aussij sa face;
Rare merveillie icij bas,
L'aurore elle passe.

On na¹⁾ veu rien de sij beau;
Tout luij rit au renouuiacu²⁾,
Tout luij faict place;
En traitz, en feux et en latz³⁾
Venus elle passe.

Elle ressemble au soleil;
Rien elle na de pareil,
Heureuse grace,
Vijf imagie des apas,
Le glu quij nous lasse⁴⁾.

Toujours viue ton renon;
Perdurable aussij ton non
Infinij viue,
Et quij⁵⁾ tout cest Uniuers
Ton mandement suijue.

Et moi, adorant tes jeux,
Rien de plus precieux
Veoir je ne puijse;
Aussij q'a autre jamais
Ne face service.

Doux ciel ou gist mon bondeux⁶⁾,
Esloingne de toij laigreur,
Non ta lumiere.
Belle, enten moi, seulement,
Rettien ma priere.

¹⁾ N'a.

²⁾ Au repouveau = in de lente.

³⁾ In pijlen, in gloed en in strikken.

⁴⁾ La glu qui nous lace = de vogellijm (fig.: strik), die ons bindt.

⁵⁾ Que?

⁶⁾ Bonheur?

Oublie ta cruaute,
 Et me donne ta beaute,
 Chere maistresse,
 Kar tu ma donne ¹⁾ ta foij
 Et tu es ma deesse ²⁾.

Zooals men ziet, vormen de beginletters der regels twee namen: Charlotte Verhult, — Pieter van den Broecke. Men heeft dus met een gelegenheidsgedicht te doen. Met van den Broecke's levensroman tevens?

Den hoofdinhoud van het manuscript vormen dus de journalen. De reeds medegedeelde algemeene titel strekt tevens tot geschrift aan de eerste der beschrijvingen, nl. van van den Broecke's reis naar West-Afrika van 1605 tot 1606. Dan volgt het „Journael van mijn voiage voor de eerste mael naer Angola” (1607—1609); verder het „Journael int coort van mijn tweede voiage . . . van Amsterdam naer Angola” (1609—1611); dan een „Journael van mijn darde voiage . . . naer Angola” (1611—1612) en eindelijk het „Journael van mijn voiage . . . naer Oost Indien”, die begon in 1613. Hieraan wordt vastgeknoopt de beschrijving van van den Broecke's hoogst merkwaardige lotgevallen in het Oosten tot 1 Januari 1630, toen hij zich op de terugreis bevond naar Nederland als commandeur van de retourvloot. Met de woorden: „Adi den eersten Jannewarjo A^o. 1630” breekt het het reisverhaal in manuscript plotseling af.

Deze „journalen” zijn niet geregeld dag aan dag bijgehouden aantekeningen, op de reizen zelf gemaakt. Waarschijnlijk heeft van den Broecke den inhoud van ons manuscript later samengesteld uit dergelijke aantekeningen. Uitdrukkelijk wordt b. v. verteld aan het hoofd van de beschrijving van zijn tweede reis naar Angola, dat zij is een „journael int coort”. Ook spreekt

¹⁾ M'as donné.

²⁾ Dr. J. J. Salverda de Grave te Leiden was zoo vriendelijk, mij enkele onduidelijkheden in dit liedje op te helderen.

van den Broecke soms op een of andere plaats van gebeurtenissen, welke later hebben plaats gevonden, wat niet kon gebeurd zijn, indien het hier gold een geregeld gehouden dagboek. Het is waar, op sommige plaatsen heeft ons handschrift dit karakter wel, maar die plaatsen kunnen uit het eigenlijke journaal zijn overgenomen in juist denzelfden vorm als zij daarin voorkwamen.

Het handschrift is aan de Universiteits-bibliotheek geschonken — het blijkt uit een aantekening van Dr. Du Rieu op een der schutbladen — door de voormalige Rijks-Instelling voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, die het had aangekocht in November 1869 bij de firma Martinus Nijhoff. Vermoedelijk is het manuscript hetzelfde als waarvan P. A. Tiele spreekt, op bldz. 241 zijner *Mémoire bibliographique sur les journaux des navigateurs Néerlandais*, in deze woorden: „M. Muller possède un manuscrit remarquable, contenant une copie de l'original des journaux de Pieter van den Broecke”.

Onbekend bleef verder het handschrift niet. Zooals reeds bleek, gebruikte Dr. P. A. Tiele het voor zijne studiën, en wel, blijkens een aantekening van Dr. Du Rieu, in 1869 en in 1886: in een tijd dus, waarin hij niet alleen uitgaf zijne bekende opstellen en afzonderlijke werken over onze koloniale historie, maar waarin hij tevens een plan ontwierp over het schrijven van een uitgebreide geschiedenis der Nederlanders buiten Europa, waartoe reeds heel wat bouwstoffen door hem waren bijeengebracht, buiten hetgeen hij door den druk gemeengoed maakte.

M. L. Van Deventer heeft het handschrift ter leen gehad in 1885, bezig als hij toen was met zijne *Geschiedenis der Nederlanders op Java*, waarvan het eerste deel, hetwelk onder anderen behandelt de periode, waarin van den Broecke's zijn in Indië valt, in het volgend jaar is verschenen. Hoezeer Van Deventer was ingenomen met de resultaten van zijne bestudeering van het manuscript, blijkt duidelijk uit wat

hij daarvan mededeelt ¹⁾ ten aanzien van de gebeurtenissen in Djakarta in de eerste helft van 1619. Deze mededeelingen vullen in zeer belangrijke mate aan — belangrijk in qualitatieven en quantitatieven zin — niet alleen wat van andere zijde dan van van den Broecke zelf van die historische dagen bekend is, maar ook wat daaromtrent is medegedeeld in de gedrukte uitgaven van zijne journalen: „[Het] handschrift wijkt, ook in uitgebreidheid, zeer af van het bekende gedrukte Journaal in „Begin en Voortgang”, II; voor de geschiedenis van het beleg van Jacatra is het H. S. verreweg het belangrijkste. Geen der door mij aangehaalde passages komt in het gedrukte journaal voor”.

Wat Van Deventer opmerkt ten opzichte van Djakarta's belegering, geldt ten aanzien van de meeste gebeurtenissen, waaraan van den Broecke deel heeft genomen. Wat deze deed en zag in Senegambië, aan de Goudkust, aan de Congo en in Angola, toen hij daar handel dreef voor rekening van Hollandsche kooplieden; wat hij verrichtte in Arabië, toen hij daar den handel der beroemde Oostindische Compagnie stabileerde; wat hij ondervond in Vóór-Indië, toen hij met een honderdtal der zijnen den gevaarlijken tocht van weken ondernam, dwars door Vóór-Indië, „inden name Godes, omdat niet beter conde”, van Surat naar onze loge te Masulipatam, nadat zijne schepen waren gestrand aan Vóór-Indië's Westkust en hij geen kans zag, over zee Bantam te bereiken; wat hij avontuurde in geheel het Westen van Azië en op Afrika's Oostkust, toen hij nà Djakarta door Coen opnieuw naar die verre streken was gezonden als „Commandeur ende Directeur over de gestabileerde Comptoiren in Arabia, Persien en Indien”, dit alles is veel uitvoeriger, veel nauwkeuriger, veel vollediger in het handschrift geboekt, dan in druk weergegeven.

Van den Broecke heeft een veelbewogen levensloop gehad; in een zeer merkwaardig tijdsbestek der geschiedenis van dat

¹⁾ I, blz. 109 v. v.

merkwaardig menschengewrocht, dat Generale Nederlandsche Geotroyeerde Oostindische Compagnie heet; op het hoogst-belangwekkend onderdeel van het wereldtooneel, hetwelk den naam Oost-Indië draagt. Zelf was hij een merkwaardige persoonlijkheid. Is het wonder, dat hij zich gedrongen voelde, behalve zwaard en koopmanspen, ook de schrijfstift te hanteren en zijne ondervindingen ten papiere te stellen? Is het wonder, dat hij, in Nederland teruggekeerd — althans voor een pooze, — lust gevoelde, aan zijne reisbeschrijvingen bekendheid te geven bij het belangstellend publiek; dat in die dagen blijkbaar talrijk was, indien althans het niet gering aantal uitgaven van den druk zijner journalen wijst op een niet gering aantal lezers. De eerste druk dagteekent van 1634 en werd spoedig door meerdere gevolgd.

II.

Van den Broecke's reisverhaal ter perse.

In het midden van 1630 was van den Broecke in patria teruggekeerd en de rust, waarom hij had gearbeid¹⁾, werd gedurende eenige jaren door hem genoten. In dit otium bewerkte hij zijne journalen voor den druk. Wanneer hij daarmede begonnen is, moet in het midden worden gelaten; zeker is, dat in 1634 deze bewerking het licht zag, in een tijd, toen hij reeds weder aan teruggaan naar Indië dacht²⁾. Het langwerpig 4° boekje met 163 bladzijden tekst heeft den titel: Korte historiael ende Journaelsche Aenteyckeneninghe, Van al 't gheen merck-waerdich voorgevallen is, in de langhduerighe Reysen, soo nae

¹⁾ Een motto onder een der rijmelarijen van C. v(an) K(ittenstein) vóór de eerste uitgave van de journalen: „Arbeyd om rust”.

²⁾ Volgens resolutie der Heeren XVII van 25 Aug. 1634 werd hij toen weder aangenomen als in dienst der O. I. C.

Cabo Verde, Angola, &c. als insonderheydt van Oost-Indien; beneffens de beschrijvingh en af-beeldingh van verscheyden Steden, op de Custe van Indien, Persien, Arabien, en aen 't Roode Meyr: Aldereerst (van wegen de Gheoctroyeerde Oost-Indische Compaignie) besocht, en opghedaen, door PIETER VAN DEN BROECKE. — Ghedruct tot Haerlem, by Hans Passchiers van Wesbusch, Boeck-drucker op de Marckt, by de Vleys-hal, in den beslaghen Bybel. Anno MCDXXXIV ¹⁾).

Vóóraan van den Broecke's portret van Frans Hals ²⁾ — waarover nog later —, gegraveerd door den Haarlemschen graveur Adriaan Matham. Het is omgeven door een randschrift: „C^o. ³⁾ Pieter vanden Broecke. Van Antwerpen. Aetatis svae. 48. Anno CIO. IOC XXXIII”. Zijn motto: „Een vvr betaelt het al”, waarmede ook dit zijn gedrukt journaal wordt besloten, is onder het portret aangebracht, terwijl zijn lof wordt verkondigd in dit vierregelig rijm:

„Dit is die vanden Broeck, die Parssen deed' verwondren,
Doen eerst den Batauiër op 't Roode mejr quam dondren.
Die bij den Arabier en Indus was te land.
D(i)e eerst, voor 't Hollants volck den handel heeft geplant”.

Hierop volgt des schrijvers opdracht van het boekje „aen de Achtbare, Wijse, Voorsienige Heeren, de E. E. Heeren, Bewinthebberen Der Geoctroyeerde Oost-Indischer Compaignie”. Het voorwerk wordt besloten door een „Aen den leser” en een „Loffdicht, Ter eeren der kloekmoedigen en veelbesogten Heer, de Heer Commandeur, P. v. B.”: het eerste en vermoedelijk ook het tweede rijm door C. v. K. ⁴⁾

¹⁾ Vgl. over deze en andere uitgaven P. A. Tiele, *Mémoire bibliographique sur les journaux des navigateurs Néerlandais* (Amsterdam, Frederik Muller, 1867), p. 236—241.

²⁾ Vgl. E. W. Moes, *Iconographia Batava*, I. (Amsterdam, Frederik Muller, 1897), blz. 130.

³⁾ Commandeur.

⁴⁾ Volgens een ms. aantekening in het exemplaar op de Universiteitsbibliotheek te Leiden: „C. van Kittenstein, te Haarlem”, zeker wel de rederijkende graveur

Wat den tekst betreft van deze eerste uitgave der journalen, hij verschilt — het bleek reeds — aanmerkelijk van dien van het handschrift, en is van veel minder beteekenis. Tiele vergeleek beide met elkander en kwam tot het volgend resultaat, dat overeenkomt met dat van Van Deventer: „De la collation du manuscrit avec l'ouvrage imprimé il résulte que le dernier est un récit très-condensé & que le Ms. renferme plusieurs détails intéressants que l'auteur a passés sous silence, quand il préparait son travail pour la presse” ¹⁾. Deze opmerking is juist ²⁾, maar daarmee is het resultaat der vergelijking nog niet geheel opgemaakt. Immers, op sommige plaatsen geeft de gedrukte reisbeschrijving ons meer dan het manuscript; en de geleerde bibliograaf vulde dan ook op een bladzijde vóór in het handschrift zijne opmerking aan met de woorden: „Aan het (Hs.) ontbreekt echter het slot van de terugreis in 1630. Ook heeft de schrijver in het gedrukte werk eenige bijzonderheden ingelascht, die niet in 't Hs. voorkomen”. Het spreekt wel vanzelf, dat hier niet in 't breede kan worden ingegaan op de verschillen tusschen het handschrift en deze zijne uitgave: slechts dient er op te worden gewezen, dat de aanvullingen in de gedrukte journalen volstrekt niet van zoo groote beteekenis zijn, als de weglatingen, weglatingen dikwijls van zeer belangrijke mededeelingen. Blijkbaar heeft van den Broecke bij het ter perse leggen van zijne journalen er mee rekening gehouden, dat hij thans niet voor zich zelf zijne bevindingen op het papier stelde, maar voor het lezend publiek schreef. Vandaar zijne meerdere beknoptheid, vandaar ook sommige invoegingen, die indruk op de lezers of het verhaal aangenamer konden maken. Eigenaardig is het b. v., dat de schrijver veel meer op den voorgrond treedt: het belang van wat hij heeft verricht doet hij hier en

C. Wz. van Kittensteijn te Haarlem, wiens zinspreuk inderdaad was: „Arbeyd om rust”. (Vgl. hiervóór, blz. 9).

¹⁾ Mémoire bibliographique, p. 241.

²⁾ Vgl. ook Tiele, Nederlandsche bibliographie van land- en volkenkunde. (Amsterdam, Frederik Muller & Comp., 1884), blz. 49, kolom 2.

daar meer uitkomen, hij wijst er soms bepaaldelijk op en laat niet, zooals gewoonlijk in het manuscript, aan den lezer over, zich zelf een indruk van het gewicht van van den Broecke's faits et gestes te vormen. Ook ziet deze kans, op een enkele plaats in de uitgave bijzonderheden te geven of uit te werken, waardoor zijne verrichtingen en lotgevallen nader worden verklaard en die wel eens het karakter aannemen, alsof de auteur deze gelegenheid aangrijpt, zijn houding, wáár noodig, te verdedigen.

Opmerkelijk zijn de vergissingen, niet gering in getal, welke in den druk van 1634 voorkomen, vergissingen, die een enkele maal tot een grove fout hebben geleid. Een sterk staaltje treft men b. v. op bladzijde 117 der uitgave aan. Dáár toch wordt de vermaarde terugkomst van Jan Pieterszoon Coen vóór Djakatra uit het Oosten van den Archipel gesteld op 25 Maart 1619, de verovering van genoemde stad op 30 Maart en de verschijning van Coen vóór Bantam in April. Deze datums nu zijn geheel foutief. En zóó is er meer.

Al deze verschillen zouden bijna de vraag doen rijzen, of van den Broecke zelf wel de uitgave heeft bezorgd. Maar twijfel daaraan schijnt buitengesloten, met het oog op de opdracht aan Bewindhebbers en op het voorkomen van zijn naam op het titelblad. Misschien echter heeft zijn toezicht op deze uitgave ontbroken, is zijn aandeel hierin beperkt gebleven tot het ter beschikking stellen der uitgevers van aantekeningen, door hem voor de pers op schrift gesteld.

Nog één groot onderscheid tusschen ons handschrift en het boekje van 1634 dient nader te worden besproken. Terwijl in het eerste ruimte is gelaten voor een 50-tal teekeningen, waarvan de opschriften dáár meest alle zijn aangegeven, komen in het laatste slechts 12 platen voor ¹⁾. Deze laatste zijn alle gegraveerd door Matham. Dat de teekeningen slechts zijn aangeduid in het handschrift, niet daarin zijn opgenomen, is te meer te

¹⁾ Hierbij moet echter in aanmerking worden genomen, dat op sommige dier platen twee of meer van van den Broecke's teekeningen zijn overgebracht.

betreuen, nu uit de reeds aangebrachte geschriften te zien is, dat zij van belang hadden kunnen zijn. Onder de niet door den druk gepubliceerde toch komen voor verschillende „afconterfijtinghen” van eilanden en steden (ik noem b. v. Bantam, het kasteel Victoria op Ambon, het fort Malajoe op Ternate, verschillende steden in het tegenwoordige Britsch-Indië, in Perzië, in Arabië); eenige afbeeldingen van kleederdrachten in verschillende streken van Vóór-Indië; voorstellingen van dieren, b. v.: „aldus verthoont hem de rennoster”, „een cassiwaris vogel vijdt Amboinna”¹⁾, die in 1625 door van den Broecke naar den Grooten Mogol werd gezonden, „om een nieuw firman te procuren” en waarvan „den roep” zóó groot was, dat „jder een de eer van wilder hebben om jnde gratie van den Conninck te geracken”²⁾.

De reisbeschrijvingen van onzen Antwerpenaar zijn blijkbaar in den smaak gevallen. Nog in hetzelfde jaar 1634 verscheen daarvan een herdruk bij den Amsterdamschen uitgever Herman Jansz. Brouwer³⁾. In 1645 werden zij opgenomen in het tweede deel der bekende verzameling *Begin ende Voortgangh van de Vereenighde Nederlantsche geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie*; in 1648 in die van Joost Hartgers; ongeveer 1663 in die van Gillis Joosten Saeghman; in 1717 verschenen zij nog eens afzonderlijk, enz. Al deze herdrukken zijn zoo goed als geheel gelijk aan de boven besproken eerste uitgave van 1634, behoudens verkortingen hier, vermeerderingen van den tekst dáár. Alleen dient gemeld te worden, dat in

¹⁾ Bij den tekst op 17 Maart 1625.

²⁾ Een beschrijving van den dodo (Tiele, *Mémoire*, p. 238) heb ik óók in het handschrift niet gevonden; evenmin blijkt de bedoeling van van den Broecke, een afbeelding daarvan in het manuscript op te nemen.

³⁾ Hierin nog een tweetal nieuwe lofdichten onder de zinspreuken: „Durum Patientia Premo” en „Dat u Lampe brande”. — Tiele, *Land- en Volkenkunde*, blz. 49, zegt, dat in deze Amsterdamsche uitgave van 1634 Hals' portret niet voorkomt. Dit is vermoedelijk onjuist: in het exemplaar op het Rijks-Archief komt het portret wel degelijk voor.

Begin ende Voortgangh verschillende „inwerpen” zijn opgenomen, en dááruit verder verspreid in andere uitgaven: laandbeschrijvingen, die niet in van den Broecke's journalen een plaats hebben gehad en dus ook geen van alle van zijne hand zijn ¹⁾.

Het spreekt wel vanzelf, dat door de schrijvers over onze koloniale geschiedenis van den Broecke niet is vergeten. Toch is nooit een uitgebreide, aaneengeschakelde levensbeschrijving van den zóó merkwaardigen man verschenen op grond van een eenigszins diepgaand, wetenschappelijk onderzoek. Het boek toch van P. Weeda: Pieter van den Broek in Azië, of Geschiedenis der togten en verrigtingen van dezen Nederlandschen Regulus, in 1845 verschenen ²⁾, kan moeilijk een wetenschappelijke arbeid worden geheeten.

Deze poging wordt thans ondernomen, te liever, omdat wie van den Broecke's leven beschrijft, tevens een groot en merkwaardig brok koloniale geschiedenis kan geven.

III.

Pieter van den Broecke en zijne familie ³⁾. — Een pionier.

Zijn vader, eveneens Pieter geheeten, woonde in Antwerpen en huwde daar den 17^{den} ⁴⁾ Januari 1580, „onder de france gemeente” en wel „jnde minnenbroers karck”, met Maiken de Morimont. Een groot gezin vormde zich om de beide echte-

¹⁾ Vergelijk over dit alles: Tiele, *Mémoire*, p. 236—240, 9—20; Land- en Volkenkunde, blz. 48—49. Ik kan hier niet verder op dit alles ingaan.

²⁾ Amsterdam, G. Portielje.

³⁾ Het eerste gedeelte van dit hoofdstuk is grootendeels ontleend aan het achter de manuscripte journalen voorkomend „Extractt genomen den 10 Nouember 1605 vydt vader Pieter vanden Broecke memorj boeck”.

⁴⁾ Vermoedelijk niet „stilo novo”; deze uitdrukking wordt in het „memorj boeck” pas bepaaldelijk genoemd den 10^{den} Januari 1583.

lieden: acht dochters en vijf zonen werden hun geboren, waarvan één vroeg stierf.

De familie van den Broecke behoorde tot den flinken burgerstand, misschien wel tot de deftige burgerij van Antwerpen. De namen hunner bloed- en aanverwanten en kennissen, welke tot ons gekomen zijn, duiden daarop ¹⁾; eveneens de betrekkingen, welke zij hadden in de Noordelijke Nederlandsche gewesten ²⁾.

Pieter van den Broecke junior was de vierde der kinderen en werd den 25sten Februari 1585 ³⁾ te Antwerpen geboren. Zijn geboortestad heeft hem niet onder hare jeugd zien opgroeien: reeds in Augustus 1586 telt Alkmaar de familie van den Broecke onder zijne inwoners. Vermoedelijk is zij, die tot de nieuwe leer behoorde, uitgeweken na de verovering van Antwerpen door Parma. Voor deze veronderstelling pleit ook, dat èn in Alkmaar èn in hunne latere woonplaatsen Pieter van den Broecke vader en zijn huisgezin omringd waren door leden der familie de Morimont. Lang duurde het verblijf dezer zuidelijke broeders en zusters in Kennemerland niet: reeds in Februari 1588 zijn zij gevestigd „In Hamborch, in Oostlandt”. Ook hier zat men dadelijk weer onder familie en kennissen, terwijl de meer enge kring van Pieter van den Broecke's huisgezin steeds grooter wordt: bijna ieder jaar verschijnt er de ooievaar. In Oostland ⁴⁾ is men nog in September 1596, maar twee jaren later zijn de van den Broecke's en de de Morimonts gevestigd te Amsterdam ⁵⁾. En toen onze Pieter den 14^{den} October

¹⁾ Men treft daaronder aan o. a. „Jan de Kaijsser, suijsker backer”; „joneker Jacop Duijm”, eosijn van Pieter van den Broecke senior; Jaspar van Raij, diens zwager; Balthasar van Vlierden, Pieter van Sandtuoordt, Jan van Kreckhouen, Hans Barwijns, enz.

²⁾ O. a. de bekende Hans van der Veecken te Rotterdam.

³⁾ En niet 1575, zooals dikwijls wordt aangenomen, b. v. in den Catalogus van de geschiedkundige tentoonstelling van het Nederlandsche Zeewezen. ('s-Gravenhage, 1900), blz. 114.

⁴⁾ Ook in Stade waren van de familie de Morimont gevestigd, althans in 1595.

⁵⁾ Hier werd geboren, in 1600, Sara van den Broecke, van wie afkomstig is het exemplaar van de eerste uitgave van 1634 van haar broeders „Korte historiael”, dat berust in de Universiteits-bibliotheek te Leiden. (Zie het schutblad).

1606 ¹⁾) van zijne eerste groote reis terugkeerde in Holland, vond hij dáár, in Amsterdam, „ouders ende vrinden al tsamen noch jn goeden doen” ²⁾). Bij zijne repatriëring van zijn tweeden tocht, den 5^{den} Juni 1609 ¹⁾), keert hij niet in het vaderlijk huis terug, maar ging naar de woning van een oom, waar hij zijne moeder aantrof. Vermoedelijk was zijn vader toen weer naar Hamburg vertrokken, waar nog steeds verwanten leefden. Hierheen trekt de jonge van den Broecke dan ook, „om (s)ijne ouders te gaen visiteren”, toen hij den 31sten Augustus 1611 ¹⁾) weder van Afrika's Westkust in Amsterdam was teruggekomen. Ook in het volgend jaar mocht hij de zijnen den 6^{den} November ¹⁾) in de Deutsche koopstad terugzien na een nieuwe handelsexpeditie naar Angola. Het was de laatste maal: in het midden van 1613 weder van Hamburg vertrokken, duurde het thans tot 1630, dat hij Europa's stranden weder betrad. In dien tusschentijd waren zijn „beminde vader” en zijne „liue moeder” gestorven: de eerste nog in het jaar van het vertrek van dezen zijn oudsten overgebleven zoon.

Er komt in het manuscript van van den Broecke's reizen steeds een beminnelijke karaktertrek om den hoek kijken: genegenheid en liefde voor ouders, broërs en zusters en verdere betrekkingen. Het doet aangenaam aan, wanneer men telkens na het relaas van een of anderen zwerftocht over den Oceaan den terugkeer in huis aangestipt vindt: met een enkel woord slechts, het is waar, maar geheel het handschrift is in korte termen geschreven. Die enkele woorden doen gezellig en huislijk aan: de woning zijns vaders; een huwelijk zijner zuster: „den Almachtighen Goedt geeft hunlij wadt salich is”; een logeerpartijtje van familieleden, „die van Hamborch waeren commen spelen”; het trouwen van „Grietken nicht”: „soo dat ons geslacht Godt danck vrij wadt vermerdert was”! En als hij in November 1605 voor het eerst een grootere reis aanvaardt, dan neemt hij een „extract vydt vader Pieter van den Broecke memorj boeck”, een

¹⁾ Zie het journaal op dezen datum.

²⁾ Zijn vader „woenden jn het achter huijs van Engelenborch”.

extract, dat niets behelst dan huwelijken, geboorten en sterfgevallen in de familie, centonig in rij en gelid geplaatst: „den 26sten dach Jannewrij soo is mijnne dochter Margrita gebooren”; „den 24 September 1581 op een Sondach sauens ten 12 veren js mijnne dochter Janneken geboeren” en zoo voort in gelijkmatigen dreun, maar blijkbaar voor den jongen handelsagent een aangename herinnering aan een gezellig ouderlijk huis.

Pieter van den Broecke junior is voor den handel bestemd geworden, toen de vraag werd gesteld welke opleiding den jongen zou ten deel vallen. Ongeveer 1602 — dus op 17-jarigen leeftijd — trad hij in dienst „vanden eersaemen, vroomen coopman sieur Bartholomeus Moor” te Amsterdam. Hij bleef er drie jaar, tot November 1605, toen hij zijn tijd „eerlijk voldient hadde”¹⁾ en voor de eerste maal buitengaats ging. Wat zijne opvoeding en opleiding betreft, is verder weinig bekend. Toch valt uit wat men overigens van hem weet het een en ander op te maken. Zijne opleiding is blijkbaar gericht geweest, niet op een plaats als commies op een handelskantoor hier te lande, maar op die van handelsagent van Nederlandsche kooplieden in verre gewesten. Immers, allerlei talen was hij meester. Het is natuurlijk mogelijk, dat hij die heeft geleerd in de school der practijk, maar meer waarschijnlijk, dat hij, enkele er van althans, geleerd heeft in zijne leerjaren. Immers, hij gaat naar Afrika's Westkust, naar de Groene Kaap in de eerste plaats, en de „swarten aen Cabo Verde spreken veel al Frans, doordien het hier nimmermeer sonder Francen is, de sommighe spreken goedt Engels ende wijnich onsse Duijtse taelle, hoewel onsse natie daer meer als de Engelssen frequenteren”:²⁾ hier nu werd van den Broecke een tijdlang achtergelaten „om te handelen”³⁾. En als hij later verder zuidwaarts komt, in Loango

¹⁾ Uitgave 1634 Wesbusch, fol. 1.

²⁾ Journaal op 14 October 1606. De Haarlemsche uitgave van 1634 zegt nog (fol. 5) van het „duyts”, dat de inlanders het „qualijck (als op meer plaetsen) begrijpen können”.

³⁾ Journaal 20 Januari 1606.

en aan de Congo en in Angola, dan wijst de omstandigheid, dat *hij* meestal aan land gezonden wordt, om met de inlandsche autoriteiten in onderhandeling te treden, er op, dat hij Portugeesch verstaat: dit was dáár op sommige plaatsen de omgangstaal met vreemdelingen ¹⁾. Bij de dáár handeldrijvende Portugeezen maakt hij zich vrienden, onder wie intieme ²⁾. Ook van het Spaansch moet hij notie hebben gehad ³⁾, zoo goed als van het Italiaansch.

Dit laatste blijkt uit de aardige anekdote, die midden in Arabië speelt. Den 21sten April 1616 ging van den Broecke van Mocha, waar hij eenigen tijd te voren uit Batavia was aangekomen, naar Sana, waar de beglerbeg van Jemen verblijf hield. Na een veertiendaagschen tocht kwam hij er aan en vertoefde er eenigen tijd. Hij bekeek er de verschillende merkwaardigheden, o. a. het kasteel der stad. „Soo ick op de wallen stondt”, — zoo vertelt van den Broecke ⁴⁾ — „blies onssen trompeter het deuntien van Willelmus van Nassouwen ben jck van Duijtsen bloodt; quam der een Turck die mij bij den arm trock ende jn Itallians vrachden off wij het fort al in hadden, dat wij onssen prins zijn deuntien blissen. Desen Turck was den barbier van den Bassja ende hadde een slaeff in Sluijs geweest ende daer naer jn den Hage ent ⁵⁾ leger van zijn Ex^e, daer hij veel goedts van sijdt” ⁶⁾.

Zijne practische talenkennis — op zijne reizen en verblijf in het Oosten zal hij een enkele landstaal hebben geleerd: van het Maleisch staat dit vast — zijne practische talenkennis is hem natuurlijk zeer te stade gekomen bij zijne aanrakingen met vreemde handelaren, met vreemde ambtenaren, met vreemde vorsten. Het blijkt uit al zijne aantekeningen, dat hij daarnaast

¹⁾ B. v. Journaal op 1 September 1608, 30, 31 Januari 1610, 9 April 1611.

²⁾ Journaal 16 December 1611, 16 Februari 1612.

³⁾ Vgl. hiervóór, blz. 4.

⁴⁾ Journaal op 9 Mei 1616.

⁵⁾ Int?

⁶⁾ Het verhaal is bij latere auteurs een beetje opgesierd.

een merkwaardigen tact moet hebben bezeten, met Oosterlingen om te gaan. Overal wordt hij aangenaam ontvangen niet alleen — dit moet natuurlijk worden toegeschreven mede aan andere oorzaken —, maar mag hij zich blijven verheugen in een prettige verhouding. Hij maakt zich onder hoog- en laaggeplaatsten vele vrienden. Het spreekt wel vanzelf, dat dit moet wijzen op een gemakkelijheid in den omgang, hem eigen. Hieraan ging gepaard een grootmoedigheid tegenover vijanden ¹⁾, die gewaardeerd zal zijn geworden.

Dit alles zal van den Broecke op zijne zwerftochten te pas zijn gekomen, zal van belang geweest zijn voor hem en voor zijne principalen. Die tochten waren reizen, om handelsvoordeelen te verkrijgen. En in zooverre kan men hem onder de zeer geschikte Nederlandsche handelsagenten in Afrika en Azië rangschikken van de eerste helft der 17de eeuw. Wáár hij kwam, vestigde hij handelskantoren, knoopte hij althans handelsbetrekkingen aan of bevestigde die: stabileerde hij, in één woord, de commercie. Dàn was hij op dreef: waar hij het terrein kon verkennen, waar hij kon onderhandelen, waar hij het initiatief kon nemen, daar was zijn succes zeker. Hij is een der merkwaardigste onzer pioniers in het Oosten: hij had daarvoor de noodige bekwaamheden in hooge mate. Koen reiziger, waaghalzig als 't zoo te pas kwam; dapper soldaat, waar 't noodig was; handig diplomaat, als dit vereischt werd; aangenaam en gezellig prater, trouw vriend, grootmoedig meestal voor hoog en laag. Maar andere eigenschappen, onontbeerlijk voor den koopman óók, voor den bevelvoerenden officier, voor den besturende ambtenaar vooral, ontbraken hem: kantoorwerkzaamheden waren hem een gruwel; voor het commandeeren van een garnizoen, zelfs in oorlogstijd, stonden hem de daarvoor vereischte bekwaamheden niet voldoende ten dienste; de bureaustoel van den ambtenaar, hoe hoog ook geplaatst, was hem te gemakkelijk: hij had geen zit in 't lijf.

Plaats van den Broecke onder de „Mooren” aan Afrika's

¹⁾ B. v. journaal op 16 Dec. 1611.

Westkust of bij de Christen-inlanders dáár met hun schijn van beschaving en hij bereikt zijn doel, geen bezwaren, die hij niet onder de knie krijgt: hij trekt in het binnenland, hij onderhandelt met vorsten, hij drijft zijne commercie met inlanders en Portugeezen, hij wint er vrienden. Zet hem in Arabië aan het werk in dagen toen dáár nog geen Nederlander was geweest, geen nood: binnen luttele dagen waait het Oranje-blanje-bleu boven een Nederlandsche factorij in Mocha, die hem vergund werd: „Den 11 Martjo 1616 hebbe jck de eerste prince vlagge van de logie jn Mocha latten wajien tot groote verwonderinge van jder een”; hij trekt naar Sana, „alwaer den grooten basja van Jemen sijn residentie heeft” en hem met groote eerbewijzingen ontvangt, onder het toestroomen van het volk, „dat scheen alle de werelt daer vergadert was”, terwijl „den basja met sulcken reputatie ende soo costelijck gehabitudeert sadt, dat hij geen basja gelijk maer een monnarch van de gehelle werelt scheen te wesen”, het Wilhelmus klinkt van Sana’s wallen, de Oostindische Compagnie had een nieuw gebied gehecht aan haar handelsterrein. Ontneem hem zijne schepen, het deert niet: begeleid door enkele „pions ofte soldaten vant landt om onder wegen te dinen tot gides ende tolcken” ¹⁾, trekt hij met zijn troep dwars door Vóór-Indië. Laat hem op zee strijden tegen Engelschman of Portugees, hij zal zich een dappere onder dapperen betoonen.

Maar daarentegen, beperk zijne plaats binnen een engen kring, noodzaak hem tot een lijdelijk meer dan tot een actief optreden naar buiten, al is het in hooge waardigheid, zelfs al moet hij er „voor commandor en directeur liggen”: de uitdrukking is van hem en teekent; doe dit en van den Broecke is niet langer op zijn gemak, er drukt hem iets, hij kan er niet tegen, het demoraliseert hem. Djakatra is niet het mooiste tooneel in van den Broecke’s woelig leven. En verder? Men leze het oordeel van den solidissimus Coen en van de kooplieden-bewindhebberer der Compagnie.

¹⁾ Journaal op 29 October 1617.

Als in 1628 zijn „verband” is geëindigd en hij dat gaarne wil zien gecontinueerd „met augmentatie van autoriteyt ende gagie”, weigeren Gouverneur-Generaal en Raden van Indië, hierop in te gaan: „ingesien sijnde”, — zoo luidt het in hunne resolutie van 8 Juli 1628 ¹⁾ — „ingesien sijnde, hoe ons verschillende rapporten van tyt tot tyt voorgekomen van dat de personele comportementen ²⁾ van van den Broecke een geruymen tijt herrewaerts niet geweest sijn als de reputatie ende eere van onse natie wel vereyscht, daer beneffens dat jaer op jaer, soo in 't houden van de boecken, gelijk mede inde mesnagie soodanige promptitude ende reglement niet betoont heeft als een opperhoofd van soo importante administratie toestaet ende dienst vande Generale is vereyschende”. En toch worden door hen „zijne lange gepresterde diensten in herinnering” gebracht bij de Heeren XVII ³⁾.

En als hij in 1630 in Nederland terugkeert als commandeur der retourvloot, dan klagen Bewindhebbers over het slecht beleid gedurende den overtocht ⁴⁾, gebleken in het „droncken drincken, debauchereren etc.” van het scheepsvolk. En toch hebben zij hem „in consideratie dat omtrent 17 jaer de Compagnie in Indië heeft gedient voor een vereeringh toegevoecht

¹⁾ Hs. Rijksarchief.

²⁾ Met groote naïveteit vertelt Van den Broecke zelf in zijn ms. journaal curieuze staaltjes. Eén moge hier volgen (26 Augustus 1623 in Surat): „Den 26sten ditto snachts ben ick wederom, omdat mijn diennaers de camer van buijten gesloten hadden, vijet de venster van thujs met het hoofd omleg gevallen. Savons hadde den Engelsens president . . . tot mijnnent te gast geweest . . . soo dat onder-tusschen de hoochte crech, ende met hem, hoe wel het middernach was, naer hujs ginck, doen mij voor sijn dooer noch met gewelt 3 coppen spanssen wijn liet drincken, daer heel mede buijten west raekten. Desen val was soo wonderbarlijk, dat niet te gelouen is voor den gennen dit niet gesien heeft. Alle baijden mij handen waeren jnt lidt vanden arm ontstueken, de caeke bennen baijde vijter lidt ende d' een aende slincker sijde ontstueken. Veel tanden waren door den val vydt ende doorde caeken. Infien soo de 3 eerste daghen dat niet sprecken noch eten con, dordien van mijn seluen was. Geen bloodt vijet mijn ooren geloopen hadde, soude mijn leven niet weder op gecommen hebben”.

³⁾ Res. G. G. & R. December 1629.

⁴⁾ Missive aan G. G. en Raden, 27 Aug. 1630. (Hs. op het R. A.

een gouden ketting vande waerde van f200" ¹⁾). En toch wordt hij door hen in 1634 weder als hun ambtenaar voor Indië aangenomen ²⁾).

Vanwaar die tegenstrijdigheid? Omdat van den Broecke niettegenstaande zijne verkeerde „personele comportementen” groote diensten aan de Compagnie had bewezen; omdat, als men hem niet opsloot op een bureau, in een fort, op een retourschip, hij nòg groote diensten zou kunnen bewijzen te land en ter zee, indien het land maar groot genoeg was, indien de zee maar niet beperkt was tot het water, dat zijn vlaggeschip omspoelde langs de vaste route van Bantam naar Texel; indien hem maar niet werd in de handen gedrukt het koopmanspotlood, de presidentshamer of een commissiebrief als fortcommandant; indien hem maar een uitgestrekt veld voor zijne werkzaamheden werd aangewezen.

Niet voor koopman, voor besturend ambtenaar of garnizoenscommandant was van den Broecke in de wieg gelegd. Hij was de pionier, de diplomaat, de man in 't veld, de krijgsman ter zee.

Reeds in 1605 begint hij zich aldus te uiten, al spoedig nadat hij den 10^{den} November ³⁾ het kantoor van den eerzamen koopman Moor achter zich sloot en de wijde wereld inging op zijn tocht naar Cabo Verde, thans ter behandeling vóór ons.

¹⁾ Res. XVII 23 Aug. 1630. (Hs. op het R. A.).

²⁾ Res. XVII 25 Aug. 1634.

³⁾ Haarlemsche uitgave 1634, folio 1, j^s. blz. 3 hiervóór.

De Trouw van den Grooten Keurvorst met Louise Henriette van Oranje.

Schilderij van J. Mijtens in het Museum te Rennes.

Er bestaan betrekkelijk weinig voorstellingen van tafereelen uit het familieleven onzer Oranjevorsten in de vorige eeuwen. Hoe verder wij opklimmen, hoe zeldzamer zij worden, ja in den bloeitijd onzer schilderschool zijn zij aan de vingers van één hand te tellen. De merkwaardigste voorstelling van dezen aard bevond zich in het Kabinet van den Erfstadhouder Willem V en werd niet lang geleden door mij in het Museum te Rennes in Bretagne teruggeyonden. Hare merkwaardigheid bestaat zoowel in het gewicht der voorgestelde gebeurtenis: de huwelijksplichtigheid tusschen de oudste dochter van Frederik Hendrik en Frederik Willem, keurvorst van Brandenburg, alsook daarin dat het tafereel door een ooggetuige op het doek werd gebracht: immers de schilder Jan Mijtens woonde, gelijk wij straks zullen zien, de plechtigheid in zijne hoedanigheid van lid van den Haagschen kerkeraad bij. Er bestaat dus reden om aan te nemen, dat hetgeen hij afbeeldde, zóó door hem was gezien als hij het afbeeldde, en dit is gelijk genoegzaam bekend bij dergelijke gelegenheden lang niet altijd het geval.

Alvorens tot de beschrijving van de voorstelling over te

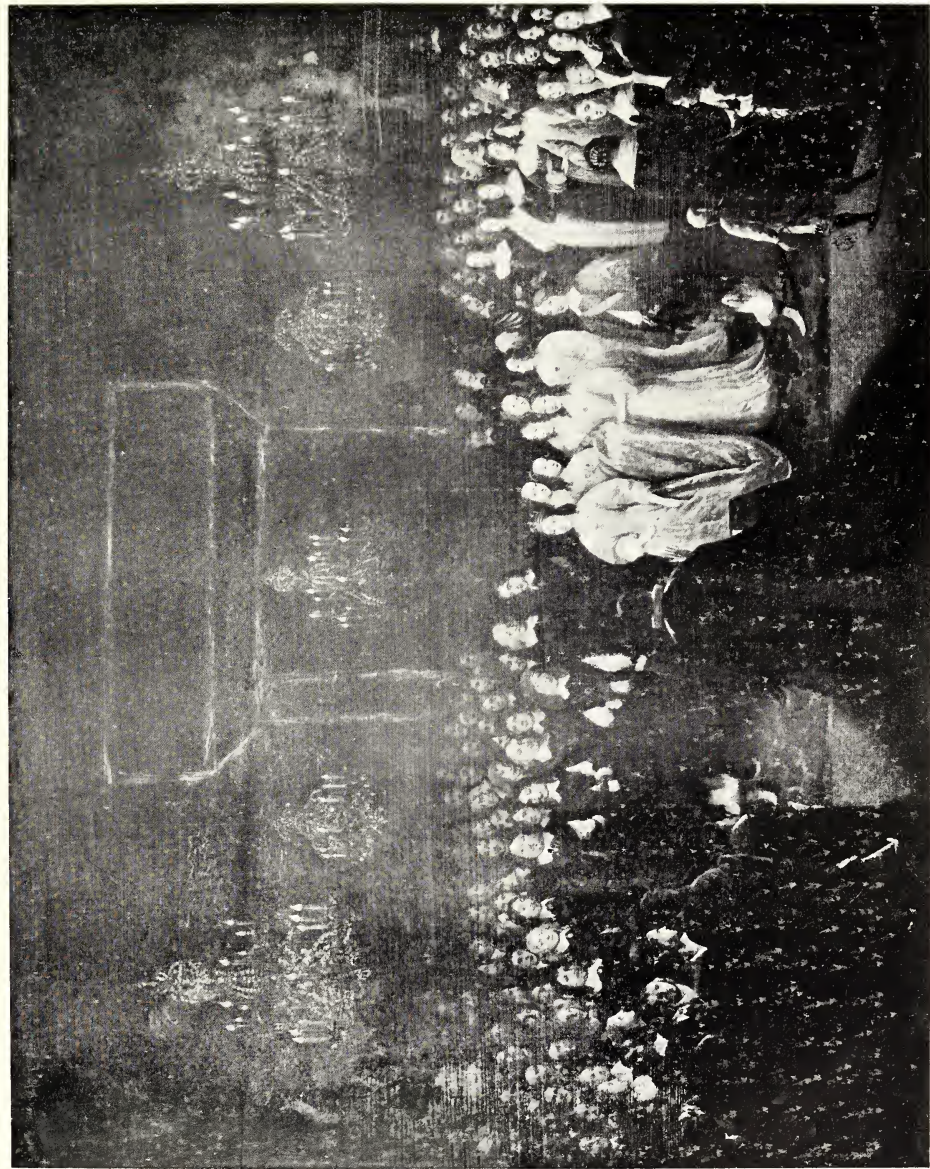
gaan een enkel woord over de lotgevallen van het schilderij en over den persoon van den schilder.

Uit het feit, dat het schilderij zich in de kunstverzameling van Willem V bevond, zou men al licht de gevolgtrekking maken, dat het van oudsher in het bezit der Oranje's geweest, ja wellicht door hen aan den schilder besteld was. Het eerste is evenwel niet het geval, voor het laatste ontbreken ons, zoo het al het geval geweest is, de bewijzen. De eerste maal, dat wij het stuk vermeld vinden, is in 1719, in de veiling van Anna Christina Pauw, Vrouwe van Bennebroek en Douairière van Nicolaas Sohier de Vermandois, heer van Warmenhuizen. De catalogus dezer auctie is ons door Hoet in het tweede deel zijner bekende verzameling veilingscatalogi (blz. 374 en verv.) bewaard gebleven. Wij vinden daar onder

N°. 17. Een seer konstig Stuk verbeeldende den Trouw van Frederik Wilhelm Churfurst van Brandenburg door Terburgt f 80.—.

Wel is waar wordt Terburgt d. w. z. Gerard ter Borch hier als schilder genoemd, doch deze vergissing is verklaarbaar. Nog heden ten dage, zal ieder, die het doek voor de eerste maal ziet, de gedachte aan ter Borchs meesterlijke voorstelling van den Munsterschen Vrede (thans in de National Gallery te Londen) bij zich voelen opkomen. Ware ons schilderij niet een jaar vroeger, d. w. z. niet van 1647 gedateerd, men zou geneigd zijn uit te roepen: die man moet ter Borchs voorstelling gekend en ze nagevolgd hebben. Wij mogen dus gerust de bovengenoemde veilingsnotitie op ons stuk betrekken, vooral wanneer wij nog in aanmerking nemen, dat er niet misschien ook een voorstelling van hetzelfde feit van ter Borchs hand bestaat of bestaan kan hebben. Deze schilder immers bevond zich op het tijdstip der bruiloft, December 1646, sinds geruimen tijd buitenslands (toen bij de vredesonderhandelingen te Münster) en keerde nog in geen jaren naar de Vereenigde Provinciën terug.

Ruim twintig jaar later ontmoeten wij het stuk der veiling Sohier-Pauw wederom in twee veilingen kort na elkaar. De eerste maal toen de uitgebreide schilderijenverzameling van

J. MIJTENS.

De Trouw van den Grooten Keurvorst met de Prinses van Oranje.

den Advokaat Seger Tierens te 's-Gravenhage verkocht werden, den 23sten Juli 1743 onder:

N°. 143. De Trouw van den Keurvorst van Brandenburg met de oudste Dogter van Frederik Hendrik, Prince van Orange op het Oude Hof in 's-Gravenhage wordende geassisteert van beider Maagschap en verdere Persoonen van distinctie, zijnde alle conterfijtsels, door A. Mijtnens, h. 1. v. 10 en een half d., br. 2 v. 4 d. f 165.—¹⁾.

Nog geen twee jaar later, den 27sten April 1745, verscheen het wederom in de auctiekamer met de andere schilderijen van Hendrik van der Vugt te Amsterdam:

N°. 57. De Trouw van den Keurvorst van Brandenburg met de Dogter van Frederik Hendrik op het oude Hof in den Haag met de Familien aan beide zijden, alle bekende Pourtraiten door A. Mijtnens, extra fraay breed, 2 v. 4 d. h. 1 v. 10 en een half d. f 110.—.

De schilder wordt beide malen A. Mijtnens genoemd, een zeer verklaarbare vergissing, die zelfs heden ten dage nog herhaaldelijk voorkomt (o. a. bij de beschrijving van ons stuk in den catalogus van Rennes) en die haar ontstaan te danken heeft aan de wijze waarop Johannes (Jan) Mijten zijne stukken placht te merken. Door nl. tusschen de beide eerste lijnen van de M. een dwarsstreep te trekken en er een punt boven te plaatsen kreeg hij een monogram, dat de letters JAN M. bevat. Bij het over het hoofd zien van de stip, die de J aanduidt, krijgt men dan den foutieven voornaam A., die wel door een ouder lid van dit schildersgeslacht maar niet door onzen meester gedragen werd. Het facsimile van een handtekening op een der schilderijen in het Koninklijk Kabinet van Schilderijen, hier weergegeven, moge deze vergissing verduidelijken:

A. Mijtnens F.

¹⁾ Hoet II 107.

De laatstelijk hierboven geciteerde beschrijvingen zijn reeds iets uitvoeriger dan de eerste. Zij geven in de eerste plaats de afmetingen van het stuk 1 voet 10 en een halve duim hoogte bij 2 voet 4 duim breedte. Uit de Rijnlandsche voetmaat herleid in de metermaat beteekent dit 0.585 M. hoog bij 0.728 M. breed 'tgeen wonderwel past bij de afmetingen, die de catalogus van Rennes opgeeft: 0.58 bij 0.74 M.

Ook de mededeelingen over het voorgestelde feit leveren nieuwe bijzonderheden. Zij geven op, dat de huwelijksvoltrekking plaats vond op het Oude Hof, het tegenwoordige Koninklijke Paleis in het Noordeinde — hetgeen juist is — in tegenwoordigheid der familiën aan beide zijden, hetgeen wat den bruidegom aangaat onjuist is. In geen der gelijktijdige berichten lezen wij, dat de Groote Keurvorst door bloedverwanten vergezeld naar Den Haag kwam. De verzekering, dat in 1745 alle portretten nog bekend waren, zal wel onder aftrek van een behoorlijke dosis reclame ten behoeve der veiling op te vatten zijn, tenzij men toen ter tijde nog een sleutel op het stuk gehad mocht hebben. Wij zullen hieronder zien, hoe weinig voorgestelde personen tegenwoordig nog te identificeeren zijn.

Omstreeks 1752, toen het tweede deel van Hoets veilings catalogi verscheen bevond het schilderij zich in het bezit van den kunstkooper Willem Lormier in den Haag ¹⁾). Onder diens nagelaten schilderijen werd het den 4^{den} Juli 1763 aldaar geveild.

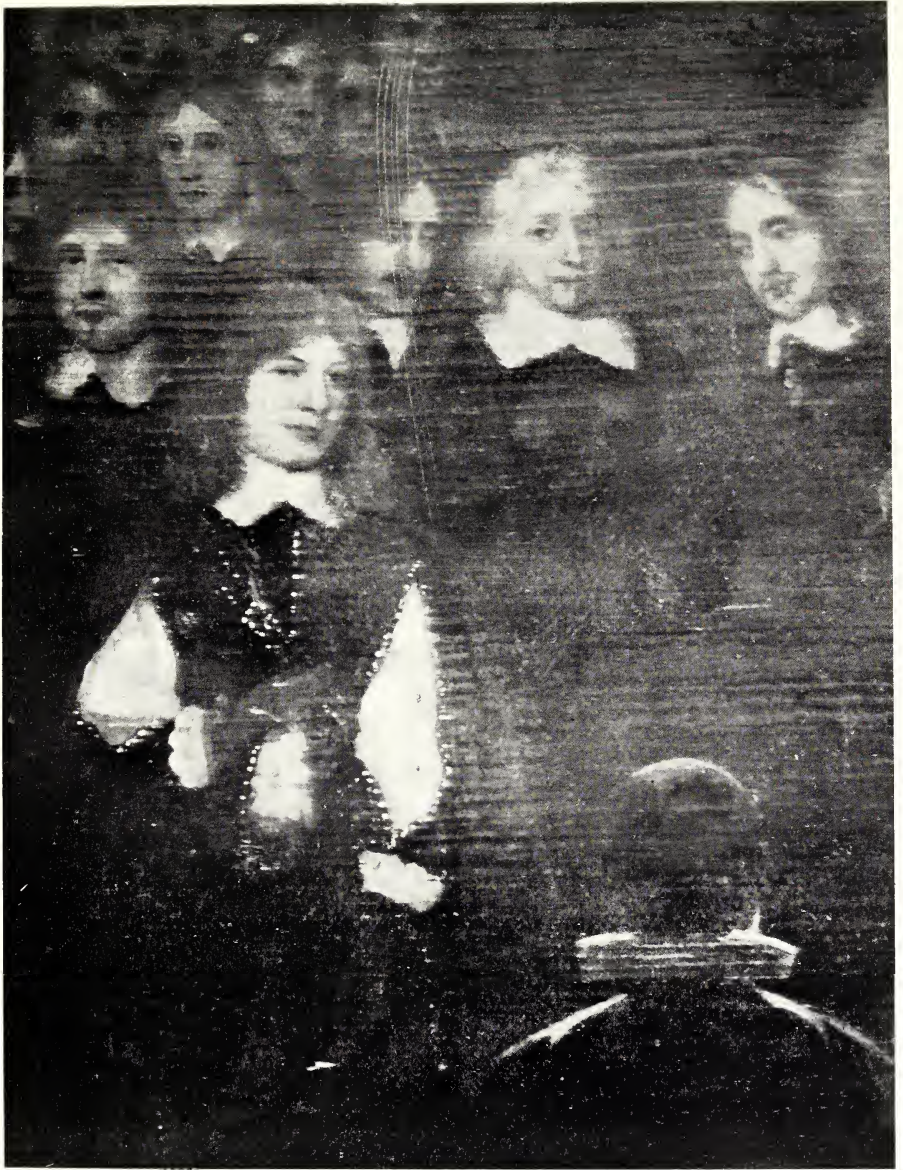
N°. 177. De trouw van den Keurvorst van Brandenburg met de Princesse, Dogter van Fredrik Hendrik, Prins van Orange, op de Zaal van 't Oude Hof in 's-Hage, met een meenigte van Persoonen, alle na 't leven of na haar portraiten geschildert, door A. Mijtsens. Paneel breet 2 voet 4 duim, hoog 1 voet 10 duim. f 580.— ²⁾.

Het werd aangekocht ten behoeve van het Kabinet van den Erfstadhouder. Dit verklaart de zooveel aanzienlijker opbrengst, dan bij de voorafgaande veilingen.

In 1770 gaf Terwesten, in hetzelfde boek, waarin hij den

¹⁾ Hoet II, 432.

²⁾ Terwesten, blz. 325.

FRAGMENT I.

(Zie blz. 257).

veilingscatalogus van Lormier afdruckte, ook een catalogus van een gedeelte van 't vorstelijk kabinet van schilderijen van Z. D. H. den Prins van Oranje. Hij beschreef slechts de voor-naamste stukken natuurlijk volgens den maatstaf van zijn tijd. Wij billijken hier volkomen, wanneer hij ook het paneel van Mijtens opneemt met de bijvoeging: „extra fraai, zeer natuurlijk en uitvoerig”.

Mocht men in 1763 bij de veiling Lormier de hoop koesteren dat het schilderij eindelijk en voorgoed in een veilige en bij uitstek passende haven was beland, deze verwachting is niet van zeer langen duur geweest.

Een menschenleeftijd later, in Januari 1795, kwamen de Franschen en verklaarden de kunstschaten van den uitgeweken Erfstadhouder voor goeden buit. Zij werden naar Parijs gesleept en voorloopig deels tentoongesteld deels gemagazineerd. De oorlogsbuit aan kunstwerken der ras op elkaar volgende veldtochten was zoo schitterend en zooveel omvattend, dat er zelfs in de onmetelijke zalen en galerijen van het Louvre plaats te kort kwam om alles te exposeeren. Al spoedig begon men uit den voorraad in de magazijnen de provinciesteden te begiftigen met bruikleenen, die weldra bleken voor Frankrijk het duurzaamste bezit uit den oorlogsbuit te zijn. Immers wat te Parijs gebleven was, werd na Waterloo door de zegevierende bondgenooten teruggenomen, doch hetgeen daar niet meer aanwezig was, bleek met weinige uitzonderingen onvindbaar of althans niet op te eischen en bleef dus waar het was. Zoo kwam het museum te Rennes „à titre de dépôt” in het bezit van het stuk van Mijtens, waarin het zich nog heden ten dage bevindt.

Wel is waar zijn er door Dr. Bredius terstond nadat hij van de aanwezigheid van den Mijtens en van zijn belang voor onze geschiedenis kennis had gekregen, op de hem eigene energieke wijze pogingen aangewend om het schilderij 't zij door ruiling 't zij op eenige andere wijze terug te verkrijgen, maar deze pogingen zijn tot dusver afgestuit op den beslist onwil der Franschen om aan den status quo te tornen. Niet ten onrechte vreest men in Frankrijk dat het afwijken daarvan in welken

vorm ook, ontelbare reclames van andere zijden tengevolge zou hebben. Immers geen der in den revolutie- of keizertijd beroofde Staten heeft in 1815 zijn eigendom in vollen omvang teruggekregen. Wellicht doet zich vroeger of later de gelegenheid voor aan Frankrijk d' een of anderen belangrijken wederdienst in 't vooruitzicht te stellen, zoo het ons in deze zaak tegemoet wil komen.

De Fransche schrijvers, zoowel in als buiten den catalogus van het museum te Rennes hebben wonderlijk met den naam van den schilder en met de voorgestelde gebeurtenis omgesprongen. In den catalogus van 1859 lezen wij onder

Daniel Mijtens, né à Lahaye en 1636, mort en 1688.

N°. 107. Ce tableau représente croit-on, une fête donnée, dans une des salles du palais de Stathouder à Loyse Marie de Gonzague, lors de son voyage pour se rendre près son époux, le roi de Pologne.

In dien van 1884, den thans nog vigeerenden, vindt men daarentegen reeds vooruitgang. Wel is waar heet de schilder nog A. Mijtens, maar het stuk wordt op grond van in Holland verkregen inlichtingen onder N°. 134 reeds beschreven als „Mariage de l'Electeur de Brandebourg avec la princesse, fille de Frédéric Henri, prince d'Orange.

In 1900 schreef Louis Gonse zijn groot werk over de schilderkunst in de provinciale musea van Frankrijk, een werk dat hoe voortreffelijk ook wellicht voor de Fransche kunst, ten aanzien van de Hollandsche een bedenkelijke mate van oppervlakkigheid vertoont. Hiervan levert ook zijne vermelding van ons stuk een treffend staaltje op:

Daniel Mijtens — zoo heet het op blz. 277, — il s'agit de Mijtens le Hollandais et non de Arnold Mijtens, le Flamand. Derhalve terugkeer tot de dwaling van 1859 evenals in het volgende:

M. Henri Lavoix (een mij onbekende autoriteit) avait retrouvé le sujet du tableau: Une fête donnée à Amsterdam par le Prince d'Orange à Marie Gonzague, Reine de Pologne, le 27 Decembre 1646.

Voor den Hollandschen lezer behoeft het geen betoog dat

FRAGMENT II.

(Zie blz. 258).

deze woorden een aaneenschakeling van onjuistheden bevatten. In de eerste plaats is er niets bekend over een feest, den 27sten December aan Maria Gonzaga van Polen gegeven, in de tweede plaats gaf de Prins van Oranje geen feesten te Amsterdam en in de derde plaats lag Frederik Hendrik den 27sten December 1646 op zijn sterfbed en was hij absoluut buiten staat tot het geven van feesten ¹⁾).

Het is te hopen, dat de phantastische mededeelingen van de heeren Lavoix en Gonse geen ongunstigen invloed hebben op toekomstige uitgaven van den catalogus van Rennes. Indien men in den tegenwoordigen slechts de A. van den voornaam in J. verandert, is de daarin gedane opgave volkomen juist.

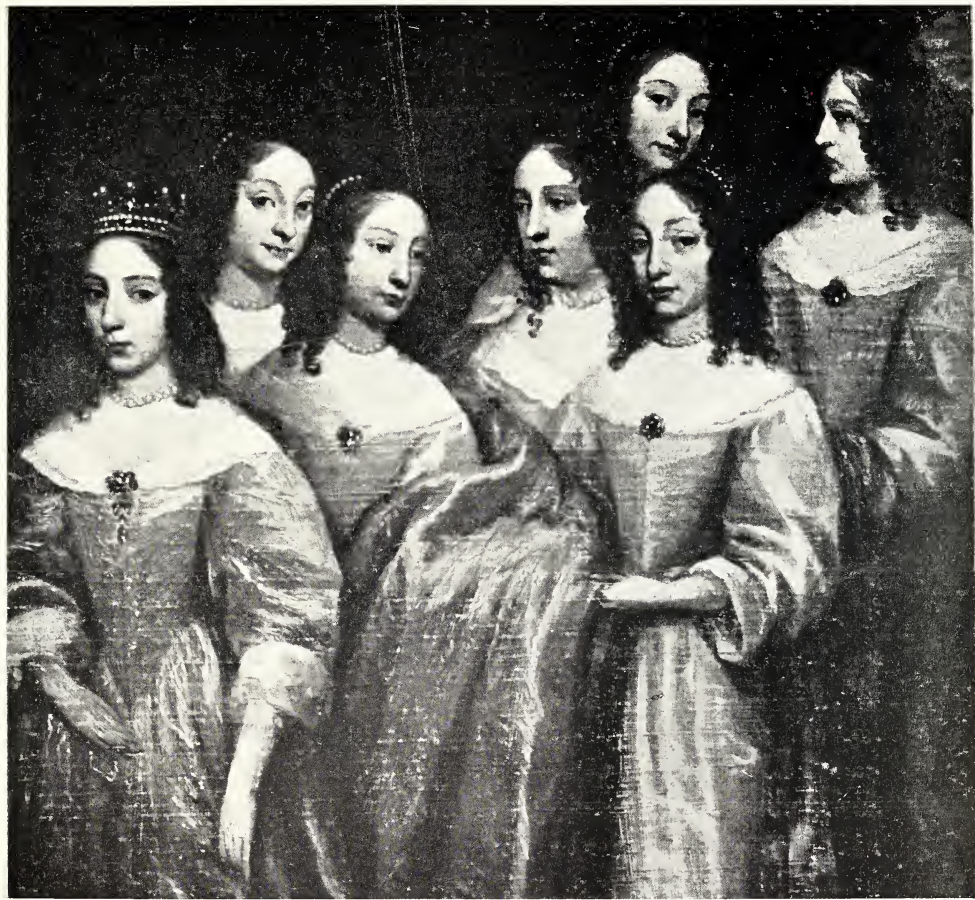
Reeds boven hebben wij verklaard hoe de vervanging van J. d. w. z. Jan Mijtns door A. Mijtns in de wereld is gekomen. Door zijne eigenaardige wijze van merken heeft Jan zich gedurende twee eeuwen van de hem toekomende plaats in de Hollandsche schilderschool beroofd, en is deze 't zij aan eenen A... 't zij aan eene J. A... Mijtns ten deel gevallen. Eerst toen ten gevolge van het archivalisch onderzoek van Bredius e. a. bleek, dat er in den tijd, waaruit de bewuste schilderijen gedateerd waren, geen Mytns'en met deze voornamen bestaan hebben, heeft men zijn monogram op de juiste wijze opgelost en hem in eere hersteld ²⁾). Hij was een vruchtbaar schilder en behalve de reeds aan hem gerestitueerde stukken zullen er in onbekende of afgelegene verzamelingen nog wel vele doeken schuilen, die op naam zijner familieleden staan en aan hem behooren te worden teruggegeven. Hij werd in of omstreeks 1614, waarschijnlijk in Den Haag geboren, was aldaar zijn geheele leven werkzaam en stierf er in December 1670. Hij schilderde enkele historiestukken, maar vooral portretten, 't zij afzonderlijk 't zij tot groepen in een landschap vereenigd. Dit laatste neemt dan vaak een niet onbelangrijk deel der compo-

¹⁾ Zie over dit punt reeds E. W. Moes, Bulletin v. d' Oudh. Bond II blz. 137.

²⁾ Uitvoerige mededeelingen over de schildersfamilie Mijtns van de hand der heeren Bredius en Moes zijn binnenkort in Oud-Holland te wachten.

sitie in. De personen staan er dan in ongeveer een vierde levensgrootte in (zoo bijv. in het Rijksmuseum, nieuwe aanwinst geschenk Amiabel, in het Haagsche Gemeentemuseum en in het Museum Boymans), terwijl de enkele portretten meest levensgroot zijn (Mauritshuis, Rijksmuseum en elders). De schilder verraadt een sterke voorliefde voor allegorisch of klassiek bijwerk. Niet zelden zijn zijne modellen in de gedaante van goden en godinnen of met den opschik van antieke krijgshelden afgebeeld, Prinses Maria Stuart, de vrouw van Willem II zelfs eenmaal in een mantel van de Indiaansche stammen aan de Amazonenrivier (K. Kabinet v. Schilderijen). In zijne familietafereelen zweven vaak engeltjes in de lucht, die de zielen van gestorven kinderen voorstellen. Het vroegste mij bekende werk van Johannes Mijtens bevindt zich in de Academia di San Luca te Rome. Het is van 1635 en stelt het portret van een vlootvoogd voor ¹⁾. Mijtens was toen 21 jaar oud en heeft het stuk wellicht gedurende zijn verblijf te Rome geschilderd. Van 1643 tot 1668 hebben wij een onafgebroken reeks van werken, uit de meeste jaren één of meer dan één, zoodat het niet moeilijk valt den stijl van den schilder na te gaan. Deze draagt in vele opzichten een zelfstandig karakter. Men kan althans niet zeggen, dat de schilder onder den invloed van een zijner groote Hollandsche tijdgenooten Frans Hals, Van der Helst of Rembrandt staat, en al evenmin kan men hem een navolger zijner oudere Haagsch-Delftsche vakgenooten Miereveld of J. v. Ravesteyn noemen. Zijne familierelaties wijzen op Engeland, wellicht heeft hij daar vertoefd en er Anton van Dijck gekend. De teekening zijner handen met lange spitse vingers, zijne blanke schilderwijze, zijne kostuumbehandeling en zijne voorliefde voor decoratieve landschappen als achtergrond zijner levensgrootte portretten doen kennis van Van Dijcks latere, zwakke portretten vermoeden. Hij is daarin min of meer een voorlooper van Jan de Baen, blijft evenals deze op den tweeden rang der kunst en staat ook

¹⁾ De naam van Kortenaer, dien men er te Rome aan geeft, schijnt mij op grond van vergelijking met de bekende portretten onjuist toe.

FRAGMENT III.

(Zie blz. 259).

bij andere navolgers van Van Dijck zooals Adriaen Hanneman en C. Janssens van Ceulen ten achter. Iets geheel apart heeft hij geleverd in het stuk te Rennes, waarop hij niet minder dan 120 à 130 kleine figuurtjes heeft aangebracht, die hij op eene meesterlijke, gemakkelijk te overziene wijze op het paneeltje van 58 bij 74 centimeter heeft weten te groepeeren en, niet-tegenstaande de voorgestelde gebeurtenis bij kaarslicht plaats vond, volkomen duidelijk heeft afgebeeld. Hij is hierin, gelijk wij boven reeds gelegenheid hadden op te merken, de voorlooper van Gerard ter Borch in zijne beroemde voorstelling van de Bezwingeling van den Westfaalschen vrede.

Thans bekend met de lotgevallen van het schilderij en met den persoon des schilders wijden wij nog een enkel woord aan de gebeurtenis zelf.

Het huwelijk van Frederik Willem, Keurvorst van Brandenburg, met Louise Henriette van Nassau-Oranje, was, gelijk bekend, geen echtverbintenis uit liefde ¹⁾. Zoowel de bruidegom als de ouders, of liever de moeder, der bruid zochten naar eene passende partij, op politieken grondslag. Toen het in Zweden bij Koningin Christiana mislukt was, probeerde Frederik Willem het bij de westelijke naburen en toen Amalia van Solms niet geslaagd was bij den koningszoon uit het huis der Stuarts, nam zij genoegen met den Brandenburgschen Keurvorst. Naar de gevoelens der negentienjarige bruid werd niet gevraagd, aan haar beslist uitgesproken neiging tot haar neef, den Prins van Talmont werd het zwijgen opgelegd. Het hielp niet of zij nog op den vooravond der huwelijksplechtigheid betuigde, dat zij er hare toestemming niet toe kon geven! De zaak met den Keurvorst was beklonken en moest uitgevoerd worden. Hij, die eenige

¹⁾ Voor nadere bijzonderheden zie men het onlangs herdrukte opstel van R. Fruin, *De jeugd van Louise Henriette d'Orange* (Gids 1866 II 531; *Verspreide Geschriften* IV. 95), benevens Philippson, *der Grosse Kurfürst*, Berlijn 1897, blz. 59 en vv. Eenige pamfletten, die ter gelegenheid van dit huwelijk zijn verschenen, vindt men in de bekende verzamelingen vermeld. Zij bevatten geen van allen iets nieuws en zijn gedeeltelijk van stuitend platten aard. Ook het Latijnsche gedicht van zestien disticha, dat Cornelis Boey in het licht zond, vliegt niet hoog.

jaren geleden geweigerd had ter bruidvaart naar Stockholm te gaan, indien men hem niet vooraf de zekerheid gaf geen refus te zullen krijgen, zou stellig de reis naar Den Haag niet aanvaard hebben, zonder een dergelijken waarborg. Wel is waar was hij zeer ontstemd, toen hij bij aankomst in Den Haag (Donderdag, 22 November 1646) merkte dat men hem omtrent de gevoelens zijner aanstaande had misleid, hij was evenwel te ver gegaan om zich ongecompromitteerd te kunnen terugtrekken. Zijn krachtige wil en die van Amalia van Solms zegevierden over den tegenstand der prinses, die van haar doodzieken vader geen doortastenden bijstand kon verwachten. Zoo werd nauwelijks veertien dagen na de aankomst van den Vorst, den 7^{den} December 1646, de echtverbintenis gesloten. De Staten van Holland hadden, evenals bij vorige vorstelijke huwelijken (o. a. bij dat van Frederik Hendrik met Amalia van Solms) zoo ook thans wegens de kortheid van tijd dispensatie verleend van het afkondigen der geboden op twee achtereenvolgende Zondagen, en dientengevolge vindt men in de Haagsche trouwregisters geen sporen van de huwelijksvoltrekking.

Den dag na zijne aankomst gaat de Keurvorst ter audiëntie bij de Staten-Generaal, die van het bestaande voornemen daartoe den dag te voren door Frederik Hendrik verwittigd zijn. Eenige leden van Hunne Hoogmogenden gaan hem met een groot aantal karossen in zijn logement aan de overzijde van het Binnenhof begroeten en geleiden hem, vergezeld van drie zijner Geheimraden, de heeren von Burgsdorf, Otto von Schwerin en Seidel, in de vergadering, waar hij niet alleen omtrent zijne voorgenomen huwelijksverbintenis, maar ook wegens zijne politieke zaken zijne proposities doet. Daarop wordt hij door dezelfde afgevaardigden terugg geleid, en worden deze ter tafel gehouden.

De volgende dagen ontvangen zoowel de Staten-Generaal als de Staten van Holland uitnoodigingen voor de bruiloft, andere colleges, zooals de Raad van State, ontvangen alleen mededeeling van het voorgenomen huwelijk en bepalen zich tot het complimenteeren van het hooge bruidspaar en de stadhouderlijke verwanten.

FRAGMENT IV.

(Zie blz. 259).

Het lokaal, waarin daarop den 7^{den} December 1646 de huwelijksplechtigheid plaats vond, wordt in alle bronnen vermeld als de Grootte Zaal op het Oude Hof in het Noordeinde te 's-Gravenhage ¹⁾. Of deze zaal in het herhaaldelijk verbouwde paleis, dat thans, gelijk bekend is, als Koninklijk verblijf dient, nog te herkennen is, waag ik niet te beslissen; men zou hiervoor kennis moeten nemen van waarschijnlijk niet meer bestaande verbouwingsplannen en bestekken ²⁾. Van de inrichting dier zaal is op het schilderij niet veel te herkennen; de plechtigheid had in de donkere dagen des jaars des namiddags om vijf uur plaats, derhalve bij avond, bij gesloten luiken en kaarsenverlichting. Deze laatste bestaat uit een vijftal naar het schijnt kristallen kronen, waarvan twee met één en drie met twee rijen van acht kaarsen. In het midden onderscheidde men een soort baldakijn of troonhemel, die denkelijk voor deze gelegenheid werd opgericht en ter weerszijden daarvan zeer flauwtjes en op de reproductie bijna onzichtbaar levensgrootte ruitbeelden van vorsten en vorstinnen. Zij maken den indruk van geweeftde behangsels, maar het kunnen ook geschilderde doeken zijn, waarvan men mag aannemen, dat het familieportretten geweest zijn. Onder den troonhemel bevindt zich het bruidspaar tegenover den predikant, die, met den rug naar den beschouwer gekeerd, achter een met een lang ahangend kleed bedekte tafel staat. Het is de Haagsche predikant Ds. S. Cabeljau, die blijkens de demonstreerend opgeheven rechterhand bezig is aan de predikatie, na affloop waarvan hij het bruidspaar, thans nog gescheiden staande, op solemne wijze zal copuleeren. De jeugdige bruidegom staat links in een over een wit ondergewaad donker

¹⁾ Enkele nieuwere schrijvers spreken ten onrechte van de Kerk.

²⁾ Waarschijnlijk was het „de groote Nieuwe sael in 't Noordeynde, voor welks vermoedelijk door Pieter Post ontworpen schouw, Thomas Willeboirts Bosschaert te Antwerpen, een thans zoekgeraakt schilderij, voorstellende Eneas en Dido geschilderd had, welk schilderij hem den 22sten Maart 1646 met f 1000 betaald werd. (Ordonnantieboeken van Frederik Hendrik, Kunstkronek 1861 blz. 39). Dit schilderij bevond zich aldaar nog in het begin der XVIIIe eeuw, blijkens een door Robert Duval opgemaakte inventaris (MS. Geh. Preuss. Staatsarchiv, Berlijn).

kostuum, rijk met kostbaarheden versierd, de linkerarm hangt langs het lichaam, de rechterhand houdt hij voor de borst en raakt er, naar het schijnt, den bandelier van zijn degen mee aan ¹⁾.

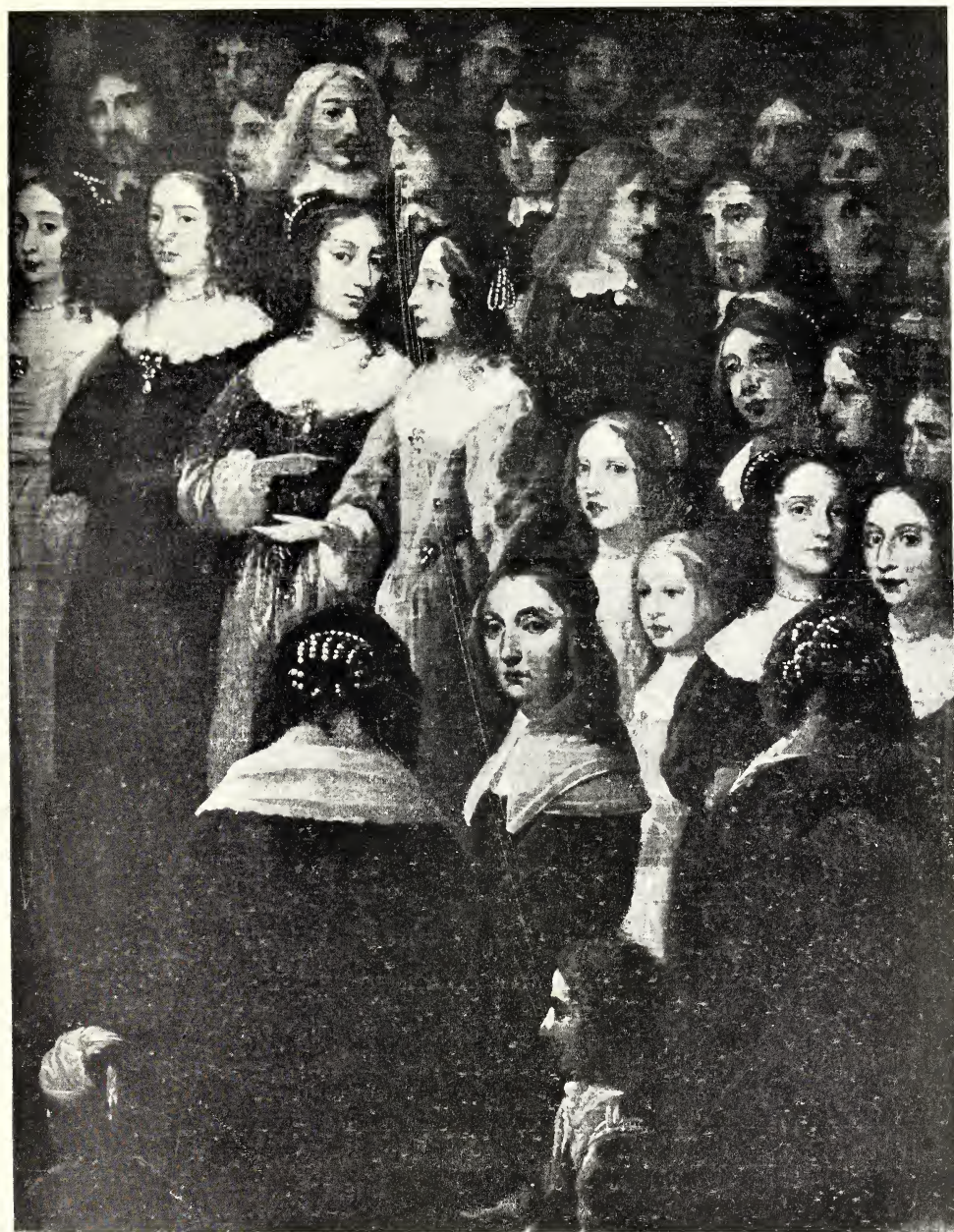
Rechts onmiddellijk achter hem staat zijn aanstaande schoonvader, de grijze, door ouderdom en jicht verzwakte Frederik Hendrik. Men ziet het den twee-en-zestigjarige aan, dat campagnejaren dubbel tellen! Er ligt een pijnlijke trek op zijn gelaat, blijkbaar valt het staan hem moeilijk, en straks bij het staatsiebal, dat den dag besluit, zal hij zich in een draagstoel de zaal laten binnendragen, weinige maanden later overlijdt hij. Wij hebben hier dus waarschijnlijk zijn laatste naar het leven gedane portret voor oogen.

Links van den bruidegom herkennen wij zonder moeite het ronde, welgedane gezicht van Johan Maurits van Nassau, den Braziliaan en den stichter van het Mauritshuis. Waren wij nog onzeker, het Malteser kruis voor de borst, dat hem kenmerkt als den Ridder der Duitsche orde, zou allen twijfel kunnen wegnemen.

Ook de figuur, die links half voor hem staat, met het lange afhangende haar en het kleine snorretje en een soortgelijk kostuum als dat van den bruidegom, is blijkens zijne in 't oog vallende plaatsing waarschijnlijk een der graven van Nassau, of althans een der vorstelijke bloedverwanten, zonder dat ik evenwel in staat ben te zeggen, wie.

Bij hen sluiten zich dan waarschijnlijk links de vertegenwoordigers der soevereine macht: de gedeputeerden uit de Staten-Generaal en de Staten van Holland aan. Portretten van bepaalde personen vermag ik onder hen niet aan te wijzen, wij slaan dus den blik rechts en zien dan eerst den man, die aan de linkerhand van Frederik Hendrik geplaatst is en in het

¹⁾ Sommige oude berichten (Theatr. Europ. V. 1651) en op voetspoor daarvan ook Philipppson blz. 70 melden, dat zijn gewaad van wit satijn was, met zilveren kantwerk en diamanten zoodanig bezet, dat men de stof er nauwelijks doorheen zag. Dit is evenwel in tegenspraak met het door den ooggetuige geschilderde tafereel.

FRAGMENT V.

(Zie blz. 259).

midden der compositie een in 't oog vallende plaats inneemt. In hem vermag ik niemand anders te zien dan den vertrouwen raadsman en geheimschrijver van den prins, Constantijn Huygens. Bij de kleine afmetingen van het gelaat zijn de trekken moeilijk te herkennen. Eene vergelijking met het portret van zes jaren vroeger in het Mauritshuis spreekt de mogelijkheid dat hij het is niet tegen, evenmin als de prent van het sterfbed van Frederik Hendrik uit het volgende jaar, waarop Huygens ook eene in 't oog loopende plaats inneemt, dit doet.

Van rechts nadert de negentienjarige bruid, in een uitgesneden wit zijden gewaad met los afhangend, krullend haar een kostbare diadeem van paarden en edelgesteenten op het hoofd ¹⁾. Volgens de oude beschrijving was haar kleedij overal met zilver doorwerkte kanten bezet, doch hiervan is op het schilderij niets te bespeuren. Haar bijna acht ellen lange sleep wordt door zes jonge dames in een gelijkvormig licht toilet gedragen. Het waren alle gravinnen, wier namen evenwel niet opgegeven worden en die 't mij ook niet gelukt is op te sporen. Prinsessen uit de zijliniën der Nassaus en Solms, nakomelingen der dochters van Graaf Jan den Ouden en van Willem I, waartoe ook de dochters van den Winterkoning ²⁾ behooren, komen in de eerste plaats in aanmerking. Naast den bruidsstoet schrijdt met ridderlijken zwier de jeugdige Willem II in een elegant geel kostuum, versierd met de sjerp en de groote ster van den Kouseband. Meer op den achtergrond maar toch in de eerste rei achter de bruid en hare sleepdraagsters staan een vijftal dames, bij wie zich rechts twee jonge meisjes aansluiten, onder wie wij de naaste vrouwelijke bloedverwanten der bruid: hare moeder, Amalia van Solms, hare schoonzuster Maria, prinses royaal van Engeland, en hare drie eigen zusters te zoeken hebben. Deze laatste, de

¹⁾ Denkelijk een of meer der „8 Stück, darauf Smaragden und Diamanten sind, um aufs Haupt zu setzen“, die zij mede ten huwelijk kreeg. (Philippson blz. 447).

²⁾ Elisabeth (geb. 1618), Louise Hollandina (geb. 1622), Henriette Maria (geb. 1626) en Sophia (geb. 1632).

twaalfjarige Albertina Agnes, de negenjarige Henriette Catharina en de vierjarige Maria zijn het gemakkelijkst te herkennen, het zijn de drie jonge dames, die de genoemde rei sluiten. Wel zien zij er veel ouder uit, dan haar leeftijd in December 1646 zou doen vermoeden, maar dit is een gevolg van heur haardracht en kostuum en een algemeen voorkomend verschijnsel bij zeventiendeeuwsche kinderportretten. De oudste van haar is blijkens de handbeweging in levendig gesprek met hare buurvrouw, die in hare gelaatstrekken zeer veel gelijkenis vertoont met Maria Stuart. Het kan evenwel ook hare volle nicht Louise Hollandina, dochter van den Winterkoning zijn, die ten gevolge eener niet te miskennen familiegelijkenis vaak met haar wordt verward. Deze veronderstelling is zelfs waarschijnlijk, indien men aanneemt, dat aan Maria Stuart als echtgenoot van Willem II, als schoonzuster der bruid en als Engelsche koningsdochter de eereplaats toekomt naast hare schoonmoeder Amalia van Solms, die onmiddellijk achter den bruidstoet gaat en op het schilderij rechts boven Willem II te zien is. Wie het elegant gekleed jongmensch met het opengewerkt kostuum is, die het woord tot haar richt, waag ik niet te beslissen.

In de genoemde rei van vijf dames blijft nog eene, de middelste, onbenoemd, staande met Maria Stuart aan hare rechter-, en Louise Hollandina aan hare linkerszijde. Ik vermoed in haar de moeder van laatstgenoemde, Elizabeth, weduwe van Paltzgraaf Frederik V, den Winterkoning van Bohemen. Als zuster van Karel I van Engeland is zij de tante van hare rechter buurvrouw, terwijl zij door haren overleden echtgenoot, den kleinzoon van Willem den Zwijger, de volle nicht is der bruid.

Onmiddellijk achter haar staat een bejaard heer met lang grijs haar op eene in 't oog vallende plaats. In hem mogen wij ongetwijfeld Jacob Cats zien, den toen negen-en-zestigjarigen Raadpensionaris, die met de gedelegeerden uit de Staten van Holland de souvereine macht van dit gewest bij de huwelijksplechtigheid vertegenwoordigde. Uit de Ridderschap was Jacob van Wassenaer, Heer van Warmond, gedeputeerd, terwijl de

steden door een der afgevaardigden van Dordrecht ¹⁾, Amsterdam ²⁾ en Alkmaar ³⁾ werden vertegenwoordigd. Deze personen, wier portretten wij zonder nadere aanduidingen niet bij machte zijn aan te wijzen, bevinden zich waarschijnlijk in de onmiddellijke nabijheid van hun raadpensionaris.

Verder hebben wij te zoeken naar de gedeputeerden van Hunne Hoog Mogenden, de Staten-Generaal. Deze waren wel is waar in corpore uitgenoodigd, maar waren niet allen verschenen. De aanwezigen waren:

Vanwege Gelderland:

Diedrick van Lynden, Heer van Hemmen ⁴⁾.

Hendrick Schrasser, gewezen resident bij de Hansesteden.

Vanwege Holland:

Amelis van den Boeckhorst, Heer van Wimmenum.

Abraham van Beveren ⁵⁾.

Andries Bicker ⁶⁾.

Vanwege Zeeland:

Jacobus Veth.

Gaspar van Vosberghen.

Vanwege Utrecht:

Mr. Johan van Reede, Heer van Renswoude ⁷⁾.

Gijsbert van der Hoolck ⁸⁾.

¹⁾ Voor deze stad hadden zitting Abraham van Beveren, Mr. Harmen Hallingh en Anthoni Repelaer. Eerstgenoemde verscheen reeds als lid der Staten-Generaal; vermoedelijk was het dus een der twee anderen.

²⁾ Zitting hadden Mr. Gerard Schaep, Heer van Kortenhoef, Willem Backer, Mr. Wouter Valckenier en Johannes Huydecoper van Maarsseveen.

³⁾ Het waren Johan Laurensz Klock en Jacob Schagen Hooghlandt.

⁴⁾ Zijn portret wordt vermeld bij Baron Bentinck van Schoonheten (Moes Ic. Bat. N°. 4690).

⁵⁾ Zijn portret hangt op het Arent Maertenshofje te Dordrecht (Moes. Ic. Bat. N°. 593).

⁶⁾ Van hem o. a. het bekende portret door B. v. d. Helst in 's Rijks museum (Moes Ic. Bat. N°. 631. 1).

⁷⁾ Zijn portret hangt in het stedelijk museum te Utrecht (Moes Ic. Bat. N°. 6266).

⁸⁾ Zijn portret hangt in de Senaatszaal der Utrechtsche hoogeschool (Moes Ic. Bat. N°. 3706).

Vanwege Friesland:
Joachim Andréé:

Vanwege Overijssel ¹⁾:
Derck Nijkercke.

Vanwege Groningen:
Hieronymus Eyben.

Voorts was ook de Griffier Cornelis Musch aan de deputatie toegevoegd.

Deze beide colleges van staat zijn de eenigen, wier aanwezigheid uit de in hunne archieven bewaard gebleven uitnodigingen mij is gebleken. Zij assisteerden als zijnde de soevereine macht bij de plechtigheid en dit was de grond, waarop zij uitgenoodigd waren. Noch de Raad van State, noch de Hooge Raad, noch de Algemeene Rekenkamer, noch het Hof van Holland, die men wel in een begrafenisstoet vertegenwoordigd ziet, hadden met deze familiegebeurtenis, die zoo te zeggen in den huiselijken kring voltrokken werd, iets uit te staan. Evenmin de burgerlijke plaatselijke autoriteiten. De Kerkeraad van 's-Gravenhage was tegenwoordig, omdat een zijner leden als huwelijksvoltrekker optrad, maar van de aanwezigheid van den Haagschen magistraat zijn geen sporen te vinden.

Het is evenwel al even onmogelijk als bij de andere colleges om de kerkeraadsliden onder de groote menigte der aanwezigen te herkennen. De ministreerende predikant is kenbaar aan zijn kostuum, en vooral door zijn toen reeds ouderwetschen stijven pijpkraag, maar waar zijn de andere predikanten, de eerwaarde heeren Ds. Eleazar Lootius, Ds. Cornelis Triglandius, Ds. Caspar Streso²⁾, Ds. Tobias Tegnejus en Ds. H. Antonides van der Linden?

Waar zijn de ouderlingen: de raadsheer Mr. Jaspas van Kinschot, de secretaris Mr. Herbert van Beaumont, de advokaat

¹⁾ Deze provincie was ter vergadering, waarin omtrent de uitnodiging tot de bruiloft beslist werd, absent (Aytzema, III, 145 fol. uitgave), bij de bruiloft zelf evenwel tegenwoordig.

²⁾ Van hem de bekende fraaie ets van J. Lievens, Rovinski, N°. 76.

Mr. Albert Mierop en Jan Willemsz. van Solingen. Waar eindelijk de diakenen, wier namen wij opgeteekend vinden als Mr. Adr. Pieteron, Hans Hendrik van den Bergh, Herman van Stoopendaal, Wouter van Steenberg, Dirck van Baersenbergh, Dirck van der Lisse en Johannes Mijten?

De beide laatsten waren de bekende schilders van dien naam, de laatste tevens de vervaardiger van ons tafereel. Het is aan te nemen dat wij hem volgens de gewoonte van dien tijd op eene bijzondere plaats, die voor den ingewijde in 't oog springt, 'tzij geheel op den achtergrond, 'tzij aan den rand van het schilderij hebben te zoeken ¹⁾, den blik op den beschouwer gericht. Bij ontstentenis van een ander authentiek portret, dat ter vergelijking kan dienen, is het evenwel bezwaarlijk hem te herkennen ²⁾.

De oude berichten omtrent de huwelijksvoltrekking maken melding van „eine grosse Anzahl so Prinzen und Grafen als Prinzessinnen und Gräfinnen, auch sonst. hohe Standespersonen”, die zouden aanwezig geweest zijn (Theatrum Europeum V. 1651), terwijl andere berichten nadruk leggen op de haast, waarmede het huwelijk voltrokken werd, ten einde niet in de noodzakelijkheid te komen om koningen en potentaten uit te noodigen (Aytzema I.1.). Ook Van der Capellen, dien Fruin volgt, zegt dat het huwelijk zonder groote pompe geschiedde, terwijl de bij Philippsen blz. 70 geciteerde eigen woorden van den Keurvorst getuigen dat het „in der Enge und ohne einige Weitläufigkeiten” plaats vond. Dit laatste is zeer verklaarbaar, zoowel met het oog op den korten bruidstijd, die voorafgegaan was, als op de stemming der bruid en op den gezondheidstoestand van haren vader. Wij hebben dan ook tevergeefs gezocht naar sporen der feestviering in het Huisarchief van H. M. de Koningin. Er is niets te vinden over de gasten, geene invitaties, geene

¹⁾ Vergelijk bijv. de plaats, die Ter Borch zich zelf gegeven heeft op het schilderij van den Munsterschen vrede: geheel en al links aan den rand van 't stuk.

²⁾ Of zou het de alleen staande persoon rechts zijn, die met zijn halve figuur boven de voor hem staande personen uitsteekt?

kostenrekeningen over hunne ontvangst of huisvesting. Het gezelschap zal zich bepaald hebben tot hen, die tot de hofhouding behoorden en die toevallig in Den Haag aanwezig waren. Van den Bruidegom weten wij dat hij met een zeer klein gevolg naar Holland was gekomen, de drie boven reeds genoemde Raden en zijn Secretaris, met name Sleys, hadden hem vergezeld. Waarschijnlijk zijn zij mede afgebeeld door Mijtens, evenals de hofmeester van den Prins, de heer Van Dorp.

Na afloop der predicatie trokken zoowel de vorstelijke personen als de gasten zich terug en deden de heeren Staten „het officie van congratulaties aan het jonge echtpaar en hunne vorstelijke bloedverwanten in de particuliere vertrekken van ieder hunner.”

Om zeven uur was er bruiloftsmaal en kort daarop staatsiebal. Frederik Hendrik, uitgeput door de vermoeienissen van den dag, moest op een zetel binnengedragen worden om naar het ballet te kijken (Theat. Eur. l. l.).

Wat er verder volgde, mag ik bekend veronderstellen. De jeugdige echtgenootte hechtte zich van ganscher harte aan den haar opgedrongen man, maar bleef toch gedurende de enkele maanden, die haar vader nog te leven had, aan diens ziekbed. Eerst na diens overlijden, in Maart 1647, volgde zij den Keurvorst naar het nieuwe vaderland.

CORN. HOFSTEDÉ DE GROOT.

De bewoners van een kasteel in de dertiende eeuw.

Er bestaat een Angelsaksisch gedicht (of fragment), waarin ons een verwoeste burcht geschilderd wordt, eenmaal een hoog heerenhuis, zetel der Eoten, nu van daken beroofd, met zwart berookte muren en waggelende torens, zooals de dichter zegt, die zich daarop verplaatst in het verleden, toen de hooge zaal nog weerklonk van het vreugdegejuich der gewapende mannen, toen levenslustige jeugd en werklustige kracht zich nog bewoog binnen die nu in puin vallende muren.

Als dien ouden dichter gaat het ook ons, wanneer wij een bezoek brengen aan de overblijfsels van die oude burchten, waarvan alleen nog de steenen geraamten — en dan nog slechts ten deele — worstelen tegen den alles vernielenden tijd, terwijl het houtwerk, verbrand of vermolmd, bijna overal ontbreekt, en van de oude sieraden, wandtapijten en meubelen niets meer is overgebleven. Zoo gaat het ons, wanneer wij b.v. de uit het duinzand weer opgedolven overblijfsels van het kasteel der Brederodes betreden. In onze gedachten bouwen wij — voor zoover wij daartoe ten minste in staat zijn ¹⁾ — die vervallen burchten weer op; maar daarmee zijn wij nog niet tevreden. Ook zelfs als wij, buitenslands of hier te lande, bv. in het

¹⁾ Vgl. mijne verhandeling: Het kasteel in de dertiende eeuw, geschetst volgens de gedichten van dien tijd, Groningen 1879.

Muiderslot, kasteelen aantreffen, die eer geplunderd en vervormd dan verwoest mogen heeten, ook zelfs dan zijn wij niet voldaan. Rondgeleid door die kale, of, wat dikwijls erger is, met moderne kunst weer zoogenaamd gerestaureerde vertrekken, van alle meubelen ontdaan of gebruikt als museum van antiquiteiten uit allerlei tijden, krijgen wij het gevoel van te verkeerren in de grafspelonken van het verleden of te midden van de versteeningen der voorwereld.

Aan die overblijfsels der oude maatschappij ontbreekt het leven, want daar ontbreken de menschen, voor wie dat alles gemaakt was en voor wie het waarde had. Om die brokken van het verleden te kunnen genieten, moeten wij in staat zijn ons de menschen van het verleden er bij te denken. Wie waren het, die deze oude burchten bevolkten en hoe hebben zij geleefd? Dat verlangen wij bovenal te weten, ja, als voor oogen te zien.

Nu vereischt de beantwoording der vraag, hoe zij geleefd hebben, zoo groote uitvoerigheid, dat ik veel te ver het mij gestelde bestek zou te buiten gaan, indien ik daarmee in dit opstel wilde beginnen. Gemakkelijker valt het, in het kort het een en ander mee te deelen aangaande de bevolking van een middeleeuwsch kasteel in de dertiende eeuw, of de borchsaten, zooals zij soms worden genoemd¹⁾. Onze middeleeuwsche gedichten zullen mij daartoe de stof leveren, aangevuld en toegelicht door de oorkonden der historie.

I.

De Heer en zijne Familie.

De naam borchsate wordt eene enkele maal ook gebruikt om den heer van den burcht aan te duiden. Zoo spreekt bv. Stoke van den „borchsate vant huus te Waerde (d. i. Werden aan

¹⁾ Zie Rijmbijbel vs. 34543, 34566, Beka, bij Matthaëus Analecta III, bl. 83, 136, 208.

de Roer)¹⁾. De burchtheer heet soms ook borchman, wanneer hij een borchleen bezit. „Op die borch ende thuyt tot Kessel” stelde Graaf Reinout van Gelre een „oeversten borchman” aan²⁾. Zelfs is borchmeester naast borgermeester (in de nog gewone beteekenis) in gebruik voor burchtheer³⁾, en natuurlijk ook borchgrave, verlatiniseerd tot burggravius of verstaald met castellanus, mnl. castelein⁴⁾, doch daar de „borchgrave” gewoonlijk voor een ander, die de eigenlijke heer was, op den burch zetelde als tijdelijk slotvoogd of als met de slotvoogdij beleend, kwam die naam allengs meer en meer in gebruik als ambtstitel van sommige hoogwaardigheidsbekleeders onder den hofadel der vorsten, zelfs van aanzienlijke edelen, die het bestuur hadden over alle landsheerlijke burchten in een gewest. Men denke bv. aan de heeren van Voorne als borchgraven van Zeeland. Ten slotte werd het woord geheel en al een adellijke titel, zooals het æquivalent er van, het Fransche vicomte (vice-comes).

Wie zijn eigen kasteel bewoonde (ook al mocht hij daarvoor den leeneed aan den landsheer hebben afgelegd), heette „die here van den castele”⁵⁾ of „die here van den torre”⁶⁾, maar gewoonlijk alleen die here. Ofschoon nu oorspronkelijk here niet anders is dan een titel en wel, blijkens het Ohd. hêrero, hërro, Os. hërro, de comparatief van het adj. hêr (= eerwaardig, aanzienlijk) en dus te vergelijken met sire en seigneur (uit senior, seniore, ook een comparatief), nam het al vroeg de beteekenis van het Lat. dominus, dus van „bezitter” aan, zooals wij het nog in de samenstelling huisheer, d. i.

¹⁾ Zie Stoke III vs. 962; vgl. Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland IV 300, waar gesproken wordt van Derck Smullinck „nu ter tijd borchsete then Roisendaill.”

²⁾ Zie Nijhoff, Gedenkwaardigheden I 376.

³⁾ Zie Rekeningen der stad Gent, 1873—'74, I 425.

⁴⁾ Zie Walewein vs. 1562, 10415 (waar „dieselve cnap, dieselve serjant castelein heet, die vs. 10210 here van het kasteel wordt genoemd), 10536, 10547, Lohier ende Malart, 426.

⁵⁾ Lancelot II, vs. 15761. ⁶⁾ Lancelot III vs. 19870.

huisbezitter, kennen. Wie erfelijk „van avere taveré” (d. i. van geslacht tot geslacht) heer van zijne goederen was, had alle reden zich daarop te beroemen, en zoo zegt dan ook Amelant in den Roman van Lancelot met zekeren trots:

„Ic ben here daer af algader.
Van minen tienden oudervader
Eest aldus verstorven op mi”¹⁾.

Daar men nu de heer was van zijn grond met al wat daarop woonde, van „lant ende lude”, was men ook de meester van zijne landzaten of als burchtheer van zijne „borchsaten”, en kon de schier tautologische (en als zoodanig in de middeleeuwen zeer geliefde) verbinding heer en meester in gebruik komen. Het begrip „meester” ligt ook in den vocatief mijn here (fr. messire, monsieur), waarmede in de middeleeuwen zelfs kinderen hun vader ²⁾ en vrouwen hare echtgenooten ³⁾ aanspraken. Later werd mijn here ook een titel zonder meer, die niet alleen aan alle meerderjarige bezitters van adellijke goederen toekwam, maar ook aan alle ridders, hetzij zij goederen bezaten of niet ⁴⁾.

Wilde men iemand bijzonder deftig aanspreken, dan herhaalde men het woord here in verkorten vorm en zeide men b. v. „here her coninc”, „here her grave” of ook wel „her coninc here”. Herhaaldelijk kan men dezen beleefdheidsvorm

¹⁾ Lancelot III vs. 15488 vlgg.

²⁾ Zie Walewein vs. 7374, 7449, Ferguut vs. 384, 752, 958, Lancelot III 20621, 26460, Limboreh I 1548, VII 310, Reinaert I 2238.

³⁾ Zie Walewein vs. 5411, 5421, 5428, Ferguut vs. 393, 402, 429, Lancelot II 7466, 8066, Limboreh VI 1510, Borchgravinne van Vergy vs. 209, 231, 628, 712, 721.

⁴⁾ Zie daarover A. Matthaeus, De Nobilitate, 1686 p. 23, G. van Loon, Beschrijving der aloude regeeringswijze van Holland, Leiden 1744—50, V bl. 402—407, De la Curne de St. Palaye, Das Ritterwesen des Mittelalters, aus dem Französischen von Dr. J. L. Klüber, Nürnberg 1786—91, I p. 106, II p. 144 vlgg. met de aanteekening van den vertaler, B. Huydecoper, Op Stoke III bl. 358 vlg. en H. van Wijn, Aanteekeningen op Heelu, bl. 91.

in de middeleeuwsche gedichten aantreffen ¹⁾. Zoo lezen wij o. a. in den Roman van Limborch:

„Die coninginne si began
Den conine dus te spreken an:
Here her conine, soe berecht mi,
Welc u dunct dat sterker si,
Nature, soe leringe, soe minne,”

waarop dan de koning antwoordt:

„Twaren, vrouwe ver coninginne,
Dese vraghe es mi te swaer” ²⁾.

De koning spreekt daar dus, zooals men ziet, ook de koningin met dubbelen titel aan als vrouwe ver, en dat gebeurt dikwijls. Ver alleen komt ook als titel vóór eigennamen voor ³⁾, maar tegenover here staat in de beteekenis van „meesteres” en „bezitster”, en als aequivalent van Lat. *domina*, Fr. *dame*, het woord vrouwe (= On. Freyja), dat oudtijds behoorde bij een mannelijk vroom (= On. Freyr), reeds in het middelnederlandsch verloren, maar in vroomlanden en vroomdiensten nog in afgeleiden vorm bewaard. Onder onze boeren heeft „vrouw” nog de oude beteekenis, wanneer zij het echtpaar, dat eene boerenhoeve bezit, tegenover de knechts en meiden den baas en de vrouw noemen, zooals ook de bezitters van honden nog heeten in betrekking tot deze huisdieren.

Naast „mijn here ende mijn vrouwe”, de bezitters en meesters

¹⁾ Zie B. Huydecoper, Op Stoke II bl. 149 vlg., J. H. Bormans, Leven van Sinte Christina, Gent 1850, bl. 373 vlg., J. A. Clignett, Bijdragen, 's-Grav. 1819, bl. 140 vlg., J. H. Halbertsma, Aant. op het vierde deel van Maerlants Spiegel Historiae, bl. 20, 377, 475.

²⁾ Limborch XI 353—359.

³⁾ Lorreinen B II 107, Limborch III 1333, V 1326, 2059, IX 404, XI 358, 536, 722, 824, 871, 928, 1017, Rose 3903, 14129, Sp. Hist. I¹ 10 vs. 2, IV¹ 29 vs. 75; 46 vs. 11, 59, 69, 227, 233; IV² 39 vs. 82, Stoke II 548. Het woord leeft, half verborgen, nog voort in eigennamen, ontstaan uit woordverbindingen, als „Claes Ver Brechten sone”, namelijk Vergeelseune, Veraechtens, Vergrietens, Vertruyen, en, daar de genitief, naar analogie van heren, ook veren luidde, ook in Vernaleken, d. i. Veren Aleken (= Adeleken sone).

van het kasteel, kon men in menigen burcht ook reeds de toekomstige heeren en vrouwen aantreffen, de zonen en dochteren, welke al van oudsher onder den naam „kinder” werden samengevat. Dien naam behielden zij nog, wanneer zij door den dood hunner ouders zelf in het bezit der voorvaderlijke goederen gekomen waren, maar nog „onmondich waren ende onder momboorscap stonden.” De ouderlooze zoon des huizes wordt nooit „here” genoemd, maar bleef „het kint van den huse” tot zijne meerderjarigheid ¹⁾ of totdat hij den ridderslag ontvangen had.

Daar heer Hendrik van Gaesbeke in 1285 gesneuveld en zijn zoon nog minderjarig was, toen zijne mannen in 1288 aan den slag van Woerone moesten deelnemen, zeide Heelu:

„Van Bruesele Willeme Pypenpoye
Beval men des kints baniere
Van Gaesbeke, op die maniere
Dat hi geleiden soude daer mede
Ridderen ende knapen, als hi dede,
Die uten lande waren
Van Gaesbeke ende met varen
Moesten te Woerone wart” ²⁾.

Zoo noemt ook Floris V in eene oorkonde, in 1284 aan de Dordtenaars gegeven, den minderjarigen erfgenaam van den heer van Putte „t kijnt van Putte” ³⁾, en wordt ook Floris V zelf, die nog geen vier jaar oud was, toen zijn oom en voogd Floris in 1258 overleed, door Stoke „het kint” genoemd ⁴⁾, evenals bij dezen kroniekschrijver Jan I van Holland dien naam tot aan zijn dood draagt ⁵⁾, niettegenstaande hij in 1297 reeds met Elisabeth van Engeland was gehuwd ⁶⁾. Nog een ander voorbeeld ontleenen wij aan Stoke, die Geraert van Voorne „tkint van Vorne” noemt ⁷⁾ ter zelfder tijd, dat hij dezen jongen

¹⁾ Zie H. van Wijn, Leevens-schetze van Heer Nikolaas van Putten (Werken van de Maatsch. der Ned. Lett. V bl. 8 vlg.).

²⁾ Heelu vs. 8118 vlgg.

³⁾ Bij F. van Mieris, Charterboek I bl. 435 en bij P. H. van de Wall, Handvesten, Privilegiën, enz. van Dordrecht I bl. 57.

⁴⁾ Stoke IV 65, 81. ⁵⁾ Stoke V 1295, VI 1196, 1206.

⁶⁾ Stoke V 731 vlg. ⁷⁾ Stoke VI 721.

man doet kennen als iemand, wiens raad door de grafelijke raadslieden wordt ingewonnen en die den moed heeft te ont-raden, wat zijn toenmaals (1299) nog machtige schoon- en stiefvader Wolfaert van Borselen wenscht, wiens dochter hij twee jaar te voren ten huwelijk gekregen had. Evenals hij wordt ook Jan van Avesnes, de oudste zoon van dien Jan van Henegouwen, die later graaf van Holland zou worden, door Stoke kind genoemd in zijn verhaal van Floris' moord, dien zij als schildknapen van den Hollandschen graaf bijwoonden ¹⁾.

Dezelfde Geraert van Voorne, die als gehuwd man en invloedrijk edele nog „kint” heette, wordt door Stoke echter ook „de jongher van Voerne” genoemd ²⁾, en jonchere of joncker was dan ook de gewone titel, die niet alleen aan minderjarige zoons van edelen werd gegeven, maar ook aan alle, zelfs meerderjarige, zoons, wier vader nog in leven was of die geen heer van het een of ander goed waren. Zoo wordt Ferguut jonchere genoemd ³⁾ en voert Roges in den Roman van Walewein denzelfden titel ⁴⁾, evenals een gravenzoon in den Lancelot, die beurtelings „jongelinc” ⁵⁾, „jonchere” ⁶⁾ en „kint” ⁷⁾ heet. Nog andere voorbeelden levert de Kroniek van Stoke. Daarin heet Jan van Avesnes, dien wij reeds als schildknaap van Graaf Floris vermeldden, „mijn joncheer” en „jonchere Jan” ⁸⁾, terwijl hij alleen bij zijn dood voor Kortrijk in 1302 „mijn heer Jan” genoemd wordt ⁹⁾. Verder lezen wij er van „jonchere Witte van Haemstede ¹⁰⁾ en verscheidene malen van „jonchere Willem” ¹¹⁾, den derden zoon en later opvolger van Graaf Jan II. Eenmaal heet hij, als hij

¹⁾ Stoke IV 1447, 1540.

²⁾ Stoke V 479. ³⁾ Ferguut vs. 813, 988, 1892, 2758, 3046, 3679.

⁴⁾ Walewein vs. 11123.

⁵⁾ Lanc. III 20476, 20485, 20518, 20529, 20778, 20791.

⁶⁾ Lanc. III 20538, 20775, 22159. ⁷⁾ Lanc. III 20798.

⁸⁾ Stoke VII 526, 696, 715.

⁹⁾ Stoke VII 1080.

¹⁰⁾ Stoke VI 605, VII 542.

¹¹⁾ Stoke VII 1107, VIII 2, 16, 28, 74, 135, 229, 563, 575, 627, 646, 653, 662, 673. Hij heet „de jonghe here” Stoke VIII 621.

zestien jaar oud is, „jonchere Willem, dat jonghe kint” ¹⁾, alweder ten bewijze, dat kind en jonkheer bijna dezelfde beteekenis hadden. Willem nu heette daar „jonchere”, omdat zijn vader nog leefde, en Witte van Haemstede, omdat hij bastaard was en dus geen wettig erfgenaam zijns vaders, doch na beiden eerst herhaaldelijk „jonchere” genoemd te hebben, begint Stoke op eens te spreken van „her Witte” ²⁾ en „her Willem” ³⁾, ook vóór den dood van diens vader. Vanwaar die verandering? Witte en Willem zijn ridder geworden en, zooals wij reeds opmerkten, aan ridders kwam de titel „here” toe. Wie daarentegen, ofschoon tot den adelstand behoorend, nooit ridder werd en nooit in het bezit kwam van een heerlijk goed, bleef levenslang jonchere of jonker heeten, en nog altijd is daarom bij ons jonkheer de laagste adellijke titel en jonker de titel, waarmee men de minderjarige zoons van edellieden en de kadetten der militaire academie, dus de nog niet tot officier bevorderden, aanspreekt.

De Middellatijnsche vertaling van jonchere is *domicellus*, de Middelfransche *damoiseau*, waarvan het vrouwelijk *domicella*, *damoiselle* is. In het Middelnederlandsch heet de dochter des huizes *joncfrouwe*, later *joffrouw*, *juffrouw*, en ook *joncfer*, later *joffer*, *juffer*, en van dien titel geldt vrij wel hetzelfde, als van jonkheer. Men bleef *joncfrouwe* totdat men *vrouwe*, d. i. echtgenoot van een here werd; men bleef het dus ook als echtgenoot van den *jonchere*. Trouwens nog altijd wordt *juffrouw* ook voor de getrouwde vrouw gebruikt, maar, in plaats van zooals vroeger bij den adel, nu bij de kleine burgerij. De beteekenis van „maagd”, waarin het Hoogduitsch het woord nu gebruikt, komt slechts zelden en misschien eerst sedert de 15de eeuw, bij ons voor, hetgeen natuurlijk de middeleeuwers niet verhinderde het in den regel toe te passen op jonge, maagdelijke schoonen uit den

¹⁾ Stoke VII 1124.

²⁾ Stoke VIII 664, 1066, 1107, 1122, 1232, IX 73.

³⁾ Stoke VIII 685, 697, 793, 1099, IX 1, 697, X 663.

adelstand, hoe jong zij ook mochten zijn, want ook kleine meisjes werden „joncfrouwen” genoemd ¹⁾).

Daar een jonchere, die „ridder gedaen was”, als „here” betiteld werd, zou men verwachten, dat ook de echtgenooten van ridders steeds „vrouwe” werden genoemd, doch dat is niet altijd het geval: misschien wegens het streng persoonlijke van de ridderlijke waardigheid. In den Roman van Lancelot bv. wordt gesproken van eene dame, wier echtgenoot door Gurreës werd vermoord, en die door den dichter eerst voortdurend „joncfrouwe” ²⁾), daarna „vrouwe” ³⁾ wordt genoemd, terwijl daar sprake is van een

„Ridder, die bider joncfrouwen lach, bedi
Hi was hare getrouwede man” ⁴⁾.

Wanneer wij bij Stoke Beerte, eene dochter uit het adellijk geslacht der Arkels en echtgenoot van den door Stoke nooit „here” genoemden Ghisebrecht van Yselstein ⁵⁾), meermalen als joncfrou ⁶⁾), maar nooit als vrouwe betiteld vinden, zouden wij dus onvoorzichtig doen met daaruit alleen te besluiten, dat Ghisebrecht geen ridder was, zooals Van Wijn deed ⁷⁾. Veeleer mogen wij aannemen, dat Stoke haar aldus betitelde, omdat Ghisebrecht destijds feitelijk geen heer van Yselstein was, daar het in 1297 veroverd kasteel aan Wolfaert van Borselen was weggeschonken en eerst in 1308 door Willem III aan Ghisebrecht werd teruggegeven.

Wanneer men in den waan verkeerde, dat iedere joncfrouw, die men in een kasteel aantrof, eene dochter des huizes was,

¹⁾ Zoo zegt Velthem. Sp. Hist. V⁶, 28 vs. 66 vlg., dat de weduwe van Koning Lodewijk X van Frankrijk na zijn overlijden „kint droech, daer men af en weet niet tgint, wedert joncfer of enapelijn es.”

²⁾ Lancelot II 7935, 7940, 7948, 7952, 7956, 7964, 7992, 7997, 8008, 8010, 8013, 8025, 8028.

³⁾ Lancelot II 8049, 8059, 8089, 8144, 8150, 8154, 8157, 8196, 8204, 8212, 8225, 8236, 8256, 8264, 8277, 8291.

⁴⁾ Lancelot II 7923 vlg. ⁵⁾ Stoke VI 181. ⁶⁾ Stoke VI 175, 192, 215.

⁷⁾ Zie H. van Wijn, Aanteekeningen op Heelu, bl. 156.

zou men zich zeer vergissen. Alleen de jongere meisjes zou men daarvoor mogen aanzien. Deze toch bleven in haars vaders burcht aanvankelijk toevertrouwd aan de zorg der „voestere”, later geleid en opgevoed door hare moeder of andere dames, die in het kasteel gehuisvest waren. Zij leerden daar alles „wat ter hovescede behoort”, of m. a. w. beschaafde manieren. Wat men daaronder voor jonge meisjes verstond, kunnen wij in den Roman van de Rose vinden, waarin, te midden van allerlei minder stichtelijke lessen op het gebied der liefde en der verovering van mannenharten, ook verscheidene voorschriften gegeven worden, hoe wel opgevoede joncfrouwen zich zullen gedragen in het gesprek, aan tafel en op de wandeling ¹⁾. Tot de opvoeding behoorde in de dertiende eeuw ongetwijfeld, ook voor meisjes, het schoolonderwijs. Eene enkele maal vernemen wij, dat zij „ter scolen” gezonden werden, zooals bv. in den Roman van Floris ende Blancefloer, waarin ons verteld wordt, dat de beide kinderen, die er de hoofdrol in vervullen, „gingen ter scolen gestadelike” ²⁾, met dit gevolg, dat

„Binnen vijf jaren die kinder consten
Latijn spreken wel te maten” ³⁾.

Dat wij hier niet aan afzonderlijke lessen maar wel bepaaldelijk aan schoolonderwijs te denken hebben, leert ons eene andere plaats uit denzelfden roman, waar aan den koning wordt voorgeslagen, dat hij zijn zoon zal

„Ter Montorien ter scolen sinden,
Daer te leerne met andren kiden” ⁴⁾,

meisjes zoowel als jongens, want, zooals het verder heet:

„Joncfrouwe Sibilie salne leden
Onder die kinder, haer gespele,
Dier hi daer sal vinden vele” ⁵⁾.

Zelfs dat de kinderen daar Ovidius in het oorspronkelijke leerden lezen, kan de dichter aan de werkelijkheid ontleend

¹⁾ Rose 12297—12468. ²⁾ Floris 321.

³⁾ Floris 350 vlg. ⁴⁾ Floris 429 vlg.

⁵⁾ Floris 438 vlgg.; zie ook vs. 478—481.

hebben, want Von Raumer verzekert ons: „er zijn verscheidene voorbeelden, dat vrouwen uit de hoogere standen Latijn verstonen, spraken en schreven” ¹⁾).

Toch zal het onderwijs der adellijke joncfrouwen wel meestal lager bij den grond gebleven zijn, en zullen zij het gewoonlijk — op de afgelegene burchten — wel niet op de school ontvangen hebben, maar in huis van een „clerc”, bv. van den huiskapelaan. Dat de vrouwen hadden leeren lezen en schrijven wordt in elk geval in de romans als vanzelf sprekend aangenomen. Van Torec, die in vurige liefde voor Miraude ontbrand was, heet het:

„Hi hadde perkement ende inct
Ende wilde haer scriven een saluut” ²⁾);

en van Miraude, die den brief verheugd ontving, vernemen wij dat zij hem las ³⁾, al zond zij hem tot antwoord ook geen brief, maar een „vingerlijn”. Daarentegen heet het van een brief, dien Lancelot aan Ginevra schreef, niet alleen: „die lettren las selve die vrowe vri” ⁴⁾, maar vernemen wij tevens

„Dat die coninginne te hant
Enen brief maecte metter hant” ⁵⁾).

In de Rose wordt aan eene joncfrouwe, wanneer een jonkman haar het hof maakt, geraden:

„Ontbiet hi hare met lettren iet,
Sie salse besien ende latens niet,
Wat dat daerin gescreven staet;
Ende ochte si es sonder baraet
Gescreven al ende op trouwe,
So sal hem weder scriven die vrouwe” ⁶⁾).

In den Roman der Lorreinen is sprake van „enen brief”, die Koningin Helene „ghinc scriven”, waarop zij, met

¹⁾ Zie F. von Raumer, Geschichte der Hohenstaufen, Leipzig 1825, VI p. 445. Wij lezen daar echter ook, p. 439: „Manche der grössten Könige, ja die ausgezeichnetsten Dichter konnten damals nicht schreiben.”

²⁾ Torec 3228 vlg.

³⁾ Torec 3255.

⁴⁾ Lancelot II 19632.

⁵⁾ Lancelot II 19738 vlg.

⁶⁾ Rose 12543 vlgg.

een steen bezwaard, „die lettre doe neder warp” van uit het torenvertrek, waarin zij was opgesloten. Die brief werd toen gebracht aan Yoen, haren minnaar, „diese ondede ende las” ¹⁾. Ook moet Jan van Heelu, om bij de opdracht van zijn gedicht over den slag van Woeronc aan Margriete van Engeland, de verloofde van Jan II van Brabant, te kunnen zeggen, dat hij haar een geschenk wilde

„Sinden van dietschen gedichte,
Daer si Dietsch in leeren moghe” ²⁾,

wel verondersteld hebben, dat zij althans in staat was, het te lezen. Dat in de dertiende eeuw de kennis van lezen en schrijven ook voor de meisjes tot de vereischten eener beschaafde opvoeding behoorde, kan moeielijk meer worden betwijfeld.

Was de leertijd verstreken en hadden de meisjes, die intusschen huwbaar, schoon nog niet volwassen geworden waren, er eenig begrip van gekregen, hoe zij zich in gezelschap moesten gedragen en zich in huis nuttig konden maken, dan verlieten zij de ouderlijke woning en gingen zij elders hare opvoeding voltooien onder vreemde oogen, die scherper zien, bij bloedverwanten of vrienden harer ouders ³⁾. Daar traden dan de adellijke joncvrouwen op als camerjoffers, zooals zij later eene enkele maal worden genoemd, of als camerieren, zooals zij in de dertiende eeuw gewoonlijk heeten ⁴⁾. Haar plicht was het dan, de burchvrouw gezelschap te houden en haar in alles behulpzaam te wezen, of „met hare te dienen”, zooals men zeide ⁵⁾.

Dat de „camerieren” dikwijls bloedverwanten der burchvrouw waren of haar „van maechscap bestonden”, blijkt o. a.

¹⁾ Lorreinen A II 1886—1901. ²⁾ Heelu, 6 vlg.

³⁾ Zie De la Curne de St. Palaye, t. a. p. I p. 10—13.

⁴⁾ Walewein 1106, 2528, 2719, 3578, 7363, 7420, 7840; Lancelot II 6765; Rose 12611: Rijmbijbel 16366; Sp. Hist. IIIe. 42 vs. 53. Ook Venus wordt voorgesteld als vrouwe te midden van hare camerieren, Limb. XI 874, 890.

⁵⁾ Bv. St. Amand I 1131.

uit den Lancelot, waar gesproken wordt van Koningin Genovere,
die alleen sliep in eene kamer met eene

„Joncfrouwe, die was met haer daere,
Hiet Helibeel ende was haer nichte nare”¹⁾.

Van zulke jonge meisjes was de burchtvrouw steeds omringd: zij ging, zooals wij lezen,

„Met haren camerieren spelen
In die lelien ende in die rosen”²⁾;

wij vinden haar gezeten

„Tere tafle ende soude eten,
Die rike was ende diere
Met herder menigher cameriere,
Die alle waren tharen ghelove”³⁾.

Was de maaltijd afgelopen en liet het ongunstig weder het niet toe zich in den „boegaert”, in „den sconen vergiere” te vermeien of „in riviere te varen”, d. i. op de valkenjacht te gaan, dan hielden de meesteres en hare joncfrouwen zich te huis onledig met lectuur of handwerk. In het laatste waren vrouwen en joncfrouwen dikwijls bijzonder bedreven. Ook bij ons, evenals in Duitschland⁴⁾, zal het snorrende spinnewiel in menige hooge zaal den vladraad voor fijn lijnwaad hebben gesponnen, al valt daarvoor uit onze gedichten ook geene enkele bewijsplaats aan te halen; maar van de bedrevenheid der middeleeuwsche dames in het vervaardigen van keurig borduurwerk met zijde en gouddraad, van allerlei soort van „goutboort”, is meermalen sprake. Van Margriete van Limborch heet het:

„Si conste oec bat wercken met ziden
Dan ieman dede van haren tiden;
Van wercke vermeisteret sij 't al”⁵⁾.

¹⁾ Lancelot II 11199 vlg.; vgl. Merlijn 33323 vlgg. waar van drie joncfrouwen eene 's heeren dochter is en de beide andere zijne nichten.

²⁾ Walewein 3578 vlg.

³⁾ Walewein 1104 vlgg.

⁴⁾ Zie Dr. Alwin Schultz, Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I (Leipzig 1879) p. 150—152.

⁵⁾ Limborch I 991 vlgg.

Van Sibilie van Aragoene wordt hetzelfde gezegd ¹⁾. Door een liefdesavontuur tot armoede vervallen, trad zij te Venetië in dienst bij een „werwijf van siden”, en daar borduurde zij al hare lotgevallen „van ende torde ende anders niet dan hare te voren was gheschiet”, en ook haar eigen portret, op een kostbaar kleed ²⁾. Ook in den Lancelot is er sprake van

„Ene van der coninginne joncfrouwen,
Die dbeste werwijf was van siden
Diemen ywerinc vant tien tiden” ³⁾.

In het abel spel van Esmoreit, van wat latere dagteekening, zegt de koningin van Sicilië, dat zij „die bant”, waarin haar zootje gewonden was, toen het haar ontstolen was, „selve wrachte”. „Ic setter,” zeide zij later tot hem, „uws vaders wapen an: men macht noch sien in drie paertien: ende oec die wapen van Hongherien, omdat ghi daer uut sijt gheboren” ⁴⁾.

Had de burchtvrouw hare kleine — of soms ook hare groote — geheimen, dan waren eene of twee harer camerieren hare vertrouwelingen, bodinnen en helpsters. Zoo lezen wij in den Walewein:

„Twee camerieren ghetrouwe ende goet
Hadde Ysabele doe met hare,
Die hare stille ende openbare
Heimelike waren tallen saken” ⁵⁾.

Maar behalve die geheime diensten bewezen zij er ook in 't openbaar, vooral ook bij het ontvangen der gasten. Zij deden dan, zooals twee joncfrouwen in den Ferguut, die echter geene camerieren waren, maar op zich zelve woonden:

„Die ene joncfrouwe die tafle leide
Dandere brochte becken ende dwale,
Ende hieten dwaen.”

¹⁾ Limborch V 1920 vlgg. ²⁾ Limborch V 2618 vlgg.

³⁾ Lancelot II 35972 vlgg.

⁴⁾ Esmoreit 776 vlgg.

⁵⁾ Walewein 7840 vlgg.; vgl. Lancelot II 11197—11452.

De ridders waren dan echter gewoonlijk galant en deden als Ferguut in dit geval:

„En sate niet wale,
Lieve joncfrouwe, sprac die jonchere:
Gaefdi mi water, het ware onnere.
Hi namt selve ende es geseten” ¹⁾.

Bij het verzorgen der gasten hadden zij echter ijverige en hoffelijke helpers in de cnapen, de jongelingen van edelen huize, die aan geen heerenhof ontbraken en, als zij nog zeer jong waren, voor zonen des huizes mochten gehouden worden, maar op wat lateren leeftijd, evenals de meisjes, elders gingen dienen en in huns vaders woning door neven of zoons van vrienden hunner ouders werden vervangen. Van hun zevende jaar af ongeveer stonden joncheren „in cnaepschap”. Zij werden dan wat in het Latijn famulus, in 't Fransch varlet, garçon of page heette en in 't Mnl. garsoen, cnape en eene enkele maal ook paedse, en dienden aanvankelijk bij de vrouwen, terwijl zij ter zelfder tijd lezen en schrijven en goede manieren leerden.

Op veertienjarigen leeftijd gingen zij in den dienst der mannen over. Wel werden zij dan nog bij voortdoring als garsoen of cnape aangeduid, maar hun vollediger titel was dan sciltcnapc of sciltknecht, Lat. armiger, scutiger of scutarius, Fr. écuyer. Van dien tijd af werden zij in allerlei „sport” en vooral ook in den wapenhandel geoefend en was het hun plicht de heeren in den strijd en op de tornooien te vergezellen, voor de wapenen en de paarden hunner meesters zorg te dragen en allerlei noodige of hoffelijke diensten te bewijzen, zoowel aan de vrouwen als aan de heeren. 't Was o. a. hun plicht 's morgens hunne heeren te wekken en hun bij het kleeden, later bij het ontkleeden, behulpzaam te zijn, brieven en geschenken over te brengen, aan tafel de spijzen voor te dienen, vóór en na den eten waschbekken en „dwale” aan te bieden, en vooral ook de gasten „te gemake te doen”, zooals het heette.

¹⁾ Ferguut 3676 vlgg.

Gelijk wij reeds opmerkten, ontvingen die sciltknechten alleen hunne eerste opleiding als zoodanig onder het oog huns vaders; ook zij, evenals de joncfrouwen, voltooiden hunne opvoeding aan vreemde hoven, totdat zij daar, waardig bevonden „riddersname te gewinnen”, uit het „cnaepschap” in de „ordene van ridderscape” overgingen, zooals meestal gebeurde wanneer zij hun een-en-twintigste jaar hadden bereikt. Wie om bijzondere redenen, b. v. omdat de riddermaking hem te kostbaar was of omdat de gelegenheid daartoe hem ontbrak, nooit „ridders name ontfinc”, bleef levenslang cnape, ook al werd hij later „here van den huse”. Was hij een jongere zoon, die geen vaderlijk landgoed erfde, dan kon hij in een of ander ambt bij vreemde heeren of bij den landsheer ten hove blijven dienen ¹).

II.

Het Gesinde.

De bewoners van een burcht worden tegenover den burchtheer zijn gesinde (Ohd. gisindi, Os. gisithi, Ags. gesidh) genoemd ²). Eigenlijk beteekent het woord „reisgezelschap” en vandaar „gevolg” in ’t algemeen, daar het behoort tot den wortel van een werkwoord, dat wij nog uit het causatief zenden (d. i. doen gaan, doen reizen) kunnen opmaken, maar dat als sterk werkwoord ook in het oudste ons bekende Germaansch niet meer voorkomt. De beteekenis „reisgezelschap” of „gevolg”

¹) Van het geven van bewijsplaatsen voor hetgeen hier over de cnapen gezegd is, meende ik mij korthedshalve te mogen onthouden, omdat ik over deze uitvoeriger gesproken heb in mijne verhandeling Het Ridderwezen, geschetst volgens de ridderromans, gedrukt achter het Jaarverslag van het Kon. Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam voor 1894, bl. 11—24.

²) Karel ende Elegast 1185, Lorreinen B I 164, Lancelot III 20484, Torec 577, Limborch V 815, Reinaert I 1393, Stoke III 221, Grimbergsehe Oorlog I 1011, 1185, 2319.

heeft het woord in het Middelnederlandsch nog dikwijls ¹⁾. Van Walewein lezen wij o. a., dat hij „reet en wech sonder gesinde” ²⁾, en van Echites heet het: „met sconen ghesinde bestont hi de vaert” ³⁾. Toch had de beteekenis van „gevolg op reis” zich ook reeds gewijzigd tot „gevolg in huis” en vandaar tot „huisgenooten”, en als zoodanig gebruiken wij het nog onder den eerst geassimileerden, later afgesleten vorm gezin, maar meestal nog met wat engere toepassing op de bloedverwanten-huisgenooten, terwijl het in de middeleeuwen voornamelijk juist de huisgenooten aanduidde, die niet tegelijk tot des heeren maagschap behoorden, en dus in zoover met het Latijnsche familia overeenkwam, dat het voor de geheele „Dienerschaft” gebruikt werd, al behoeften die dienaars nog juist niet uitsluitend onvrijen te zijn.

Naast gesinde hebben wij voor hetzelfde begrip in de middeleeuwen nog een ander woord, dat, schoon basterdwoord, toch nog meer voorkomt dan gesinde, namelijk maisnide of meisnide ⁴⁾, en dat letterlijk „huisgenooten” beteekent, daar het niets anders is dan het Oudfransche maisnie (naast maisnage = ménage), uit het Mlt. mansionada, afleiding van mansio (woning) ⁵⁾; maar evenals de oorspronkelijke beteekenis van „reisgezelschap, gevolg”, die gesinde had, overging tot die van „huisgenooten”, zoo ging omgekeerd ook de oude beteekenis, die maisnide had, over tot die van „reisgezels-

¹⁾ Lancelot III 20799, Limborch II 304, IV 291, Rose 9819, Stoke VIII 818.

²⁾ Lancelot III 20792. ³⁾ Limborch IV 291.

⁴⁾ Walewein 1028, 2830, 10304, 10896; Lancelot II 7596, 9911, 10082, 14618, 19911, 19926, 20580, 20623, 20649, III 2322, 16804, 20225, IV 2842; Moriaen 1878, 4357; Ferguut 358, 496, 4315, 5073, 5137, 5281, 5573; Floris 2078; Limborch I 679, 1413, V 557, VI 281, 665, X 681; Esopet XLVIII 8; Martijn I 962; Nat. Bloeme II 91, Rijmbijbel 1565, 1769, 2672, 2712, 10780, 12337, 15813, 20756; Velthem, Sp. Hist. V³ 1 vs. 60, 31 vs. 42; Merlijn 30739; Grimh. Oorlog I 2322, 5664.

⁵⁾ Zie W. C. Ackersdijk, Onderzoek naar de beduidenis der benoeming van Maisniedelieden (in Verhandelingen van de Maatsch. der Ned. Letterkunde II 1, 1814) bl. 205—217.

schap en gevolg" ¹⁾), zoodat beide woorden in de dertiende eeuw door elkaar konden gebruikt worden in dezelfde dubbele beteekenis. Lezen wij echter van

„Aldie maisniede van der sale,
Ende alle die binden hove waren" ²⁾),

dan worden daar tegenover elkaar gesteld allen, die tot de „borchsaten" behoorden en allen, die zich toevallig binnen het kasteel bevonden zonder dienstlieden van den burchtheer te wezen.

Onder de maisnide waren natuurlijk aanvankelijk vóór de vele vrijlatingen, die er in de dertiende eeuw plaats hadden ³⁾, de eigenen of hoorigen in de meerderheid: allerlei knechts, die belast waren met verschillend soort van ruw werk, en die zoowel onder den naam van garsoen als van knecht voorkomen. „No weder garsoen no knecht" ⁴⁾ beteekent: geen knecht hoegenaamd. Deze „dorpers" werden meestal met groote minachting behandeld. „Fi!" riep men hun, volgens Maerlant, toe:

„Ganc wech, God onnere di!
Du best der werelt seame!" ⁵⁾).

Om zijne vrouw te straffen, die zich schandelijk te buiten was gegaan, wist een edelman niets ergers te bedenken, dan haar te „doen eten metten garsoenen" ⁶⁾, terwijl een ander, alsof het niet reeds erg genoeg was, dat zijne vrouw overspel had bedreven, vertelt, om te kennen te geven, hoe diep zij gezonken was:

„Si liet met hare liegen saen
Den quaetsten knecht, sonder waen,
Ende den onreinsten, sijt seker das,
Die in al mijn hof oec was" ⁷⁾).

¹⁾ Walewein 9041; Lancelot II 19759, 19965; Lorreinen B I 228, 277, 303, 316; Limborch I 616, 1697. 1850, 2657, IV 290, 296, 635, 870, V 166, VI 1608, 1634, 1779, VII 1036, XI 1194; Rijmbijbel 9769; Merlijn 30431; Grimb. Oorlog I 2387, 2398.

²⁾ Walewein 2830 vlg.

³⁾ Zie over de vrijlatingen mijn Maerlant's werken, beschouwd als spiegel van de dertiende eeuw. 2de druk, Gent. 's-Grav. 1892, bl. 293—298.

⁴⁾ Floris 2405.

⁵⁾ Martijn I 475 vlgg.

⁶⁾ Lancelot II 6772 vlg.

⁷⁾ Lancelot III 12809 vlgg.

Toch waren lang niet alle knechts, cnapen (want ook de knechts worden soms zoo genoemd) en meiden eigen of hoorig. Er waren in de borch ook „camerieren, cnapen ende joncwijfs, die de lieden dienen om huere of saut”¹⁾. Tegenover den knecht staat als de vrouwelijke dienstbode het joncwijf²⁾. „Knechte ende joncwive, twaren, die te minen dienste waren” lezen wij ergens³⁾; maar ook wordt het woord soms gebruikt als synoniem van cameriere, waarbij wij dan evenwel niet mogen denken aan de edele joncfrouwen, die, zooals wij boven zagen, als cameriere dienden, maar aan gehuurde dienstmaagden. Trouwens ook wanneer de knecht garsoen of cnape wordt genoemd, is hij daarmee nog geen edelknaap. Een ander woord voor dienstmaagd is dierne of deerne⁴⁾, dat zowel voor de onvrjje als voor de gehuurde vrjje dienstbode geldt. Als tegenstelling wordt er van „knechten ende dierne”⁵⁾ en van „diernen ende garsoenen”⁶⁾ gesproken. Wanneer er eene enkele maal van eene warmoesdierne sprake is⁷⁾, wordt blijkbaar bedoeld, wat later „warmoezenierster” (vrouw of dochter van een moestuinman) heet. Nog een woord voor vrouwelijke dienstbode is dienstwijf⁸⁾, maar ons tegenwoordig dienstmaagd schijnt in de dertiende eeuw nog niet voor te komen, wèl, althans in de veertiende eeuw, eene enkele maal het woord maget alléén in die beteekenis⁹⁾, en verder ook het woord maerte¹⁰⁾, dat men in de zestiende en zeventiende eeuw zoo dikwijls aantreft.

¹⁾ Dietsche Warande I bl. 412.

²⁾ Alexander II 318, III 494; Rijmbijbel 1736, 26130; Sp. Hist. I¹ 50 vs. 51, I³ 52 vs. 14, 19, 33, III³ 5 vs. 17; Seghelijn 6057, 9587; St. Amand II 4782, 4788.

³⁾ Dietsche Doctrinale III 1461 vlg.

⁴⁾ Rose 5387, 5396; Rijmbijbel 15365, 26150; D. Doctrinale III 1647.

⁵⁾ St. Franciscus 2393.

⁶⁾ Alexander V 1006; Rijmbijbel 24059.

⁷⁾ Alexander V 1009.

⁸⁾ Walewein 3716, 3896; Limborch III 1105; Sp. Hist. II⁴ 57 vs. 15; Lekenspiegel III 15 vs. 139.

⁹⁾ Hildegauersberch, bl. 60 vs. 105, 120, 123, enz.; bl. 88 vs. 73.

¹⁰⁾ Brab. Yeesten VI 4609; Belg. Museum X bl. 62 vs. 15, 21.

Schijnt het soms, dat onder de maisnide alleen de lagere bedienden worden verstaan, in den regel worden er alle huisgenooten, zelfs de aanzienlijkste ridders, onder begrepen. Zoo zegt Ferguut, als hij naar Artur's hof wil vertrekken:

„Ic sal van siere meysnieden sijn
Ende van sinen nausten rade” ¹⁾.

Van iemands „nausten rade sijn” nu beteekent: tot iemands meest vertrouwde raadslieden behooren. Elders spreekt Artur van „den ridders van mire meysnieden” ²⁾, en vinden wij zelfs kortweg van „ridders van maisniden” gesproken ³⁾.

Gewoonlijk bestond het „gesinde” van een burchtheer uit een groot aantal personen, hetzij daaronder eenvoudig de borchsaten in huis worden verstaan, hetzij wij dat gesinde den heer op zijne tochten zien vergezellen. Uitzondering is het, wat wij in den Lancelot van zekerem hertog lezen:

„Die goede man, die hertoge
Heeft so vele verloren int orloge,
Dat hem welna sijn, sonder waen,
Al sine lieden afgegaen,
So dat hi maer een letteliêde
Met hem en hout, met cleinre maisniede” ⁴⁾.

Meermalen zal waar geweest zijn, wat Maerlant zegt, als hij van dieren met ruwen staart beweert, dat zij groote kinnebacken en ruwe schedels hebben:

„O wi! o aerne! hoe waer eist heden
In heren der moeghentheden!
Hare staerten, hare meisnieden,
Die verteren dat darne lieden
Souden hebben te hare noet.
Si hebben die kinnebacken so groet,
Dat si verteren in overdaden
Hare goet te haren seaden

¹⁾ Ferguut 358 vlg.; vgl. Grimbergsche Oorlog I 561 vlg.: „hi hielt scone maisniede: ridderen, knapen ende andre lieden.”

²⁾ Ferguut 5073.

³⁾ Lancelot II 20580.

⁴⁾ Lancelot II 10077—10082.

Dus so waert hem clene thovet,
 Want si werden so verdovet,
 Dat si laten varen al
 Wat dat hier af comen sal" ¹⁾.

Zien wij ze met hunne „herberghe” op reis gaan, dan voeren zij zoo groot gevolg mee, dat zij wel vooruit boden en fouriers moeten afzenden, om in steden en dorpen, die zij doortrekken, logies te bestellen en proviand op te koopen; terwijl na hun vertrek de streken, die zij verlieten, kaal gegeten zijn, alsof de sprinkhanen er hadden huis gehouden.

Om over een zoo groot „gesinde” het bestuur te kunnen voeren, moesten de heeren er wel voor zorgen dat hunne huishouding nauwkeurig geordend en ingericht was, zoodat ieder der borchsaten zijn eigen werkkring, zijne eigene bediening of ambt had. En die ambten en bedieningen waren in eene groote borch vele en velerlei.

Wanneer men zulk een kasteel wilde bezoeken, trof men daar, de valbrug overgetreden, reeds bij de voorpoort een bediende in zijne dienstbetrekking aan: den portier ²⁾, portenare ³⁾ of portwarder ⁴⁾, die, zool niet „alle die slotele, die ter borch toe behoren” ⁵⁾, tot een sleutelbos vereenigd aan den gordel had hangen, dan toch den sleutel van de groote poortdeuren en van het daarin uitgezaagde „wiket” in handen had. In één adem vindt men soms „den wachter ende den portenere” genoemd. ⁶⁾ De wachter bevond zich op de hoogste torenverdieping, den torentrans of de tinnen van het kasteel, van waar hij, die den bezoeker reeds van verre had zien aankomen, met zijn hoorn aan den portier het sein gaf om dezen binnen

¹⁾ Nat. Bloeme II 89—100.

²⁾ Walwein 1652, 1664, 1667, Lancelot II 15609, 22724, 23523, 38412, III 17332, Torec 2849, 2856, Rose 7399, 13176, 13192, 13511, 13617.

³⁾ Lancelot II 23507, 23512, 23536, III 17319, 20831, Torec 2855, Renout 19, Rose 7399, Rijmbijbel 25681.

⁴⁾ Lancelot II 15603, 22743, 38445, Lorreinen B III 45, Floris 2840, 2600, 2666, 2679, 2693, 2707, 2734, 2742, 2755, 2775, 2792, 2824, 2880, 2890, 2925, 3829.

⁵⁾ Lorreinen B III 16 vlg. ⁶⁾ Karel ende Elegast 157.

te laten of uit de borch te weren. Het was ook zijn plicht, daar des nachts uit te zien naar dreigend gevaar en, als het eerste morgenlicht aan de kimmen glom, met hoorngeschal het aanbreken van den dageraad te verkondigen ¹⁾ of, zooals het heette, „den dach te blasen.” ²⁾

Was men de poort doorgegaan en in de „voorborch” of het „buitenhof” gekomen, dan zag men daar eene menigte meest houten gebouwtjes, „loedsen” of „pauwelgoenen” genoemd. Was men er te paard gekomen, dan stelde men van deze natuurlijk het meest belang in den stal of de stallen, die in geen kasteel konden ontbreken, en waar zich ook verscheidene „stalcnchten ende vule garsoenen” ³⁾ onder het opzicht van den stalwaerder ⁴⁾ bevonden. Dicht daarbij zal men de „travalje” of „maerscalkerie” hebben aangetroffen, het domein van den maerscalc (letterlijk paardenknecht) of hoefslager, die niet alleen de kunst verstond de orsen te beslaan of te „maerscalken” ⁵⁾, maar ook, zelfs nog in den tijd van Kiliaen, die den „marscalc” ook aanduidt als „*medicus equarius, veterinarius*” (vgl. Fr. *maréchal ferrant* en *maréchal vétérinaire*) als paardenarts optrad. In één adem worden soms „mairscalesie ende forie” genoemd ⁶⁾ en vinden wij gesproken van „den cnecht van der forgen, die hielp mijns heren paerde beslaen.” ⁷⁾ Eigenlijk was die forie of forgie (Fr. *forge* uit Lat. *fabrica*) de „smisse”, soms te zamen met „die stalle ende thondehuys” ⁸⁾ genoemd, de werkplaats van den smid, die weder samen moest werken met den zadelmaker, wiens selrye (Fr. *sellerie*) bij de forgie behoorde ⁹⁾. Natuurlijk werkten in de nabijheid

¹⁾ Floris 1933; Rose 3887; St. Brandaen 1719.

²⁾ Karel ende Elegast 1065.

³⁾ Walewein 9143.

⁴⁾ Rijmbijbel 17730.

⁵⁾ Hist. van Troyen 14743.

⁶⁾ De Oorloggen van Hertog Albrecht van Beieren (uitg. E. Verwijs) bl. 169.

⁷⁾ Zie De Rekeningen der Grafelijkheid van Holland (uitg. H. G. Hamaker) III bl. 134.

⁸⁾ De Rekeningen der Graf. van Holland II bl. 52.

⁹⁾ De Rek. der Graf. van Holland III bl. 242, 246.

daarvan ook wapensmid, wapenmaker, harnaschmaker en swertveger. De borch van Yewe van Dordoene in den Renout van Montalbaen was zoo goed van al deze handwerkslieden voorzien, dat Yewe in staat was Renout en zijne broeders zoo volledig mogelijk opnieuw uit te rusten: hij deed

„Maken scone nuwe seilde,
Hare orse maerscalcken ende dagen
Ende hare zwaerde vervagen;
Hare ijsere dade men verscuren;
Si daden maken coverturen
Alle gader van enen stieke”¹⁾.

Tot denzelfden kring van werklieden behoorde ook de cousemaker of cousescepper, wanneer hij ten minste „iserine cousen” (van maliën) of „cousen van stale” bewerkte; maar ook de hooge of lage beenbekleding van zijde of wol droeg den naam „cousen”, en maakte hij zulke „cousen”, dan was zijne plaats onder andere bewoners van de „voorborch”, den scoemaker of scoesutter (Lat. sutor), den cordewanier (ofr. cordouanier), die „corduaen” of leder van Cordova bewerkte, den cledermaker of scroder, den pourpointsticker, enz.

Ook aan timmerlieden en metsenaren, metselers of metseren ontbrak het in de borch niet²⁾, evenmin als aan vleeschhouwers; kortom men vond daar allerlei soort van handwerkslieden, die, als tot het „ambacht” of rechtsgebied van den heer behorende, aangeduid werden met den naam van ambachters of ambachtslieden. Dat ook hunne vrouwen zich daar in de eene of andere betrekking nuttig konden maken, spreekt vanzelf. Reeds het „waschhuus” gaf verscheidene harer daartoe gelegenheid.

Soms kon men in de „voorborch” ook den vorstere³⁾ of

¹⁾ Renout van Montalbaen vs. 339 vlgg.

²⁾ Renout vs. 751 vlg.; vgl. Lancelot II 27246, 27250.

³⁾ Lancelot III 19382, Lorreinen B I 44. Ook de forestiers van Vlaanderen, die later den titel van graven van Vlaanderen verkregen, worden soms vorstere genoemd, bv. Lorreinen A II 2907, 2935.

forestier aantreffen, doch zijn ambt bracht mede, dat hij er niet woonde, maar elders, in een „foreest” zijne eigene woning had, die wij nu een jachthuis of houtvesterswoning zouden noemen. Zoo heet het in den Merlijn: „si reden in den bosc voerwaert doe ende quamen tenes forestiers huse”¹⁾, en zegt iemand in den Lancelot:

„Het geviel hier voermaels tenen stonde,
Dat ic jagen voer met honden,
Ende alsoe alsic reet ginder ende hier,
Quamic gereden te minen forestier”²⁾.

Oorspronkelijk is een forestier de opzichter of bestuurder van de heerlijke goederen der vorsten, die in ouden tijd alle niet bebouwde stukken grond tot kroondomeinen hadden gemaakt. Zulke „foreesten” waren dus moerassen, heidevelden en bosschen; maar daar in later tijd foreest (zooals nog in 't Fransch) als synoniem van bosch werd opgevat, kreeg forestier de beteekenis van „woutmeester” of „bosschere”, zooals men later wel zeide, en, bij inkrimping, van „houtvester”, d. i. „houtvorster”³⁾ en van „opperjachtmeester.” Zoo vinden wij melding gemaakt van koning „Clarioens forestier van Nortomberlant”⁴⁾, en daar wij dus ook forestiers van kroondomeinen aantreffen, kan het ons niet vreemd voorkomen, een forestier soms als „een ridder stout” te zien voorgesteld⁵⁾ of van een forestierswoning te lezen:

„Dat huus was sterc ende groet
Ende daer gine ene gracht ombe wijt,
Al vol waters; oec wasset ter tijt
Wel geplankiert ende met dornen mede
Dicke ombeset”⁶⁾.

Een forestier, die zóó gehuisvest was, had natuurlijk ook zijne eigene „maisnide”, wel voornamelijk uit houthakkers en

¹⁾ Merlijn 30315. ²⁾ Lancelot III 12791 vlgg.; vgl. nog II 3269, 29954.

³⁾ Zie Dr. J. Verdam, Tijdschrift voor Ned. taal- en letterkunde IX bl. 157—159.

⁴⁾ Merlijn 30365 vlg.; vgl. 12316.

⁵⁾ Torec 2825, 2835, 2913, 2980.

⁶⁾ Merlijn 30318 vlgg. Zie den forestier nog genoemd. Merlijn 30327, 30341, 30349.

jagers bestaande; maar ook in 's heeren kasteel zelf zullen wel enkele jagers gewoond hebben, om bij de hand te zijn, wanneer de heer in zijne „warande” of in zijn „foreeste” wilde gaan jagen. Wij troffen immers ook reeds een „hondehuys” op het buitenhof aan.

Niet alleen werd door de middeleeuwsche edelen met „bracken ende winden” gejaagd, of m. a. w. „haar met haar” gevangen, maar men ving ook „veeren met veeren”. Het „vederspel” of de vogeljacht was eene geliefkoosde „dachcortinge” voor ridders en edelvrouwen, en daarom ontbrak in een kasteel nooit de valkenier, wiens plicht het was, de stootvogels: valken, giervalken, haviken en sperwers, af te richten en te verplegen. Zoowel het een als het ander vereischte veel vaardigheid, ervaring, moeite en zorg, en wie een goed valkenier bezat, mocht dezen wel op prijs stellen.

Keizer Frederik II, die een „Tractatus de arte venandi cum avibus”, schreef, gaf in het 47ste hoofdstuk daarvan op, welke vereischten aan een goed valkenier te stellen waren. Hij moest van middelbare lengte zijn, niet te mager en ook niet te dik, niet te oud, omdat hij een vermoeiend leven heeft, maar ook niet te jong, omdat het ambt veel geduld en zelfbeheersching vereischt. Hij moest voorzichtig zijn, een goed geheugen, een scherpen blik, een fijn gehoor en eene sterke, heldere stem hebben. Hij moest kunnen zwemmen en op de jacht iedere moeielijkheid, ook van het terrein, gemakkelijk kunnen overwinnen, wakker van geest zijn en ook weinig slaap noodig hebben, want laat gaat hij te bed, zelfs des nachts behoeven de vogels dikwijls zijne verzorging, en vroeg moet hij weer op zijn. Natuurlijk mocht hij zich nooit te buiten gaan, en met hart en ziel moest hij zijn ambt zijn toegedaan. Tot zijne kleeding behoorden ruime, tot de ellebogen reikende handschoenen van grof leder, die gemakkelijk uit- en aangeschoven konden worden, en een zak met vleesch en lokspijs aan den gordel ¹⁾).

¹⁾ Zie Dr. A. Schultz, Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I (Leipzig 1879) p. 374.

Ook nog andere vogels kon men in een middeleeuwschen burcht aantreffen. In de „hoenrekouwe” hield men „hoenre, fasanen ende huuspauwen”. Ook werden „capoenen” vet gemest, en in „duvekoten” bevonden zich duiven. Van de zwemvogels zag men in de slotgracht eenden, ganzen en zwanen: de laatste als teeken van 's heeren adeldom. Natuurlijk was ook de zorg voor deze vogels aan een afzonderlijk dienstman opgedragen, maar den titel van pluimgraaf zal deze zich toen nog wel niet hebben aangematigd, daar deze later een aanzienlijk ambt aanduidde, voor Rijnland erfelijk in het geslacht der heeren van Wassenaar, voor Schieland in dat van de heeren van Naaldwijk. ¹⁾).

Onder de torens vond men in de kasteelen de vunzige, donkere kerkers, waarin de boeven „onsochte ghepiert” lagen, „beslegen in starken boyen, vasten yserinen banden, vingerlinen, veteren of seelen”, en waarvan de sleutels toevertrouwd waren aan den carcwardre ²⁾ of carkerwaerder ³⁾, eene enkele maal ook kerchoedere ⁴⁾, kerckerier ⁵⁾ of kerkercnappe ⁶⁾ genoemd.

Achter den burcht lag gewoonlijk, ook door muren omgeven, de „bogaert”, die tegelijk bloemtuint was. Het was de bogaertman, die „den inganc ane den bogaert wachten” moest ⁷⁾ en ook wel boemgaerdere ⁸⁾ en wat later gaerdenare, hovenare of hovenier of hofman ⁹⁾ heet en soms „cnappe” genoemd wordt ¹⁰⁾.

In den eigenlijken burcht vond men den backer, later ook panetier genoemd, die met zijne „cnapen” het brood voor het geheele gesinde bakte in die ontzettend groote ovens, welke

¹⁾ Zie A. Matthaeus, *De Nobilitate* p. 910.

²⁾ Walewein 9135, 9177, 9189, 9242, 9267, 9312, 9515.

³⁾ Walewein 9222; Seghelijn van Jherusalem 5586, 5592.

⁴⁾ Lancelot III 17074. ⁵⁾ Seghelijn 5619.

⁶⁾ Aiol 615. ⁷⁾ Rinclus 700.

⁸⁾ Roman van den Seven Vroeden 595.

⁹⁾ Zie bij W. van Hildegasberch het gedicht „Van den hofman” (uitg. Verwijs en Bisschop) bl. 249—251.

¹⁰⁾ Roman van den Seven Vroeden 608, 612, 625, 629, 635.

wij nog in de bouwvallen van menigen burcht aantreffen. Natuurlijk was ook in den eigenlijken burcht de keuken. Daar zwaaide toen niet, zooals nu, de keukenprinses den schepter, want van eene „cokenmaget” is maar eene enkele maal in wat later tijd sprake; doch daar heerschte „met crawel ende lepel” de meester coc ¹⁾ of de cokenmèester ²⁾, die verscheidene coken (ook cocken en cocks) onder zijne bevelen had. Daar er voor zoovele menschen als een kasteel herbergde vrij wat te koken viel, was het ook noodig, dat er keukenrekeningen gehouden werden, en daarom had een landsheer, zooals Willem van Gulik, een afzonderlijken cleric van der kuekenen ³⁾, ook wel coken-scriver genoemd.

Bij de spijzen behoorden de dranken. Zoo vinden wij gesproken van een wijnmeester en een wijnwaerder, belast met het toezicht op den gekelderden wijn, die menigmaal gekruid, als „ypocras” gedronken werd en dan werd toebereid door den crudenier, of als „clareit”, waarvoor men clareitsters had. Het was gewoonte om bij de „clareit” kaneelwafeltjes te eten, die „niewelen” of „nuwelen” (Ofr. neule of nieule, in het Lat. nebula) heetten, en om die te bakken had men een niewelare, nuwelare (Ofr. nieullier, Lat. nebularius) of niewelster, nuwelster.

Daar het baardscheren onder de middeleeuwsche edelen in zwang was, vond men in een kasteel ook een baertmaker, die maar zelden met den Franschen naam barbier werd genoemd. Wèl treft men het woord „barbier” nu en dan aan in de beteekenis van metalen helmband om baard en kin. Is er dus sprake van „mijns heren barbier te voederen”, dan heeft men niet aan den „baertmaker” te denken, maar aan mijns heeren helmband, die van eene nieuwe voering voorzien moest worden. Bekend is het, dat de „baertmaker” in de dertiende eeuw, en

¹⁾ Van den bere Wisselawe 325.

²⁾ Rekeningen van Dordrecht bl. 56 vlg., 67; Hildegaaersberch bl. 39 vs. 2.

³⁾ Le comte communal de la ville de Bruges 1302—1303 (Brugge 1886) bl. 111, 135.

nog veel later, ook als heelmeester dienst deed en bij de krijgszuchtigheid van den adel nogal dikwijls als zoodanig moest optreden, soms onder den gewonen Griekschen naam van surgijn (chirurgos), waarvan reeds de etymologie hem tot een handwerksman stempelde, soms ook onder den weidschen naam van arsatre (archiatros) ¹⁾, die hem echter niet meer in aanzien bracht, ofschoon onder het „gesinde” van landsheeren zich misschien ook toen wel reeds meesters van surgye, gepromoveerde en als zoodanig meer geëerde medicijns of physiciens zullen bevonden hebben.

Naast al die dienstlieden van den heer, die naar hun' dienst (ministerium) in 't Latijn ministeriales konden genoemd worden, zoodat er dan ook kon gesproken worden van „clerken ende andere ministerialen” ²⁾, waren er eenigen, die bij uitstek met dien naam werden bestempeld en bij ons menestreelen heetten ³⁾, terwijl hun beroep zelf menestraudie werd genoemd. ⁴⁾ Het waren die kunstvaardige handwerkslieden, op wie soms de benaming speelman werd toegepast ⁵⁾, daar zij verschillende muziekinstrumenten bespeelden. Meestal waren het trompenaers en bosijnblasers, hornblasers en pipers, bonghenaers en tromslagers; soms ook fleuters, scalmeyers, ghiterniers, vedelaers, harpenaers en bespelers van andere instrumenten. ⁶⁾ De meeste van die „menestreelen”, die wij vermeld vinden, waren wel is waar rondreizende muzi-

¹⁾ Walewein 7502, Lanc. II 1988, 6067, 8178, 8376, 28108, 42631, 44827, 45067, III 22820, IV 4632, 9566.

²⁾ Zie Le Comte communal de la ville de Bruges 1302—1303, bl. 193; vgl. bl. 130.

³⁾ Lorreinen A I 1342, Moriaen 4641, Merlijn 33686, 33735, 34055, Alexander V 1021, Hist. van Troyen 14873, Rijmbijbel 15267, Heelu 5686.

⁴⁾ Martijn I 388, Borchgrave van Couchy II 1967, 2098.

⁵⁾ Floris 3874, Torec 2714, 2752, 2780; ook speelwif komt voor, bv. Parthonopeus 466.

⁶⁾ Zie daarover uitvoeriger mijne Geschiedenis der Ned. Letterkunde I (Haarlem 1887) bl. 422—427, 434—443, waar uit de Grafelijkheidsrekeningen van Holland en andere oorkonden een groot aantal van zulke menestreelen wordt vermeld, doch alleen voor de veertiende eeuw.

kanten, die, zooals Maerlant zegt ¹⁾, als de vogel garrulus „van bome te bome vlieghen ende springhen, ende gheduren te ghere stede”, en dus in dat geval vrije lieden zijn; maar vele burchtheeren hielden er toch ook hunne eigene muzikanten op na, tegenover welke dan de rondtrekkende „sonder wapen” heetten te reizen, terwijl de eerstgenoemde de wapenkleuren van hun heer voerden. Op de jacht lieten zij den seinhoorn schallen; in den strijd trokken zij mee en „bliesen trompe ende hoorne” ²⁾, om het aanvalsteeken te geven of de zege uit te trompetten.

„Trompen, basinen, hoernen claer
Blies men daer op berch en dale.
Oec sloech men daer, wet dat wale,
Op die tamboeren al over al” ³⁾).

Elders heet het van die krijgsmuziek:

„Men mocht daer horen op die vaert
Menighe trompe ende basine,
Die daer luden met suleker pine,
Dat die erde donderen dochte” ⁴⁾).

Bij den slag van Woeronc had Hertog Jan „heeten blasen”

„Sine bosinen, na die manieren
Daer men stormt, ochte sal tornieren,
Om dat hire sine liede bi
Stout soude maken”;

maar toen voor een oogenblik de banier van Brabant scheen te zinken,

„Ende dat sagen die minstrere,
Doen lieten si hare geelanc
Ende haer blasen metten bosinen” ⁵⁾).

¹⁾ Nat. Bloeme III 2117—2119.

²⁾ Grimbergsche Oorlog I 3174; vgl. I 3112, 4704, 5459, II 453, 1356, 2476, 3629, 5761, 5922.

³⁾ Grimbergsche Oorlog II 1747 vlgg.

⁴⁾ Grimbergsche Oorlog I 4213 vlgg.

⁵⁾ Heelu 5668—5672, 5686 vlgg.; zie nog Heelu 4387, 4456.

Soms werd er ook gemarscheerd „met tamburen ende met fluten” ¹⁾. Natuurlijk lieten zij zich ook hooren bij de tornooispelen: „daer mocht men hebben sien baleren (d. i. dansen), vedelen ende flaioteren (d. i. fluitspelen) vore die vrouwen menechfout.” ²⁾ Bij bruiloften en andere hooge feesten speelden zij onder of na den maaltijd. Zoo vertelt Velthem ons van een maaltijd, door Koning Eduard van Engeland gegeven,

„Men at met bliden sinne ende dranc,
Men noteerde daer ende sanc,
Men vedelde ende tambuerde mede,
Men trompte daer in menige stede;
Si hadden spel ende feeste” ³⁾.

Bij den dans gaven zij de maat aan. Soms werden welkome gasten reeds met muziek ingehaald en was er bij hunne aankomst „groet geluut van tamburen ende van trompen.” ⁴⁾ Ook onder gewone omstandigheden hielp menig menestreele door zijnen met harp- of vedelspel begeleiden zang of door het „seggen” van eene sproke of boerde „vor ’s heren tafel” den tijd korten, waarbij zij dan, zooals Maerlant zegt, ⁵⁾

„Conterfaiten dien si moghen,
Bede riddere ende papen,
Porters, vrouwen ende knapen,
Daer si seone om sijn gheplumet.”

Aan de groote hoven, waar er vele waren, stonden zij onder directie van een of meer „coninghen”, die wij uit de dertiende eeuw alleen onder de Fransche menestreelen aan de hoven van Vlaanderen en Brabant kennen (Adenez li Rois bijv. was er zoo een), maar die in de veertiende eeuw ook voorkomen aan het hof van den Hollandschen graaf, waar een „coninc van de pipers”, en aan dat van den Graaf van Blois, waar een „coninc van den vedelaren” vermeld wordt. Zij heetten ook wel eens „meester” en zouden met onzen kapelmeester gelijk gesteld kunnen worden, als er in de dertiende en veertiende eeuw

¹⁾ Heelu 1994.

²⁾ Ferguut 5433 vlgg.

³⁾ Velthem, Sp. Hist. V³, 34 vs. 13 vlgg.

⁴⁾ Limborch IV 654 vlg.

⁵⁾ Nat. Bloeme III 2138 vlgg.

reeds sprake van muzikaal samenspel had kunnen zijn. Wel waren er toen kerkelijke kapelmeesters, die den koorzang leidden.

Onder die „menestreelen” nemen de hyrauden ¹⁾ eene afzonderlijke plaats in. Ook zij stonden, als een aanzienlijk heer er een groot aantal van op na hield, onder een coninc of maerscalc van den hyrauden. Een bepaald instrument (liefst „bosine” of „trompe”) moesten zij bespelen, om het teeken te blazen bij plechtige gelegenheden; maar eigenlijk was hunne diensttaak eene andere. Zij waren in de eerste plaats de officiële boden ²⁾ der heeren, om de vazallen ter heervvaart op te roepen, om „vrede te ontseggen”, om huwelijk en overlijden aan te kondigen, kortom, om in het openbaar voor hun heer het woord te voeren. Zoo werden zij ook meermalen gebruikt om „enen tornoy te beroepen of te craieren” ³⁾, en bij het tornooi zelf was de regeling hun opgedragen. Al „tamboreerende” riepen zij de tornierders bijeen ⁴⁾; stonden deze tot den aanval gereed, dan waren zij het, die met hun „lacies! lacies!” (d. i. lâchez la bride) of „laet loopen (’t paert)” het teeken tot den aanval gaven ⁵⁾, en hadden de edelvrouwen, die „op ’t scafaut lagen” om het wapenspel aan te zien, uitgemaakt, wie „tbest dede”, dan „riepen si den danc (= prijs) uut ende noemden overluut bi namen, wyet verdiende na wapenrecht” ⁶⁾. Dan riepen zij na den naam van den overwinnaar:

„Hi heeft den prijs ende niemen el,
Hi es die beste van den velde;
Hi es genindech, cone ende melde;
Den tornoy heeft hi verwonnen al!” ⁷⁾.

Om de namen der ridders behoorlijk te kunnen afroepen en evenzeer om te kunnen verhinderen, dat onwaardigen aan

¹⁾ Lorreinen A I 1342, Moriaen 4641, Torec 2714, 2750, 2780, Stoke III 627.

²⁾ Borchgrave van Couchy II 2397, 2404, 2411, 2422.

³⁾ Ferguut 5066 vlg. ⁴⁾ Ferguut 5329. ⁵⁾ Ferguut 5164 vlg.

⁶⁾ W. van Hildegarsberch (uitg. Verwijs en Bisschop) bl. 195 vs. 64 vlgg.

⁷⁾ Torec 2753 vlgg., 2780 vlgg.

het tornooi deelnamen, moesten zij de wapenteevens en wapenkleuren van geheel den adel uit de naaste omgeving kennen, ja ook eigenlijk die van elders, daar de ridders soms van heinde en verre tot een tornooi kwamen. Daarom wordt ook van den hyraut Bien Argent in den Borchgrave van Couchy gezegd:

„Harde verre was hi bekend.
In heydinessen, in kerstinheden
Kendi tlant ende oec die zede,
Ende die wapine der heeren,
Daer ane dat hi vele eeren
In zinen levende hadde ghehad”¹⁾.

Om zijn geheugen te hulp te komen, heet het daar,

„Voerdi voer hem eene scive
Van zelve, daer tien waerf vive
Wapinen in stoeden der heeren rike,
Maer dat hoeft was Vrankerike”²⁾.

Men kan begrijpen, dat waar zooveel kennis van wapens en wapenrecht in den hyraut werd vereischt, aan de hoven der vorsten en landsheeren zijn ambt aanzienlijk en gewichtig moest worden, zoodat het alleen door edellieden werd bekleed. In de vijftiende eeuw vinden wij onder de uitgebreide hofhouding der Bourgondische hertogen³⁾ dan ook verscheidene aanzienlijke hyrauden, van welke sommige den naam van „wapenconinc” voeren, en nog altijd is aan koninklijke hoven de „heraut van wapenen”, die in zijn kleurigen wapenrok te paard gezeten de ter-aarde-bestelling en huldiging van vorst of vorstin afkondigt, een jong edelman, die zich vereerd rekent door tot dat ambt verkozen te worden.

In de dertiende eeuw vertoonde zich aan de meeste vorsten-

¹⁾ Borchgrave van Couchy II 2412 vlgg.

²⁾ Borchgrave van Couchy II 2407 vlgg.

³⁾ Zie de Nederlandsche vertaling van l'Etat de la Maison du Duc Charles de Bourgogne, dict le Hardy, composé (1474) par Olivier de la Marche bij Matthaëus. Analecta I p. 233—320. Bezaten wij voor de 13de eeuw zulk eene uitvoerige beschrijving van eene vorstelijke hofhouding hier te lande dan zou eene verdere bronnenstudie bijna overbodig mogen heeten.

hoven, en ook wel onder het „hofgesinde” van minder groote heeren, eene eigenaardige figuur, de sot of gec, met zijn rinkelend bellenpak aan, den „sotscaproen” op het hoofd en een stok of knuppel in de hand. Gewoonlijk was hij klein van gestalte: „vier voete lanc” wordt er een genoemd, die bovendien als zeer leelijk wordt afgeschilderd en een „bult hadde achter ende vore” ¹⁾. Hij heet daar de „garsoen” van een ridder ²⁾ en zou een dwerg kunnen genoemd worden, wanneer dat woord in het Middelnederlandsch reeds de beteekenis had gehad, die wij er nu aan hechten, maar dat het begrip „klein” toen nog niet in dat woord lag opgesloten, blijkt uit eene uitdrukking als „een groet dwerch” ³⁾ en uit het feit, dat van een „dwerch” ⁴⁾ kon gezegd worden, dat hij was „een wonder vreeselijc ende groot” ⁵⁾. De gewone naam voor de kleine „sotkens” in de middeleeuwen was naen (Fr. *nain*, Lat. *nanus*) ⁶⁾. Zoo is er sprake van „een naen, cleine ende boecheus ende eyselic int opsien” ⁷⁾, voor een ridder uitrijdende, wiens „naen” hij is ⁸⁾; en ook elders wordt meermalen van „iemands naen” gesproken. Aan eene joncfrouw geeft koningin Genovere een „naen, die alle tongen conste verstaen” ⁹⁾ met nog een knecht op de reis mede als geleider. Ondanks hunne nietige gestalte en hun gedrochtelijk voorkomen waren de „nanen” brutaal genoeg. In de romans zien wij hen de paarden der ridders, soms ook de ridders zelf, met hun stok slaan ¹⁰⁾, pogingen aanwenden om de joncfrouwen te omhelzen ¹¹⁾ en brutale antwoorden geven, zoodat zij, schoon zekere vrijheid van spreken hun gelaten werd, soms door eene flinke tuchtiging binnen de perken

¹⁾ Ferguut 2222 vlgg.

²⁾ Ferguut 2262.

³⁾ Limborch IV 908; Torec 1690.

⁴⁾ Torec 1664.

⁵⁾ Torec 1654.

⁶⁾ Ferguut 2243, 2253, 2282, 2287, 2318, 2358, 3097, 3144, 3146, 3150, 3153, 3156, 3164; Lancelot II 532, 535, 553, 5264, 5267, 5270, 5275, 5280, 5283, 5296, 24713 vlgg. 24760, 24775, 26240, 26256, 26259, 27782, 27833, 27855, 27930, 29885, 29889.

⁷⁾ Lancelot II 1064 vlg., vgl. Ferguut 3086.

⁸⁾ Lancelot II 1080, 1215; vgl. II 5287.

⁹⁾ Lancelot II 11465 vlg. ¹⁰⁾ Lancelot II 538 vlgg.

¹¹⁾ Lancelot II 1069 vlgg., 1217 vlgg.

gehouden moesten worden. Dat hunne geestigheid uit nog wat anders dan onbeschaamde grofheden bestond, blijkt uit onze gedichten niet. Hun vernuft zal over het algemeen wel geweest zijn van hetzelfde allooi als dat wat wij kennen uit ons later volksboek Van Salomon en Marcolf ¹⁾, waarin de kleine zot „marcolf” heet, d. i. ekster of vlaamsche gaai, dien Maerlant in de reeds aangehaalde plaats den vogel „garrulus” noemt en waarbij hij de „menestreen” vergelijkt. Een andere vogelnaam, die soms aan den zot werd gegeven, was „goc”, d. i. koekoek.

III.

De Overste dienstlieden.

Onder de „maisnide” van menigen burchtheer vond men ook edelen, zelfs ridders, die evengoed als anderen begrepen werden onder den algemeenen naam van ministeriales. Reeds haalden wij een paar plaatsen aan, waar ridders onder de „maisnide” worden geteld. Omgaven zulke arme of in elk geval weinig gegoede ridders den landsheer of den eenen of anderen baroen op zijn burcht in vrestijd, dan werden zij om de hofdiensten, die zij bewezen, beloond met geschenken en vrij onderhoud. Zij droegen dan, zooals het heette, ’s heeren kleederen, evenals tegenwoordig nog de livrebedienden, die uitgedost zijn met de hun door hun heer geleverde kleeding of livreye (Fr. livrée). Eenmaal, soms tweemaal ’s jaars werd hun die geschenken, zooals in de veertiende eeuw telkens uit de Grafelijksrekeningen blijkt; maar ook uit de dertiende eeuw kunnen wij daarvan voorbeelden aanhalen. Zoo wordt door Heelu gesproken van hen,

¹⁾ Dat dyalogus of twisprake tusschen den wisen coninck Salomon ende Marcolphus, Antw. bi Henric Homberch 1501, later opnieuw gedrukt door de Maetschappij der Vlaemsche Bibliophilen, Ser. III N°. 9, Gent 1861.

„Die van den hertoghe ontgingen
Cleedere ende sijn cnapen waren”¹⁾;

en lezen wij bij hem zelfs van Jan van Brabant :

„Die hertogo gaf tallen tide
Beide cleder ende gesmide
Heeren Godevaerde, sinen broeder
Beide van vader ende van moeder,
Ghelije dat hi hem selven dede”²⁾.

Behalve van de personen, die dienstlieden van een heer of m. a. w. „van sinen hove” waren, werd ook van alle vazallen gezegd, dat zij de kleederen droegen van hun leenheer, waaronder men dan hoogstens alleen aan de wapenrusting zal moeten denken en wel in 't bijzonder aan den wapenrok en het schild, die met de wapenkleuren en wapenteekens van den leenheer prijkten. Zoo wordt van de ridders aan Artur's hof gezegd, dat zij „sconincs teken an hadden”³⁾. Als Stoke aan Herman van Woerden en Geraert van Velzen hun verraad tegen Floris V verwijt, zegt hij tot den eerste, die 's-Graven vazal was en dus tot trouw bij eede was verplicht :

„Hi betrouwede di vele bet
Dan du hem naer deets an seijn.
Du droeghes oec de cleder sijn”.

en dan gaat hij voort :

„Ende du Gheraert, felle man,
Droeghes oec sine cleder an”⁴⁾.

Zoo lezen wij bij Velthem van een getrouw vazal van Floris V,

„Die Clais die Grobbre was geheten,
Ende was een cnape wel vermeten,
Ende dese had oec des graven cleder”⁵⁾.

Van deze en dergelijke vazallen kunnen wij moeielijk aannemen, dat zij steeds tot 's Graven „gesinde” zullen behoord,

¹⁾ Heelu 8656 vlg.

²⁾ Heelu 1355 vlgg.

³⁾ Moriaen 1026, 3471, 3481. ⁴⁾ Stoke IV 1184 vlgg.

⁵⁾ Velthem, Sp. Hist. V³ 46 vs. 27 vlgg.

zijn kost zullen genoten hebben. Alleen wanneer hij hof hield, zullen die vazallen zich in zijn omgeving bevonden hebben. Vandaar dat iemands kleederen aannemen ook kon beteekenen: iemands vazal worden, en dat wij dus van Floris van Borselen lezen:

„Ende her Florens hadde ontfaen
Van Barsele den grave over here
Ende hulde ghesworen, dat was mere,
Ende droech sgraven cleder an”¹⁾).

Kon dus van alle dienstlieden en vazallen, al bevonden zij zich ook maar zelden in de onmiddellijke omgeving van hun heer, gezegd worden, dat zij zijne „livreye” droegen, in de eerste plaats was dat waar van hen, die tot zijn dagelijksch „gesinde” behoorden, en wel evengoed van den edelman, die diende, als van den dienstman van onedele geboorte.

Aan de groote hoven waren zeer aanzienlijke mannen, die wij met den naam „overste dienstlieden” kunnen bestempelen en die daar aanzienlijke ambten bekleedden. Ook in het hof van den gewonen burchtheer zullen er geweest zijn, die denzelfden ambtstitel voerden, al behoeften dat dáár dan ook niet mannen van hooge geboorte geweest te zijn. Reeds van oudsher waren onder de Franken vier hofambten de aanzienlijkste. Het eerste was dat van senescalc (Fr. *sénéchal*, een Germaansch woord, dat „oude” of „eerwaardige” knecht beteekent, als behoorende tot de familie van Got. *sinista* „oudste” en Lat. *senior*) of van *drossate*²⁾, eene enkele maal ook reeds voorkomend in den later zoo bekenden verkorten vorm *drost*³⁾ (Ohd. *trûhsâzzo*, Nhd. *truchsess*), waarvan de afleiding niet met zekerheid bekend is, schoon het laatste deel wel met

¹⁾ Stoke VII 188 vlgg.

²⁾ Men vindt het woord o. a. Lorreinen B III 108; Renout 474; Lancelot II 2036, 2235, 10402, 10409, 10412, 32061, 32077, 32146, 32678, III 18099, 18101, 18109, 18172, 21186, 21234; Floris 1727; Limborch III 743, V 1733, 1735; Parthonoepus 784; Rijmbijbel 9608, 9851, 12121, 12511; Sp. Hist. III² 44 vs. 53, III⁷, 4 vs. 100, enz.

³⁾ Parthonoepus 583.

„zetten” in verband moet staan en het eerste deel „spijs” zou kunnen beteekenen, als men wil aannemen, dat het in 't Latijn met *dapifer* niet alleen weergegeven, maar ook letterlijk vertaald is. In elk geval was hij, die het *drossatescap*¹⁾ bekleedde, de eerste tafeldienaar en vandaar de opzichter over alles wat het onderhoud van den heer en diens gesinde betrof. Bij vorsten had hij het opzicht over het paleis, waarom hij bij de Frankische koningen *comes palatii* of *major domus* werd genoemd, in 't Mnl. vertaald met *palesgrave*²⁾ en *hofmeyer* of *hofmeester*.

Strekte zijn opzicht zich gewoonlijk verder uit dan tot den maaltijd, een belangrijk gedeelte daarvan, de wijn, werd niet door hem bezorgd. Daarvoor had men een ander aanzienlijk hofbeambte, den *scenke* of *scinke*³⁾, (*Os. skenkio*, *Ohd. scenko*, vanwaar *Ofr. eschançon*), die in 't Latijn gewoonlijk *pincerna* heette, maar ook wel *buticularius*, vanwaar *Fr. bouteiller*, *Mnl. bottelgier*⁴⁾.

De derde der aanzienlijke hofbeambten was de *comes stabuli* of *stalgraaf*, verbasterd tot *constabularius*, *Ofr. connestable*, die in 't Mnl. wel eens met den volksetymologisch vervormden naam *coninestavel* wordt genoemd⁵⁾. Hij had, blijkens zijn naam, aanvankelijk het opzicht over den stal en de paardenstoeterij, doch daar de paarden hoofdzakelijk voor den krijg dienden, werd hij vanzelf ook belast met het *harnachement*, de uitrusting der paarden en de bewapening der ruitery. Dat kon hem in de middeleeuwen, toen de ruitery nog de kracht van een leger uitmaakte, als legerbevelhebber doen

1) Merlijn 10119.

2) *Stoke* I 980, II 359, 373; *Sp. Hist.* IV² 11 vs. 4, 64, 67; 40 vs. 36.

3) Men vindt het woord o. a. *Renout* 114; *Rijmbijbel* 2935, 2939, 2977, 2982, 17956; *Brandaen* 385, enz.

4) Men vindt het woord o. a. *Lancelot* IV 10987, 11860; *Reinaert* I 2808; *Borchgrave van Couchy* II 2135.

5) *Alexander* VI 86, *Rijmbijbel* 10496, 12419, 17488, 32649; het opperbevel over het leger heet zoo ook *coninestavelye*; *Rijmbijbel* 10013, 10575, 10613, maar toch ook juister *constavelie*: *Limborch* XII 268, 481, 496.

beschouwen. Voor constabularius was het eigenlijke Germaansche woord maerscalc¹⁾ (Ohd. marahscal, d. i. letterlijk „paardenknecht”, vanwaar Mlt. mariscalcus, Fr. maréchal).

De vierde hofbeambte eindelijk was de camerlinc²⁾ eene enkele maal ook camerare³⁾ genoemd (Fr. chambrier of chambellan, Mlt. camerarius of cubicularius), die het opzicht had over woning en kleeding.

Bij den keizer van Duitschland werden deze hofambten door de aanzienlijkste rijksvorsten bekleed, maar door hen natuurlijk alleen bij zeer plechtige gelegenheden waargenomen. In de dertiende eeuw waren het erfelijke waardigheden, volgens Stoke aldus verdeeld:

„Die Palesgrave van den Rine
Die es drussate des riken ghenant;
Die ander es van Zassenlant
Die hertoghe, die des ghelike
Dat zweert voert van den rike;
Die derde, die ne staets niet ave,
Dats van Brandenborch die maregrave;
Dats des riken camerlinc;
Die vierde, dat es ware dinc,
Dat es die coninc van Behem:
Seinke des riken noemt men hem”⁴⁾).

Wij zien hier den hertog van Sassen niet met name „maerscalc” genoemd, maar de mededeeling, dat hij het rijkszwaard voert, bewijst, dat hij dat ambt bekleedde. Ook in Frankrijk⁵⁾ werd

¹⁾ Men vindt het woord o. a. Lorreinen B III 117, 125, 140, 172, 176, 185, 196, 209, 259, 271; Lancelot III 21572, 21574, 21615; Alexander IV 1058; Rijmbijbel 7322, 8998; Sp. Hist. III³ 1 vs. 12, III⁸ 45 vs. 49; Stoke V 787, enz.

²⁾ Men vindt het woord o. a. Karel ende Elegast 1072; Lorreinen A II 998; Lancelot II 26217; Floris 548, 556, 1460, 1611, 1613, 1935, 3273, 3322, 3338, 3456; Stoke IV 1416.

³⁾ Sp. Hist IV² 40 vs. 45; 45 vs. 46.

⁴⁾ Stoke I 980 vlgg.; ook Sp. Hist IV² 40 vs. 31—45; Lekenspiegel II 49 vs. 87—91 en Beka bij Matthaëus, Analecta III p. 154. Zie de Constitutiones Frederici II. Sententia de officiatis principum (van 5 Febr. 1223) bij Pertz, Monumenta Germ. Leges 250. Zij heeten daar dapifer, marsealcus, camerarius en pincerna.

⁵⁾ Zie over de Fransche hofbeambten: Warnkönig, Französische Staatsgeschichte Basel 1846 p. 208—213.

het koninklijk zwaard bewaard en bij plechtige gelegenheden ook gedragen door den connestable de France, die echter dáár van den maréchal te onderscheiden is, of liever van de maréchaux, want er stonden in de dertiende eeuw onder hem, als legeraanvoerder, meer dan een van deze, als hoofdofficieren. Zijn ambt was niet erfelijk, wat wèl het geval schijnt geweest te zijn met het ambt van grand bouteillier de France, terwijl dat van grand chambrier door de prinsen van den bloede alleen eershalve werd bekleed en in hunne plaats werd waargenomen door den grand chambellan. Ook de chambellage was erfelijk en het ambt van sénéchal de France ¹⁾ was dat geweest, maar werd, toen het in 1191 door den dood van den laatsten rechthebber tot den koning, destijds Philips August, terugkeerde, niet weder bezet. Later werd er voor eene dergelijke betrekking een grand maître de France aangesteld.

Daar in de geschiedenis van Frankrijk de hofambten reeds vroeg voorkomen, kan het ons niet verwonderen, door de dichters der ridderromans zulke beambten ook aan de hoven der oude Frankische koningen, met name aan dat van Karel den Grooten, geplaatst te zien. Zoo heet in den Roman der Lorreinen Roelant's vader, de Graaf van Mile, „marscalc van den here” ²⁾, terwijl Maerlant, die hetzelfde zegt ³⁾, later vertelt, dat na zijns vaders dood Roelant „die maerscalkie hadde in hand” ⁴⁾, zooals ook Amelis bij Karel „drussate van den hove” ⁵⁾ heet. Ook aan het hof van koning Artur plaatsen de romandichters zulke hofbeambten. Zeer bekend is de drossate Keye, hertog van Eniau ⁶⁾, minder bekend de bottelgier Lucan ⁷⁾. Een aanzienlijk camerline van Artur komt in den

¹⁾ Over de rechten en verplichtingen van dien hofbeambte bestaat een belangrijk stuk, te vinden bij Warnkönig. t. a. p. Urkundenbuch p. 29 vlg.

²⁾ Lorreinen A II 241 vlgg. ³⁾ Sp. Hist. IV¹, 13 vs. 25—27.

⁴⁾ Sp. Hist. IV¹, 21 vs. 82. ⁵⁾ Sp. Hist. III³, 76 vs. 81 vlg.

⁶⁾ Zie Merlijn 10116, 10223, Lancelot II 1273, 1372, 1678, 29981, 30034, 30241, 30934, 30943, 30945, 30960, 30993, 32537, 32700, III 11833, 16846, 18621, 18635, 18775, Walewein 43, Ferguut 2829, 4965, Moriaen 248, Torec 1372.

⁷⁾ Lancelot II 10959.

Roman van Ferguut voor ¹⁾, maar wordt niet bij name genoemd. Ook meer geschiedkundige Engelsche koningen hadden zulke grootwaardigheidsbekleeders. Van den camerlinc, dien Willem II van Engeland had, vertelt Maerlant eene vermakelijke anecdote, waaruit tevens blijkt, dat het opzicht over 's heeren kleedkamer of „waerderebbe” (= garderobe) ook aan den „camerlinc” was toevertrouwd. Maerlant namelijk vertelt ons, dat deze verkwistende vorst volstrekt wilde,

„Dat sine clederen coste diere,
 Ende niemen des costs soude moyen.
 Eens maergens soudemen scoyen;
 Sinen camerlinc hi besochte,
 Hoe diere men sine cousen cochte:
 Drie scellinc Ingelse, sprac die ghone.
 Ganc henen, sprac hi, hoerensone!
 Sal een coninc in sinen daghen
 Dus ondiere cousen draghen!
 Coep mi een paer om ene maere.
 Men cochten aerger entie staere,
 Ende men seide, si costen genouch:
 Entie waren sijn ghevouch” ²⁾.

Van een koning van Arragon worden in den Lancelot een maerscalc ³⁾, een drossate ⁴⁾ en een meester scinke ⁵⁾, d. i. opperschenker, genoemd. Van Ritsaert, die koninklijke macht bezat, maar den titel van koning niet wilde aannemen, lezen wij in den Roman der Lorreinen, dat hij „enen grave Elyn, sire moeder moeye sone”, die een moedig ridder was, „drossate ende montbore van den lande liet syn” ⁶⁾. Daar is de „drossate” dus tevens rijksbestuurder, en de hooge hofbeambten waren dat in de dertiende eeuw ook reeds dikwijls. Naarmate de hertogen en graven, die aanvankelijk ook alleen koninklijke ambtenaren geweest waren, tot onafhankelijke landsheeren

¹⁾ Ferguut 749, 810, 864, 889, 953, 961, 972, 1081.

²⁾ Sp. Hist. IV², 83 vs. 40—52.

³⁾ Lancelot III 21412, 21416, 21419, 21426, 21522.

⁴⁾ Lancelot III 21443, 21456.

⁵⁾ Lancelot III 21429, 21441.

⁶⁾ Lorreinen A II 2356 vlgg.

waren opgeklommen, traden de drossaten en maerscalcken van de koningen en ook van die hertogen en graven zelf op als bestuurders van gedeelten der landen hunner heeren, en wel in de Nederlanden als bestuurders van de oude gouwen.

Als zoodanig b. v. zijn de marescalci nostri te beschouwen, waarvan bisschop Hendrik van Utrecht in eene oorkonde van 1260 spreekt ¹⁾. Van die Utrechtsche maerscalcken kennen wij bij name Ghiselbrecht van Yselsteyn, die bij Stoke in 1296 „marscalc van den lande van 's bisscops weghe" heet ²⁾, en verder Gysbrecht uutem Goye ³⁾ in 1294 en Philips van Groenevelt in 1296 ⁴⁾. Reeds toen zal, zooals in de veertiende eeuw zeker het geval was, het Sticht verdeeld zijn geweest in vier kwartieren: Eemland of Amersfoort, het Nederkwartier, het Overkwartier en Stad en Lande van Montfoort, elk met een maarschalk aan 't hoofd ⁵⁾. In het Oversticht, met Drente, stonden „drossaten", als bisschoppelijke ambtenaren aan het hoofd der drostambten. Ook in Gelre waren drossaten de bestuurders der kwartieren. Uit de dertiende eeuw kennen wij door Heelu als drossate van Gelre ⁶⁾ „die Esel her Reynere" ⁷⁾: een zonderlinge naam, die ons tot het vermoeden brengt, of er ook zal moeten gelezen worden „van der Ese her Reynere", tenzij Heelu den heer van der Ese geïdentificeerd hebbe met den (halven) zwarten ezel, dien deze op een zilveren schild voerde. Ook is bij Heelu sprake van „her Sceivaert, die drossate van Gulke" ⁸⁾ was.

Verder komt bij Heelu in 1279 een heer van Mulrepas voor,

„Die van den lande van Limborch was
Gheweldich drossate te dien tide" ⁹⁾;

¹⁾ Zie A. Buchelius in diens uitgave van Heda, *Historia episcoporum Traject. Ultraj.* 1642 p. 215.

²⁾ Stoke VI 130 vlg. ³⁾ Van Mieris, *Charterboek I* p. 558.

⁴⁾ Van Mieris, *Charterboek I* p. 569, 571.

⁵⁾ Zie lijsten van die maerschalcken, welke echter niet hooger dan het begin der 14de eeuw opklommen, bij J. van de Water, *Groot Placaatboek van Utrecht*, II bl. 1068—1072 en vgl. Matthaeus, *De Nobilitate* p. 345—357.

⁶⁾ Heelu 5361, 5376, 5387. ⁷⁾ Heelu 5389 vlgg.

⁸⁾ Heelu 4576 vlg. ⁹⁾ Heelu 1088 vlg.

maar na den dood van Waleram III, den laatsten hertog van Limborch,

„Doen was heer Mulrepas,
Die drossate te voren was,
Van den ambachte ghedaen;
Want dat hadde her Coene ontfaen
Snobbe, sijn wedersake”¹⁾,

en deze laatste, die uit het geslacht van Scavedriesch was, wordt nog in 1284 „drossate van Limborch” door Heelu genoemd²⁾, maar zal dat ambt wel weer aan Mulrepas hebben moeten afstaan nadat Jan van Brabant hem had onderworpen, ten minste nadat in den slag van Woeronc in 1288 Coenraad Snobbe tegen den hertog van Brabant en Mulrepas met hem gestreden had.

In Brabant³⁾ was het ambt van maarschalk reeds sinds de twaalfde eeuw erfleen der heeren van Wesemale, die tot de aanzienlijkste Brabantsche edelen behoorden. In 1261 komt o. a. Arnout III van Wesemale, momboor der kinderen van Hendrik III en later grootmeester der tempeliers, als maerscale van Brabant voor⁴⁾; in 1270 wordt een Geraert als maerscale vermeld⁵⁾ en van dezen zal het ambt weer overgegaan zijn op Arnout IV van Wesemale, „heeren Arnouts broeder sone”, zooals Heelu zegt, die hem in 1284⁶⁾ als maerscale vermeldt en ook in 1288 bij den slag van Woeronc⁷⁾, waar hij „die maerscalkie wale hoede”, zooals Velthem het noemt⁸⁾. Henric van Heverle wordt in 1288 door Heelu⁹⁾, en in navolging van hem ook door Velthem¹⁰⁾, camerlinc van Brabant geheeten, en gedurende de geheele

¹⁾ Heelu 1517 vlgg, ²⁾ Heelu 1820.

³⁾ Zie over de hooge hofbeambten in Brabant Jaerens, *Supplément aux Trophées de Butkens*, La Haye 1726, I p. 143—164.

⁴⁾ Heelu 222 vlg., 611 vgl.; vgl. nog Heelu 2258.

⁵⁾ Zie Butkens, *Trophées tant sacrés que prophanes de la Duché de Brabant* II p. 123 en Jaerens, *Supplément* I p. 154.

⁶⁾ Heelu 2252—2261. ⁷⁾ Heelu 8054, 8059, 8069.

⁸⁾ Velthem V³ 18 vs. 27. ⁹⁾ Heelu 8591.

¹⁰⁾ Velthem V³ 20 vs. 11.

veertiende eeuw bleven de Heverle's dat ambt bekleeden ¹⁾. Het ambt van senescal was in Brabant, blijkens verscheidene oorkonden, erfleen der heeren van Rotselare ²⁾, die ook wel „senescalken van Leuven” genoemd worden, en andere naast zich zullen gehad hebben, daar later de „senescalken” in Brabant de bestuurders der verschillende gewesten van dat hertogdom waren, zooals de maerscalken in Utrecht en de drossaten in Overijsel en Gelderland. Spreekt Heelu van „die drossate van Brabant”, die in 1279 Heusden belegerde ³⁾, zonder een naam te noemen, dan is het wel waarschijnlijk, maar niet zeker, dat daarmee een heer van Rotselare wordt bedoeld.

Ook in Vlaanderen bestonden de vier hooge hofambten ⁴⁾, maar evenals in Frankrijk, waarvan Vlaanderen een leen was, had men daar een „conestavel” (in 1227 een heer van Boelaers en op het eind van de dertiende eeuw een Raoul de Nesle), die weder twee erfmaerscalken onder zich had, de heeren van Oudenaerde en van Vichte. De heeren van Gavre waren erfscenken en die van Wavrin erfdrossaten.

Omtrent de hofambten in Holland vóór en in de dertiende eeuw is ons weinig met zekerheid bekend. Een maerscalc van Holland komt vóór de veertiende eeuw niet voor, behalve dat door Stoke als „marscalc van den here” vermeld wordt „Hollander van Remerswale” ⁵⁾, dezelfde ridder die in eene oorkonde van 1292 Willem de Hollandre heet en voorkomt als „heerscap hebbende te Reimerswale” ⁶⁾. Deze kan dus zeer goed maerscalc van Zeeland geweest zijn ⁷⁾, want in oorkonden van 1218 tot 1226 vinden wij ook een zekeren Otto als dapifer of sene-

¹⁾ Zie Butkens, *Trophées* II p. 232 vlgg.; doch Jaerens, *Supplément* I p. 152 vlg. beweert, dat het ambt van camerlinc eerst in 1312 aan de heeren van Heverle kwam, dat in elk geval in 1275 Arnold van Wyneghem het bekleedde; zie *Supplément* I p. 151.

²⁾ Zie Jaereus, *Supplément* I p. 146 vlgg. ³⁾ Heelu 1005—1057.

⁴⁾ Zie daarover Warnkönig, „*Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte* I (Tübingen 1835) p. 263 vlg.

⁵⁾ Stoke VII 52 vlg.; vgl. VIII 113.

⁶⁾ Van Mieris, *Charterboek* I bl. 547.

⁷⁾ Vgl. B. Huydecoper, *Op Stoke* III bl. 75 vlgg.

scalculus Zelandiae ¹⁾). Toch is het hoogst waarschijnlijk, dat in de dertiende eeuw eerst de heeren van Velsen en daarna die van Naaldwijk maarschalken van Holland zullen geweest zijn: de laatste waren na de dertiende eeuw erfmaarschalken. Eene oorkonde van 1337 nu leert ons, dat Geraert van Voorne aan Hendrik Willemsz van Naeltwic schonk „de Maerscaltijd van Noert-Holland ten erfleen, die heer Hughe van Naeltwic behuwlijkte an der Jonckvrouwe van Velsen”. Hugo van Naaldwijk, wiens naam men in oorkonden van 1220 tot 1261 aantreft ²⁾), was dus de eerste maarschalk van zijn geslacht. Reeds in 1255 was zijn schoonvader overleden en de heerlijkheid Velsen in zijn bezit, want in dat jaar verkocht hij haar aan Willem van Brederode ³⁾); toen moet hij dus ook de „maerscalkie” bezeten hebben, misschien al in 1248, want toen was hij reeds met de erfdochter van Velsen gehuwd ⁴⁾). Uit den verlijfbrief van 1337 blijkt ook nog, dat het niet de graven van Holland, maar de heeren van Voorne waren, die het maarschalkambt in leen gaven, waarom Van Wijn vermoedelijk met recht heeft gegist, dat de heeren van Voorne de eigenlijke maarschalken zullen geweest zijn, en de heeren van Naaldwijk het ambt alleen in achterleen zullen ontvangen hebben ⁵⁾). Spreekt Stoke van een „marscalc”, die in 1297 deelnam aan een tocht van Jan II tegen de Westfriezen ⁶⁾ zonder een naam te noemen, dan mogen wij, dunkt mij, in dien maarschalk wel een heer van Naaldwijk zien en wel heer Boudewijn van Naaldwijk, die in dien tijd leefde.

Een camerlinc of camerarius van Holland, met name Thomas, komt voor als mede-onderteekenaar eener oorkonde van 1156 ⁷⁾); maar verder zijn er geen bekend, behalve dat

¹⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 264, 280, 294, 297, 298.

²⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 269, 279, 294, 316, 417, 456, 501, 607; Van Mieris, Charterboek I bl. 337.

³⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 607.

⁴⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 456.

⁵⁾ Zie H. van Wijn, Huiszittend Leeven I bl. 116--123.

⁶⁾ Stoke V 787. ⁷⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 133.

voor het begin der dertiende eeuw een Willem van Voorhout als zoodanig te boek staat en op het eind dier eeuw Philips van Wassenaer zoo heet. Een scenke of pincerna kennen wij alleen uit de twaalfde eeuw, namelijk een Ernestus in 1156 en 1168 ¹⁾ en een Floris in 1199 ²⁾. Een drossate of dapifer van Holland, Bartoldus geheeten, is ons bekend uit een stuk van 1156 ³⁾, terwijl Stoke ons vertelt, dat op den in 1168 door Floris III tegen de Westfriezen ondernomen krijgstoct „de drossate, her Gheraert” sneuvelde ⁴⁾. In hetzelfde jaar komt „Cristantius dapifer” voor ⁵⁾, die in 1188 uitdrukkelijk „dapifer comitis Hollandiae” heet ⁶⁾. Na hem treffen wij onder verscheidene stukken van 1198 tot 1201 een' drossate Arnold aan ⁷⁾, misschien denzelfden, die ook onder een stuk van 1214 voorkomt ⁸⁾, misschien ook een ander, daar in twee oorkonden zonder jaartal, maar tot 1212 gebracht, een drossate Ogier wordt gevonden. ⁹⁾ In 1215 is een Dirk drossate ¹⁰⁾. Hij teekent terstond na Willem van Teilingen, wiens broeder

¹⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 133 en 147.

²⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 180.

³⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 133. Men vindt ook een Bertoldus dapifer in het Necrologium Egmondense (Van Wijn, Huiszittend Leeven II bl. 112), doch zonder jaartal.

⁴⁾ Stoke II 595; misschien Geraert van Teilingen van 1143 (Van den Bergh, Oorkb. I N°. 124).

⁵⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 147.

⁶⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 166; vgl. N°. 168 en 170. Misschien moeten wij in dezen drossate een heer van Raaphorst zien, daar de allesbehalve algemeene naam Kerstant in dat geslacht voorkomt.

⁷⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 177, 179, 180, 182, 188. Uit N°. 177 en 180 zien wij, dat hij een' broeder Hendrik had en daar nu in 178 de gebroeders Arnold en Hendrik van Scinge voorkomen, zou men dezen drossate voor een heer van Scinge kunnen houden. In denzelfden tijd wordt ook wel een Arnold van Rijswijk vermeld, die evenzoo een' broeder Hendrik had, maar deze Arnold teekent ook een stuk, vermoedelijk van 1212, samen met een zekeren Ogier, die daar dapifer heet, terwijl hij zelf zoo niet wordt genoemd; zie Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 227.

⁸⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 245.

⁹⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 226, 227.

¹⁰⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 247.

hij zal geweest zijn, daar in 1226 een drossaet Dirk uitdrukkelijk zóó wordt genoemd ¹⁾). Hoe lang hij het drostambt zal hebben bekleed, is niet met zekerheid uit te maken. Te gelijk met hem moet er nog een tweede drossate geweest zijn, want in 1233 wordt zekere Ghisbartus „dapifer” genoemd ²⁾), en hij zelf komt nog in 1245, d. i. veertig jaar lang, in oorkonden voor. ³⁾ Deze Dirk van Teilingen was het, die het stamhuis der Brederode's stichtte. ⁴⁾ Of er na hem nog andere drossaten van Holland zijn geweest, is onbekend. Zij worden in elk geval niet vermeld, en het waarschijnlijkst is het, dat hun naam in het midden der dertiende eeuw onder Graaf Willem II door dien van „baljuw” is vervangen, want deze treden in de tweede helft der dertiende eeuw op als gewestelijke bestuurders van de beide Hollanden en van Kennemerland, vervolgens ook van Amstel- en Waterland, enz. Toch is de naam „drost” niet geheel buiten gebruik geraakt in het Graafschap Holland, want zelfs nog gedurende den Republiektijd heette de baljuw van het Gooi tevens drost van Muiden en de baljuw van 't land van Arkel tevens drost van Gorinchem.

Vormden de „overste dienstlieden” der vorsten en lands-

¹⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 298.

²⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 344.

³⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 202, 203, 237, 247, 270, 271, 277, 287, 298, 309, 325, 328, 412, 413. De Dirk van Teilingen, die in 1251 en 1252 voorkomt (Van den Bergh, Oork.b. I N°. 537, 564), is nog geen ridder en dus een veel jonger man, vermoedelijk de zoon van Willem van Teilingen, die de broeder van Dirk den drossaet was. Hij stierf in 1281 en zijn zoon, dus de kleinzoon van Willem van Teilingen, was het, die door deel te nemen aan de samenzwering tegen Floris V zijn stamhuis ten val bracht, terwijl dat der Brederode's meer en meer in aanzien toenam.

⁴⁾ Wilhelmus Procurator (bij Matthaëus, *Analecta* II p. 585) zegt: „primus ibidem (i. e. in Brederoda) Dominus frater Domini de Theylinge, Theodoricus Drossaet dicitur.” Vgl. ook denzelfden schrijver, p. 505 en zie het *Necrologium Egmundense* t. a. p. bl. 105: „Hildegondis, uxor Domini de Brederode (d. i. Willem) filii domini Theodoricus Drossaet, filia domini de Voerne, anno 1302 (obiit).” Zie over hem als eersten heer van Brederode: Van Spaen, Kluit en Van Wijn in *Huiszittend Leeven* II bl. 1—89, en J. ter Gouw en L. Ph. C. van den Bergh in *Nijhoff's Bijdragen* N R III (1864) bl. 1—31, 183—196 en 344—346.

heeren, zooals wij zagen, een' dienstadel, die vooral door hunne ridderwijding of ridderlijke afkomst met den ouden geboorteadel in aanzien begon te wedijveren, zoodat zelfs leden van oud-adellijke geslachten het soms niet versmaadden een hofambt te bekleeden, toch waren ook deze aanzienlijke ministeriales in oorsprong gewoonlijk van lageren rang dan de edelen en voortgekomen uit leenplichtige vrije of zelfs uit onvrije geslachten. Het kan ons dan ook niet verwonderen, te lezen van een' drossate, die een „rike man was, van genen edelen geslachte, maer van clenen” en die, door zijn' heer ridder geslagen, later diens dochter huwde. ¹⁾

Aan zulke „overste dienstlieden van clenen geslachte” zullen wij wel meestal te denken hebben, als wij drossaten, scenken, enz. bij burchtheeren aantreffen, die zelf geene vorsten waren, of wanneer er aan een hof verscheidene voorkomen. Tot dezulken behoorde bijv. ongetwijfeld de drossate in den Moriaen, die zijn' heer behulpzaam is in het verraderlijk overvallen van zijn gast ²⁾, en de bottelgier in den Walewein, die aan het eind van den maaltijd „meneghertiere cruut”, roode en witte wijnen, „moraet ende clareit” binnen brengt. ³⁾ Dat zulk een bottelgier zelf naar den kelder ging om wijn te halen en dat hij tevens de kas van zijn' heer bestuurde, vinden wij in den Floris ende Blancefloer, ⁴⁾ waar ook, aan het hof van Floris' vader, vele camerlingen ⁵⁾ waren en meer dan één drossate, ⁶⁾ terwijl „der scinken vele daer ommegingen”. ⁷⁾ Bij Floris' bruiloft „dienden wel hondert drossaten, hondert spindren, hondert bottelgiere”, ⁸⁾ waaronder wel schildknapen en pages, zoo al niet gewone knechts te verstaan zijn.

Eindelijk hebben wij nog onder de aanzienlijke huisgenooten van den burchtheer den geestelijke te vermelden, die den dienst in zijne slotkapel waarnam. Iedere burcht van eenige beteekenis bezat zulk eene kapel, waaraan — als de bisschop daar ten

¹⁾ Lancelot II 6620—6636.

²⁾ Moriaen 2049, 2056, 2077, 2096, 2165.

³⁾ Walewein 10280 vlgg.

⁴⁾ Floris 663 vlgg.

⁵⁾ Floris 497.

⁶⁾ Floris 1458.

⁷⁾ Floris 2193.

⁸⁾ Floris 3897 vlg.

minste zijne toestemming toe gegeven had — een eigen capellaen was verbonden ¹⁾), zoodat de heeren van hun capellaen konden spreken ²⁾), van hun' clerc, die tevens het schrijfwerk voor hen verrichtte, met name „hem menighen brief maecte na haer gerief.” ³⁾ Dat aan den hove van Holland vóór en in de dertiende eeuw het ambt van capellaen en dat van clerc of secretaris dikwijls vereenigd waren, is bekend. Onder Graaf Dirk VI treffen wij in 1156 een' Thidbaldus aan als capellanus ⁴⁾), onder Floris III in 1174 wel twee capellani, Albinus en Hugo ⁵⁾), en onder Dirk VII Allinus, die „Sanctae Mariae in Trajecto canonicus et patris mei piae memoriae Florentii comitis Hollandiae nosterque capellanus” door den Graaf genoemd wordt ⁶⁾).

Hij diende nog onder Willem I minstens tot 1214, terwijl van 1190 tot 1198 ook nog een Franco als capellaen voorkomt ⁷⁾). Willem I had van 1203 tot 1222 twee Henrici tot capellanen ⁸⁾ en in 1222 een Albertus ⁹⁾). De capellaen van Floris IV heette in 1223 Florentius ¹⁰⁾). In 1297 is clerc van Jan I Mr. Wilhelmus Claward, capellanus et ad omnia scripta facienda, videnda, audienda constitutus procurator” ¹¹⁾).

IV.

De Soudeniers en de Serianten.

Het kasteel was niet alleen eene woning, maar ook eene vesting; het moest in tijden van oorlog verdedigd worden.

¹⁾ Zie De la Curne de Sainte-Palaye, t. a. p. I p. 178 en A. Schultz, t. a. p. I p. 87.

²⁾ Bv. Lorreinen B II 454.

³⁾ Grimbergsche Oorlog II 397 vlg.

⁴⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 133, 134.

⁵⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 149.

⁶⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 168, 177, 189, 245.

⁷⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 170, 177.

⁸⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 221, 234, 235, 247, 276, bijv. 5, 6, 12.

⁹⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 276.

¹⁰⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 281.

¹¹⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek II N°. 1014.

Ongetwijfeld kon ook het gewone „gesinde” bij eene belegering goede diensten bewijzen, maar behalve den burchtheer zelf en zijne „sciltknechten” troffen wij onder de borchsaten nog geene eigenlijke krijgslieden aan. Deze vond de burchtheer onder zijne elders wonende vazallen, die tot veertigdaagsche heervaat verplicht waren, maar ook na dien tijd wel in 's heeren krijgsdienst bleven, evenals anderen, die in geen leenverband tot hem stonden.

Deze dienden dan echter niet voor niet, maar „voeren”, zooals het heette „in sijn sout” ¹⁾, d. i. zij dienden voor sout of soldij (= den Byzantijnschen gouden solidus of gouden scellinc), waarvan ook het later door ons overgenomen Italiaansche woord soldato is afgeleid en ons woord „bezoldigen”, dat mij uit het Middelnederlandsch niet bekend is. Zelfs ridders achtten het niet beneden zich „voor sout te dienen”, en wanneer zij het deden, behoeft men daaruit ook niet af te leiden, dat zij aan lager wal geraakt waren, zooals o. a. hieruit blijkt, dat Graaf Willem I in 1213 aan Koning Jan van Engeland beloofde, hem, zoodra hij dat verlangde, vijf en twintig ridders en vijf-honderd of duizend „serianten” ter hulp te zullen zenden, welke na hunne aankomst in Engeland zullen dienen op 's Konings kosten ²⁾, wat ook geschiedde, daar nog in hetzelfde jaar aan Graaf Willem door den Engelschen Koning 500 mark betaald is, aan Hugo van Voorne 100 mark en aan Boudewijn van Haarlem 10 mark ³⁾. Zoo lezen wij verder van Margriete van Vlaanderen in 1252:

¹⁾ Ferguut 543; „In iemands sout sijn” vindt men Reinaert I 2466.

²⁾ „Et quando voluerit habere servitium meum, quod ei debeo, viginti et quinque milites ei mittam de terra mea usque in Angliam ad custum meum, et a die, quo applicuerint in Angliam, servient domino regi ad denarios ipsius”, zooals het heet in het charter, dat te vinden is bij Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 232.

³⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek I N°. 240; volgens een stuk aldaar I N°. 241 was namelijk Hugo van Voorne met den Engelschen Koning overeengekomen, dat hij hem zou dienen „se quinto milite ad custum” of „ad denarios regis”, en wel voor 100 mark 's jaars.

„Haer quam te helpen menich grave,
 Menich man van groter have;
 Menich ridder, menich seriant
 Quamen daer in Vlaendrenlant,
 De haer alle waren hout,
 Want si gaf mildelike tsout”¹⁾).

Zoo belooft Rase van Gavre in 1285, dat hij met vier andere ridders Jan I van Brabant zal vergezellen op diens tocht naar Arragon voor 3000 pond tournoois ²⁾, en hetzelfde belooft Geraert van Luxemburg voor 3500 pond ³⁾. Zoo lezen wij, dat Koning Eduard van Engeland in 1295 zich ten oorlog toerustte tegen Philips IV van Frankrijk en, volgens Velthem,

„Om dit sende sinen scat uut
 Die coninc van Ingelant overluit,
 In Brabant, in Aelmaengen, in Hollant,
 Tot allen ridderen, diemen vant,
 Die hem dienen wil om scat;
 Ende elken soudi oec nadat
 Also vele alse hi was werd
 Na die groetheit dat hi vertert.
 Des graven sone van Hollant,
 Die gehuwet werd in Ingelant
 Ane conines dochter Edeward,
 Die om dit te meer ruward
 Waende hebben an den grave
 Van Hollant, daer ic nu spreke ave,
 Ende sende hem penninge ende scat,

¹⁾ Stoke III 1001 vlgg.

²⁾ „Je fais à savoir à tous, ke je doi aleir avoec me chier seigneur le duc de Brebant, et lui servir une année, mi chincquime de chivaliers, en ce voiage d’Aragonne, parmi une somme de trois mil livres tournois, k’il me doit donner, sil com il est contenu en ses lettres overttes”. Zie het charter in Willems’ uitgave van Heelu, bijl. bl. 434.

³⁾ „A tous ceaus ki ces presentes lettres verront et orront, Gerars de Lucelbouch, sires de Duerbuy, salus et cognoistre veriteit. Ke com nos chirs sires, li dus de Brabant, nous ait enconvent à donner trois mille et chinc cens livres tournois, à paier à certains termines, contenus en ses lettres, ke nous avons de lui sur ce, et pour tant nous doiens aleir avoec lui en Arragonne, et soiens tenus de lui servir en ce voiage, nous chinquime de chivaliers.” Zie het charter in Willems’ uitgave van Heelu, bijl. bl. 435.

Daer hem die grave gelovede omdat
 Te hulpen jegen Philipse den coninc;
 Dies hi sint al ave ginc
 Den coninc van Ingelant, sonder waen,
 Ende verbant hem al heymelije saen
 Metten coninc van Vranekrike" ¹⁾).

Aan de oproeping van Eduard gaven verscheidene Nederlandsche ridders gehoor, maar van allen, die 's Konings sout hadden aangenomen ²⁾, bleven hem alleen dienen de heer van Valkenberg en Jan van Kuik ³⁾, welke laatste dan ook aan Floris V, sinds deze de partij van den Franschen koning had gekozen, den oorlog verklaarde. De overigen lieten zich waarschijnlijk belezzen, hunne hulp aan Eduard te ontzeggen.

Hetzelfde als Eduard deed in 1296 ook zijn bondgenoot Guy van Vlaanderen, van wien wij lezen:

„Daer was van Vlaendren her Ghyoet,
 Die ute leide penninghe groet
 Ende gaf uut groet dat sout" ⁴⁾,

terwijl hij in 1298 in een ontwerpverdrag met Floris' zoon Jan I

¹⁾ Velthem, Sp. Hist V³ 43 vs. 11—31. Achter het woord soudi in vs. 16 zou, volgens Jonckbloet, Specimen exhibens L. de Velthem Chronici librum III, p. 118, een woord als ghelden of geven zijn uitgevallen, tenzij er voor soudi zou moeten gelezen worden sondi. Ik geloof, dat er aan den tekst niets ontbreekt: soudi is soude hi van 't ww. souden, d. i. sout geven, evenals scatten, sout of scat betalen, afgeleid van scat. Er is hier bij Velthem sprake van het bekende verdrag, dat Floris V sloot met Philips IV ondanks zijn vroeger verbond met Engeland, en waarvan Stoke zegt, dat „hiere omme doot bleef." Het werd gesloten 9 Januari 1296 en men vindt het bij Van Mieris, Charterboek I bl. 562 vlgg., waar men bl. 568 ook een brief van koning Eduard aantreft, die het bewijs levert dat Floris V zich reeds met hem tegen Philips IV had verbonden. Volgens het verdrag met Philips zou Floris van hem ontvangen 4000 pond tournoois 's jaars en 25.000 pond in eens. Vgl. verder Stoke IV 1024—1068.

²⁾ „Ceus qui ont pris les deniers à iceli Roy d'Angheltherre", heet het in een stuk van Philips IV. Zie Van Wijn, Naleezingen op Wagenaars Vaderlandsche Historie I bl. 144 vlg.

³⁾ Jan van Kuik had zich voor 2000 pond 's jaars bij den Engelschen Koning in soldij begeven, blijkens een charter bij Rymer, Acta publica Angliae I 3, 145.

⁴⁾ Stoke V 657 vlgg.

vaststelde, dat deze 100 pond tournois als wage (= gage of soute) van hem zou genieten in zijn' oorlog tegen Frankrijk, en dat ieder baenrots 40, ieder ridder 20 en ieder seriant te paard 10 scellingen daags zou ontvangen¹⁾.

Hoe begeerig de ridders in dien tijd naar soldij waren, blijkt uit Velthem, die er zich over beklaagt, dat ter wille van het lieve geld de krijgslieden zich niet ontzien ook de meest onrechtvaardige zaak te dienen, zoodat wie over het meeste geld te beschikken had ook in staat was het grootste en beste leger op de been te brengen. Hij zegt namelijk van Albrecht van Oostenrijk in diens strijd tegen Adolf van Nassau in 1298:

„Hi hadde scat gegadert groet,
 Dien hi den besten heren boet,
 Die oec gerne namen den scat;
 Want si sijn geconstumeert in dat,
 Dat hem en roec watsi beginnen,
 Opdat sire scat met mogen winnen;
 Eest recht oft eest onrecht,
 Si bestaen mede tgevecht:
 Dits haer zede ende haer aert”²⁾.

Met recht mocht Stoke het dus als eene bewonderenswaardige uitzondering vermelden, dat in 1304 ridders en edellieden opkwamen om Jan II zonder soldij, of, zooals het heet, „op haren cost” te dienen tegen de Vlamingen. Wij lezen toch bij hem:

„Doe bat hi te deser dinc
 Den edelen luden ghemeenlike,
 Beide arm ende rike,
 Dat si hem helpen teser stonden
 Op haren cost; want hine conde
 Nu den cost niet volghelden.
 Dit heeft men ghehoert selden,

¹⁾ In, dat verdrag, bij Kluit, *Historia Critica* II p. 986, belooft Guy „au comte de Hollande C lb. de tournois le jour, au banerech XL s. de tournois, au chevaliers XX s. de tournois, au serjans à keval X s. de tournois”.

²⁾ Velthem, *Sp. Hist.* V³, 49 vs. 13—21.

Datte welgheboerne liede,
 Onghelevert ende sonder miede
 Dienden den graven teniger tide
 Sonder doe: des was hi blide" ¹⁾.

Hier zal onghelevert beteekenen: „zonder door iemand gezonden te zijn, die hunne reiskosten betaalde”, terwijl miede een gewoon woord is voor „loon”.

Ook in de romans zien wij ridders voor soldij dienen. Als het kasteel der joncfrouwe van Montesclare door twee graven belegerd wordt, komt Torec in den roman van dien naam ridderlijk haar te hulp en „hi seit, hi wilt dienen om tsout” ²⁾ maar de knaap, tot wien hij zich richtte, geeft hem ten antwoord:

„Here riddere, wet vorwaer,
 Wi sijn so arm hier binnen nu,
 Wine wisten hier wat geven u.
 Doe sprac Torec: Gaet ende vragnet,
 Ic diene om niet, oft hare behaghet” ³⁾.

Zijn heusch aanbod wordt aangenomen, Torec heeft het geluk de joncfrouw te ontzetten en als na de overwinning door de burchtvrouw aan hem gevraagd wordt, waarmee zij hem beloonen kan, is zijn antwoord: „Ic hebbe u gedient sonder sout” ⁴⁾. De joncfrouw echter was zóó van bewondering, dankbaarheid en liefde voor Torec vervuld, dat zij

„Seide, si soude hem lonen saen
 Sijn sout met haer selven, sonder waen,
 Want sine te manne nemen woude” ⁵⁾,

een aanbod, dat Torec evenwel afwijst.

Iemand, die voor sout diende, heette een soudier of soudenier. Zoo zegt Stoke van Philips IV van Frankrijk, als hij zich tot den strijd tegen Eduard van Engeland gereed maakte:

„De coninc leide soudeniere
 Van Vranckrike, die hem diere
 Costen, eer dat nam ende” ⁶⁾.

¹⁾ Stoke VIII 580—590; vgl. IX 257—261.

²⁾ Torec 775. De uitdrukking vindt men ook Reinaert I 2431.

³⁾ Torec 777 vlgg. ⁴⁾ Torec 949. ⁵⁾ Torec 966 vlgg.

⁶⁾ Stoke IV 843 vlgg; vgl. IV 933.

Onder de „soudeniers” waren stellig ook ridders begrepen, maar gewoonlijk schijnt het woord niet van soldij trekkende ridders gezegd te zijn, maar van minder aanzienlijke krijgsknechten; althans wij vinden de soudeniens soms uitdrukkelijk van de ridders onderscheiden. Eene opgave van legersterkte bij Maerlant luidt aldus:

„Seventich dusedt hadde hie te voet
 Ende tweehondert ende vijftich ridders goed;
 Soudeniers, tors ende te voet
 Vier dusedt ende vijf hondert man”¹⁾.

In het gedicht van den Grimbergschen Oorlog voeren boden op den Rijn „om soudeniens, om riddren fijn”²⁾. Elders lezen wij:

„Daer sijn binnen ridders tiene
 Ende soudire een groet getal”³⁾,

en weder elders:

„Doen si bekinden der heren sin,
 Sone was daer negeen ridder in
 Noch oec soudier noch seriant,
 Dat hi wilde gaen in hant”⁴⁾.

Ook seriant wordt daar van soudier onderscheiden, en toch droegen allen, die voor soldij dienden en geen ridders waren, den naam van seriant, die in 't algemeen „krijgsman” beteekent, als overgenomen uit het Fransch sergeant (= Lat. *serviens*), waar uit de ruimere beteekenis van dienaar”⁵⁾ zich de engere van „krijgsknecht” of „krijgsman” ontwikkelde⁶⁾. Zelfs een ridder, die voor soldij diende, kon „seriant” genoemd

¹⁾ Rijmbijbel 28194 vlgg.

²⁾ Grimbergsche Oorlog II 410; vgl. nog II 927, 945.

³⁾ Moriaen 4253 vlg. ⁴⁾ Moriaen 4331 vlgg.

⁵⁾ Rijmbijbel 6226, 12706 (vertaling van *servus*), Stoke I 109, waar Willebrord „Gods seriant” wordt genoemd.

⁶⁾ Lorreinen A II 724, 3262, B II 36, Walewein 2256, 2269, 2439, 2472, 2518, 2577, 10689, 11129, Ferguut 1222, 2222, 3849, 4001, Lancelot II 14132, 14718, IV 8136, Rijmbijbel 1096, 7761, 19342, 19358, Heelu 2268, 3060, 4742, 5501, 5567, 5720, 5726, 6003, 6223, 6431, 6596, 6627, 6639, 6822, 7407, 7732, 7893, 7991, 8830, Stoke VII 766, IX 1006.

worden en zoo kon Torec, die ridder was, van zichzelf zeggen: „Ic ben hier een vreemt seriant”, ¹⁾ terwijl men in den Lancelot kon lezen van „een groet ridder, eén seriant.” ²⁾ Gewoonlijk echter worden de ridders uitdrukkelijk van de andere serianten onderscheiden, en kan men telkens lezen van „ridders ende serianten”, ³⁾ wat nochtans niet behoeft uit te sluiten, dat serianten ook van adel konden zijn. Aanzienlijke serianten worden in elk geval bedoeld in deze verzen:

„Daer waren ridders ende seriande,
Naest den here van den lande
Die rijeste ende best geboren” ⁴⁾.

Wordt „knecht” in den zin van eigene of dienaar van lage afkomst gebruikt, dan wordt „seriant” er van onderscheiden ⁵⁾, maar beteekent „knecht” hetzelfde als „siltknecht” of wordt er vazal onder verstaan, dan kon het ook van een „seriant” worden gezegd. ⁶⁾ Vindt men eene enkele maal onderscheid gemaakt tusschen „cnapé” en „seriant” ⁷⁾, dan moet men onder cnapé misschien een jongen schildknaap verstaan, die nog ridder moest worden, en onder seriant een volwassen krijgsman, die geen ridder was en het misschien ook nooit worden zou. Ook het Lat. famulus, het gewone woord voor schildknaap, wordt zoo genomen in den algemeenen zin van edelman, die geen ridder is, terwijl dan de jonge schildknaap in engeren zin armiger heet. Zoo zal men de woorden ook moeten opvatten, als men leest van „serjant, garsoene of cnapé.” ⁸⁾ Knaap en seriant zijn ook dikwijls synoniemen. ⁹⁾ Walewein spreekt „enen

¹⁾ Torec 972. ²⁾ Lancelot II 39240.

³⁾ Karel ende Elegast 231, 1091, Walewein 1466, 8067, 11039, Ferguut 4023, 4300, 4928, 4973, Moriaen 2297, 4332 vlg., Lancelot II 4688, 33010, 37203, IV 4480, 6336 vlg. 8177, Parthonopeus 335, 2055, Heelu 602, 1224, 2007, 3121, 3637, 4233, 4671, 6021, 6359, 6763, 6927, 6936, 6973, 7021, 7033, 7136, 7486, 8607, 8648, 8666; Grimbergsche Oorlog II 1078 vlg., Stoke III 617, 1003, Velthem V³ 11 vs. 37; 13 vs. 25, 52; 14 vs. 29; 15 vs. 40; 23 vs. 23.

⁴⁾ Moriaen 2297 vlgg.

⁵⁾ Lancelot II 31216, Heelu 576.

⁶⁾ Heelu 5830 vlg., 6309 vlg.

⁷⁾ Walewein 6680.

⁸⁾ Hist. van Troyen 14473.

⁹⁾ Walewein 10211: „dieselve cnapé, die selve serjant”.

harde sconen serjant” ¹⁾ met den naam „cnape” aan, ²⁾ en de schildknaap van Jonathan wordt door Maerlant „sijn seriant” genoemd ³⁾.

Zulke serianten nu dienden als soudeniers in menig kasteel in tijd van oorlog ter verdediging der borch; maar ook in vreedestijd, om gewapend voor hunnen heer te kunnen opkomen en hem in staat te stellen, het gezag zijner rechtspraak binnen zijn ban te handhaven, en, wilde hij eene reis ondernemen, hem te vergezellen, om hem tegen „scakeren” en andere „ribauden” te beveiligen. Nog leeft het woord sergeant voort als titel van den onderofficier, die meer is dan een gewoon krijgsknecht, maar niet bestemd om den officiersrang (de ridderwijding) te ontvangen en daarom, schoon in rang met hem gelijk, in naam onderscheiden van den jonker of cadet (den sciltcnape), den adspirant-officier.

Zooals men gezien heeft, werd een middeleeuwsch kasteel door menschen van allerlei soort, rang en stand bevolkt, die met elkaar eene belangwekkende, bedrijvige wereld in 't klein vormden en de borch reeds op zich zelf maakten tot wat ook menig adellijk slot in den loop der middeleeuwen is geworden: eene kleine stad met muren en poorten, die er slechts op wachtte van den landsheer al die vrijheden te verkrijgen, vereischt om aan de „borgeren”, onafhankelijk van eenigen burchtheer, een eigen bestuur te verzekeren onder de door hen zelf of door hunne „goede lieden” gekozen „borgermeesteren” en „vroede raden.”

Amsterdam.

J. TE WINKEL.

¹⁾ Walewein 9546; vgl. 9562.

²⁾ Walewein 9549; vgl. 9552.

³⁾ Rijmbijbel 8919.

INHOUD.

	Bladz.
Een vervalscht Nieuw Testament, door W. P. C. KNUTTEL	1
Het Vlaardingsche Zangvershil, 1775—1778, door D. F. SCHEURLEER	17
De godsdienstig-zedelijke inhoud van den Spiegel der Menschelijke Behoudenis, door F. PIJPER	51
De portretten in Opmeers Opus chronographicum, door E. W. MOES.	59
Nijmegen in 1795, door Y. H. ROGGE.	66
De „droogscheeders-synode”. Een bijdrage tot de geschiedenis van de lakenindustrie in Holland in de 17 ^{de} en 18 ^{de} eeuw, door G. W. KERNKAMP	85
De Munt van Koning Antonio van Portugal te Gorinchem, 1583—1591, door Mr. L. M. ROLLIN COUQUERQUE.	133
De Duitsche Koopman te Dordrecht. 1358—1360, 1388—1392. Een handelsboycot in de veertiende eeuw, door H. BRUGMANS	155
Een en ander over Van der Capellen tot de Pol en zijn aanhang, door W. W. VAN DER MEULEN.	195
Pieter van den Broecke en zijne journalen. Fragment door J. E. HEERES	225, 226
Het huwelijk van den Grooten Keurvorst met Louise Henriette van Oranje. Schilderij van J. Mijtens in het Museum te Rennes, door CORN. HOFSTEDÉ DE GROOT	247
De bewoners van een kasteel in de dertiende eeuw, door J. TE WINKEL.	265

GETTY RESEARCH INSTITUTE

3 3125 01278 4324

